

MALIK BADRI

SODITJE

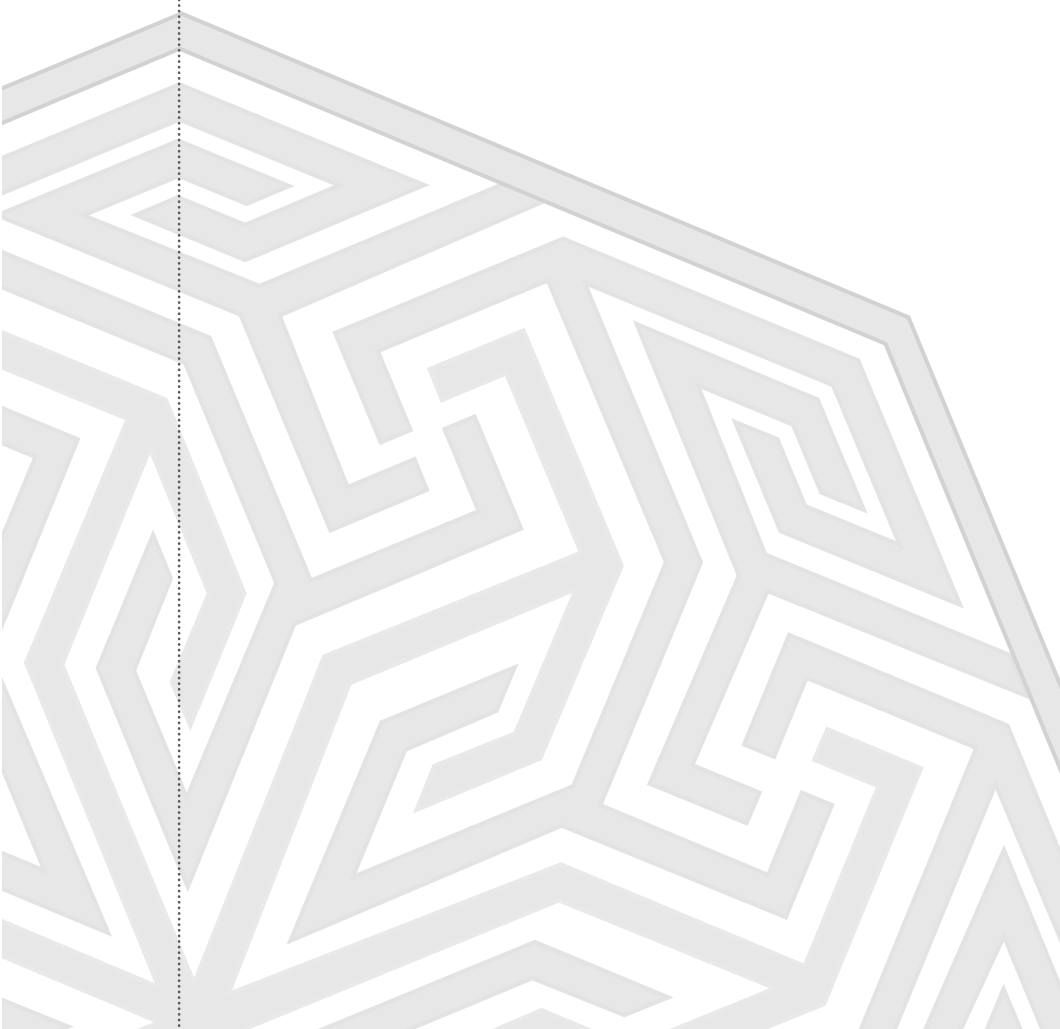
Një studim mendor – shpirtëror islam

SODITJE

Një studim mendor – shpirtëror islam

Malik Badri

Soditje: Një studim mendor – shpirtëror islam (Albanian)

Titulli original

Contemplation: An Islamic Psychospiritual Study

Copyright © 2018 The International Institute of Islamic Thought, Herndon

Botimi i parë në gjuhën shqipe. Copyright © 2020 The International Institute of Islamic Thought, Herndon

Ky libër është e drejtë e autorit. Në varësi të përjashtimit ligjor dhe në dispozitat e marrëveshjeve përkatëse të licencimit kolektiv, asnjë riprodhim i asnjë pjese nuk mund të bëhet pa lejen me shkrim të botuesve.

BOTUES: Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam, www.aiitc.net

PËRKTHIMI: Astrit Hykaj

REDAKTIMI SHKENCOR: Ardian Muhaj

KORREKTIMI LETRAR: Oriola Sula

FAQOSJA DHE DIZAJNI: Suhejb Xhemaili

SHTYPUR NGA: Shtypshkronja dhe Shtëpia Botuese

‘Mileniumi i Ri’

Autostrada Tiranë - Durrës, km 26

Cel: +355 672063702

Email: info@milenumiri.al

Web: www.milenumiri.al

CIP Katalogimi në botim BK Tiranë

Badri, Mälík

Soditje : një studim mendor – shpirtëror islam / Mälík Badri ; përkth.

Astrit Hykaj ; red. shkenc. Ardian Muhaj ; red. Oriola Sula. - Tiranë :

Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam, 2020

189 f. ; 21 cm.

Tit. origj.: Contemplation : an Islamic psychospiritual study

ISBN 978-9928-126-31-3

1.Feja islame 2.Besimi 3.Psikologjia 4.Aspekte fetare

Malik Badri

SODITJE

Një studim mendor – shpirtëror islam

Përkthimi:
Astrit Hykaj

Tiranë, 2020

Botimi i këtij libri u mbështet nga Instituti Ndërkombëtar i
Mendimit Islam (IIIT) dhe Qendra për Studime të Avancuara (CNS).

Përmbajtja

PARATHËNIE.....	7
HYRJE NGA JEREMY HENZELL-THOMAS.....	11
HYRJE NGA AUTORI.....	33
SODITJE: NJË KËNDVËSHTRIM BASHKËKOHOR PSIKOLOGJIK.....	37
Soditja islame dhe Psikologjia laike.....	37
Soditja islame dhe revolucioni i njohjes.....	45
Soditja dhe enigma trup / mendje.....	48
Gjuha: mbartësi kryesor i soditjes.....	54
Nga veprimtaria njohëse, deri te zakonet e ngulitura, të pranueshme dhe të papranueshme	57
SODITJA: VEPRAT E DIJETARËVE TË HERSHËM MUSLIMANË.....	63
SODITJA ISLAME DHE HAPAT E PËRSIATJES BASHKËKOHORE.....	81
KURANI DHE SODITJA E KRIJIMIT TË ZOTIT	103
Frymëzimi nga natyra e Zotit dhe vetitë e tij të lartësuara.....	103
Sjellja ndër mend e përkrahjes së Zotit.....	104
Qortime për shpirtrat e pamëshirshëm	106
Lavdërime për të përkushtuarit	107
Thirrje për shije të lindura estetike	107
Besimi i të Plotfuqishmit në krijimin e tij.....	108
Nxitja islame e vetësoditjes	109
SODITJA SI NJË MËNYRË E PAKUFIZUAR E ADHURIMIT	115
SODITJA E TË PADUKSHMES DHE KUFIZIMET E SAJ.....	121

NIVELET VETJAKE TË SODITJES.....	133
Thellësia e besimit.....	133
Thellimi dhe kohëzgjatja e përqendrimit	134
Gjendja mendore dhe ndjesore e soditësit.....	137
Rrethanat mjedisore	138
Ndikimi i kulturës	139
Njohuritë e besimtarëve lidhur me lëndët e soditjes	140
Shembulli i mirë dhe ndikimi i shoqërisë	142
Lloji i sendeve të soditjes.....	143
Afërsia me sendet e soditjes	144
SHKENCA E PROVAVE DHE FEJA: LIGJET E GJITHËSISË.....	151
PËRFUNDIMI	177
BURIMET	185
Burimet e parathënies nga Jeremy Henzell Thomas.....	188

Parathënie

*Ne dimë vetëm atë që na ke mësuar Ti. Në të vërtetë, Ti je i Gjithëdituri,
i Urti.*

(Kuran, 2:32)

Psikologjia perëndimore është zhvilluar vite me radhë, duke lejuar zbërthimin e gjendjes njerëzore, veçanërisht në lidhje me ndikimin e përvojave të moshës së fëmijërisë në vitet e mëvonshme të jetës. Megjithatë, kjo njohje e mendjes dhe e shpirtit të njeriut vazhdon të jetë krejtësisht pjellë e mjedisit të tij kulturor e historik, që është në vetvete një këndvështrim laik i njerëzimit. Si e tillë, ajo parapëlqen ta shohë mendjen më shumë si makineri që mund të “kuptohet”, madje mund të imitohet, përmes rregullave të përllogaritjes së zgjuarsisë artificiale në një kompjuter. Mendja është shumë më tepër sesa “shuma e pjesëve të saj”, jo domosdoshmërisht e pashpjegueshme, por që ka të bëjë më shumë me mendësinë dhe shpirtin njerëzor, mundësitë më të mëdha, shfrytëzimi i të cilave brenda trupit të njeriut kërkon hulumtime të mëtejshme.

Kuptimi i mendjes së një makinerie sasiore është parë si “një vend i sigurt”, ndërkohë që e papërcaktuara mund të jetë disi e frikshme për ata që janë arsimuar, sipas mënyrave shkencore të

zbatuara në fushën e psikologjisë. Në shprehinë e psikologjisë perëndimore, pritshmëria ka qenë më e lartë sesa koha që i nevojitet natyrës njerëzore për të zgjidhur gjëgjëzën.

Përpjekje të lavdërueshme janë bërë nga disa prej mendjeve më të ndritura në përparimin e kuptimit të mendjes, megjithatë shumë pyetje kanë mbetur pa përgjigje. Nëse marrim parasysh rritjen e vazhdueshme të rasteve të çrregullimit psikologjik mbarëbotëror, si: mërzia, ankthi, frika, vetëvrasja, për të përmendur vetëm disa, si dhe prirjet që parashikojnë të bëhet edhe më keq, është mjaftueshëm e qartë se kërkohet menjëherë një humtim më i thellë, me qëllim kuptimin e natyrës njerëzore. Ata që vuajnë nga çrregullimet psikologjike, kanë nevojë për më shumë mbështetje vepruese dhe trajtimi i tyre ka nevojë të zhvillohet më tej për të shëruar pikëllimin. Në trashëgiminë e psikologjisë perëndimore, kuptimi i mendjes si një makineri, ka lënë pas dore përmasën “shpirtërore” të natyrës njerëzore, megjithëse disa psikologë perëndimorë kanë filluar ta pranojnë atë që muslimanët dhe besimtarët në përgjithësi, gjithmonë kanë besuar se i përket “shpirtit” njerëzor dhe rëndësisë së tij për jetën e njerëzve.

Kjo shënon fillimin e një hapësire nxitëse studimi, që mund të ngjallë shpresa për shumë njerëz, jo vetëm për ata që vuajnë nga çrregullimet psikologjike, duke i ndihmuar të kuptojnë se çfarë është të qenit njerëzor, si në kohët më të mira, ashtu dhe në ato më të errëta.

Në këtë punë mbresëlënëse, Malik Badri kërkon të përqendrohet te shpërfillja e përmasës shpirtërore nga Psikologjia perëndimore dhe tregon se ideja dhe ushtrimi i zhytjes në mendime (*tefekkür*) është një mjet i fuqishëm që lidh mendjen me shpirtin dhe zemrën. Përmes soditjes me mend, veçanërisht në pasqyrimin e Zotit, ne mund të thellohemi në psikologji, për të sjellë lehtësim dhe shërim mbi çrregullimet psikologjike, të cilat shkaktojnë vuajtje për njerëzimin dhe që të menduara më mirë, mund të quhen “sëmundjet e shpirtit”.

Badri përshkruan shumë përbërës të soditjes mendore, duke përfshirë trashëgiminë historike të sajuar në zakonet lindore, madje një rikthim të saj te pikëpamjet filozofike të psikologjisë bashkëkohore. Megjithatë, është në zakonet islame, që *soditja* të mbartet në *tefekkur*. Kjo do të thotë se shndërrohet në shumë më shumë, në një shteg drejt vetëdijes që, në fund, kthehet në dëshirë për t'u shëruar përmes një përfytyrimi të brendshëm të Zotit, si mjet i kërimit dhe përkushtimit tonë, në lidhje me shërimin përmes uljes së negativitetit dhe përqendrimit në kuptimin ideor e më gjerë, vendit që zëmë ne në gjithësi.

Gjithashtu, do ishte mungesë maturie ta mendosh *tefekkurin* si një rregullore, paçka se ka vendin e vet të vyer dhe të rëndësishëm, sepse është një ushtrim shpirtëror sa mendor, aq edhe filozofik. Ky i fundit për Badrin është një udhërrëfyes drejt Zotit, po aq sa është udhërrëfyes drejt shërimit. Numri i parë në arabisht i *Al-Tafakkur min min al-Mushāhadah ila al-Shuhūd*, botuar në vitin 1991, si dhe numri i parë në anglisht, botuar në vitin 2000, morën vlerësime pozitive dhe, herë pas here, komente entuziaste nga dijetarët. Shumë prej tyre e pranuan që libri në tërësi kishte përmirësuar ushtrimin e tyre të besimit, duke besuar se do të kishte të njëjtin ndikim edhe tek të tjerët. Që atëherë, libri është ribotuar, si pasojë e kërkesës së lartë. Gjithashtu është përdorur si literaturë bazë në nivelin pasuniversitar, në psikologjinë dhe arsimin islam, në disa universitete.

Shpresojmë se kjo punë e pashembullt ideore jo vetëm që do jetë një ndihmesë e rëndësishme në fushën e shkencave të sjelljes njerëzore, por gjithashtu do të tërheqë një vëmendje me të gjerë dhe do të shtojë interesin në mesin e specialistëve të fushës, për të shqyrtuar dhe zhvilluar më tej mendimet dhe idetë e parashtruara dhe të shtjelluara.

Sidoqoftë, është e nevojshme të theksohet se ky nuk është një libër vetëm për dijetarët, specialistët dhe intelektualët, por përbën një lexim të vyer dhe tërheqës edhe për lexuesin e zakonshëm.

Vërtet, është një libër për ata që merren me qasjen islamike, drejt nevojës së ngutshme të shkencave bashkëkohore për të rizbuluar të shumëharruarin dhe të lënin pas dore, këndvështrimin shpirtëror në jetën e tyre.

Aty ku jepen data sipas Kalendarit Islam (*hixhrit*), ato emërohen (*h*). Nga ana tjetër, ato ndjekin Kalendarin Gregorian të vitit 1582, me një emërtesë (*e.s.*), sa herë që është e nevojshme. Fjalët arabe jepen të pjerrëta, përveç atyre që janë bërë pjesë e gjuhës së përditshme. Shenja shqiptimi u janë shtuar vetëm atyre emrave arabë, të cilët nuk shihen si bashkëkohorë. Përkthimet në anglisht, të marra nga burimet arabe, janë të vetë autorit.

Që nga themelimi në vitin 1981, IIIT ka shërbyer si qendër e rëndësishme për mbështetjen e përpjekjeve diturake serioze. Mbështetur në këtë qëllim, ndër vite kjo qendër ka drejtuar programe hulumtimi pafund, mbledhje pune e takime, ka botuar punë studimore të dijetarëve të thelluar në shkencat shoqërore dhe në fushën e teologjisë, ku deri më sot, numërohen më shumë se shtatëqind tituj në anglisht dhe arabisht, shumë prej të cilëve janë përkthyer tashmë në gjuhë të ndryshme të botës. Duam të falënderojmë Malik Badrin për bashkëpunimin e tij, përgjatë etapave të ndryshme të punës, si dhe Jeremy Henzell-Thomas për shkrimin e vyer të botuar më poshtë si hyrje. Gjithashtu, duam të falënderojmë të gjithë ata të cilët, drejtpërdrejt apo tërthorazi, morën pjesë në botimin e këtij libri. Zoti i shpërbleftë përpjekjet e tyre!

Mars, 2018

Hyrje nga Jeremy Henzell-Thomas

Ribotimi i punës themelore të Malik Badrit, *Contemplation: An Islamic Psychospiritual Study*, botuar për herë të parë nga IIIT në vitin 2000, ndodhi në kohën e duhur. Soditja mendore është një ushtrim i bukur dhe gjakftohtë, i cili gdhend përshtypjen shpirtërore, rrit vetëdijen e pranisë hyjnore dhe qetëson shpirtin. Në këtë mënyrë, ajo krijon një botëkuptim paqeje, përlulësie dhe mendjeje të shëndoshë, shumë e nevojshme në këto kohë gjithnjë e më të trazuara.

Zemrat tona vërtet gjejnë qetësi, kur kujtojmë Allahun (xh.sh.)
(Kuran, 13:28).

Fjala “soditje” është ajo që Badri ka zgjedhur për ta përkthyer nga arabishtja fjalën *tefekkur*. Ai sqaron se fjalët “soditje” dhe “përsiatje” janë në përdorim të vazhdueshëm në fjalorët anglezë, si të barasvlershme. Megjithatë, fjala “përsiatje” po bëhet gjithnjë e më e qenësishme në “natyrën shpirtërore të besimeve lindore dhe përdorimi i saj për të përkthyer fjalën *tefekkur* mund të keqkuptohet”. Ndërkohë që ushtrimi i përsiatjes në besimet lindore synon ta detyrojë braktisjen e mendimit të vetëdijshëm, me qëllim lehtësimin e “gjendjes së shndërrimit të vetëdijes”,

tefekkur është një “veprim njohës shpirtëror, në të cilin mendja e arsyeshme, ndjenja dhe shpirti janë të ndërthurura”.

Si e tillë, megjithëse kjo mënyrë e “soditjes mendore” përfshin “mendim të thellë dhe pasqyrim” është “domosdoshmërisht shpirtëror në llojin e vet”. Është një besim islamik i stërholluar, që pasqyron thirrjen këmbëngulëse të Kuranit, që njerëzit të mendojnë thellë dhe t’i kushtojnë vëmendje “shenjave” të dukshme (*āyāt*) të bukurisë dhe madhështisë në krijimin e gjithësisë si dhe “Librit të pasqyrimin të natyrës”, të cilat janë të arritshme për përshtypjen njerëzore, si shenja të pranisë së Zotit dhe përmasës së fshehur: “të padukshmes” (*ghayb*).

*Ne do u tregojmë atyre shenjat Tona në horizontet më të largëta
(të gjithësisë) si dhe brenda shpirtrave të tyre, që t’u bëhet e qartë
se kjo (shpallje) është padyshim e Vërteta (Kuran, 41:53).*

Zotësia e njohjes së lartë të *tefekkurit* mundet pra, të jetë para-shikuar si përfshirje aftësish, të tilla si *tedebbur* (mendim i thellë) dhe *tawassum* (vëzhgim dhe kuptim i shenjave të natyrës) dhe është i lidhur drejtpërdrejt me zhvillimin e aftësive më të mprehta të përshtypjes (*albāb*), apo “shikimit me zemër”. Si i tillë, ai shkon më thellë se vazhdimësia e arsytimit dhe shqyrtimit, që përfshin “mendimin vendimtar” (*al-tafkīr al-naqđī*), ngaqë drejtimi parësor i tij është zhvillimi i vetëdijes shpirtërore ose kujtesa dhe ndërgjegjësimi ndaj Zotit (*takwā*).

Është bërë zakon për kulturën perëndimore shoqërimi i mëkatit të plogështisë (një nga “shtatë mëkatet vdekjeprurëse” në traditën kristiane) me përtacinë dhe kotësinë. Mirëpo, siç na e sjell ndërmend Brian Thorne, ne duhet të kuptojmë se, në të vërtetë, plogështia është menduar si harresë e “një gjëje të nevojshme”, të kujtuarit e Zotit. Në mënyrë domethënëse, fjala arabe për harresën - *nisyān*, është e lidhur me fjalën qenie njerëzore (*insan*), duke treguar atë prirje për të harruar, e cila është e ngulitur në qenësinë njerëzore. Thorne i drejtohet “dremitjes së

verbër”, gjithnjë e më shumë e ngulitur në jetën e burrave dhe grave të Perëndimit bashkëkohor, e cila është “duke u shndërruar me shpejtësi në sëmundje mendore të kulturës sonë bashkëkohore”. Ai shkruan në lidhje me disa prej të sëmurëve që gjithnjë e në rritje mbushin klinikën e tij të këshillimit për t’u shëruar. Ka nga ata që janë të zënë me punë deri në fyt dhe larg përtacisë, por ende në një gjendje të harresës së plotë të qëllimit drejt urdhrit hyjnor mbi jetën dhe vdekjen, si dhe të ndjesisë së një kuptimi më të thellë që na këshillohet. Sigurisht që nuk janë vetëm “perëndimorët” çështja që lidhet me molisjen, sepse ajo më së miri mund të zbatohet jo vetëm në sfidat me të cilat përballen shoqëritë perëndimore të mbizotëruara nga materializmi i shfrenuar, por gjithashtu, edhe në shumë shoqëri të tjera të botës bashkëkohore.

Libri i Thorn u botua në vitin 2003 dhe tashmë, është një tregues i padiskutueshëm, se “çmenduria e përbashkët”, në të cilën ai mbështetet, është përshkallëzuar në mënyrë të tepruar në kuptimin e mërzi dhe sëmundjes mendore, duke përfshirë ankthin, rënien shpirtërore, çrregullime ngulmuese të paqëndrueshme dhe vetëvrasje. Në të vërtetë, siç e ka vërtetuar edhe Yuval Noah Harari kohët e fundit në librin e tij të shumëkërkuar *Homo Deus*, dikush ka më shumë gjasa të vrasë veten në jetën moderne, sesa të vritet në ndonjë përleshje. Kjo mund të jetë befasuese në pikëpamjen e mbulimit që gazetatat u bëjnë përleshjeve të dhunshme, të cilat mund të krijojnë përshtypjen se jetojmë në kohë veçanërisht të rrezikshme. Duket qartë se ka një nevojë të ngutshme për pranimin e domosdoshmërisë së mjeteve shëruese, jo vetëm për të shqyrtuar shkaqet e shumta të dhunës, por edhe shfaqjet e tejskajshme të ankthit, shqetësimit, hidhërimit dhe dëshpërimit, që shtohen nga mënyrat e jobaras-peshuara të jetës në shumë shoqëri bashkëkohore, qoftë në Lindje apo Perëndim, si dhe shkëputja e tyre nga nevojat shpirtërore të qenies njerëzore. Kjo nevojë parësore, në rivendosjen e një

niveli më të lartë të shpirtit njerëzor brenda një pikëpamjeje të lartësuar të psikologjisë shpirtërore, të cilën Malik Badri e përmend me aq përkushtim në këtë libër, është përherë dhe më e ngutshme në kohët tona. Përbrenda psikologjisë shpirtërore të përparuar, ushtrimi i zhytjes në mendime pa dyshim që mund të bëjë shumë për ndryshimin e vetvetes si dhe mund të krijojë shoqëri më të mira.

Me kaq shumë jehonë që i është bërë shtrembërimit të Islamit nga dhunuesit e tjeskajshëm, të pa njerëzishëm dhe madje me mungesën e njohjes më të thjeshtë të zhvillimit psikologjik, emocional e shpirtëror, lind nevoja e menjëhershme e rijetësimit të kuptimit hyjnor të pasurisë zakonore islame mbi mençurinë, e cila përfshin tërësinë e plotë të aftësive njerëzore dhe vlerave humane. Më të rëndësishmet nga të gjitha, janë aftësitë e mendjes dhe zemrës, të ndezura në pasqyrimet e thella, përsiatje dhe soditje të drejtuara drejt kujtesës dhe vetëdijesimit për Zotin, që sigurisht pasqyrohen në fuqinë më të lartësuar hyjnore që përcakton natyrën njerëzore.

Në të njëjtën kohë, aftësi më ëndërruese duhet të përkrahen jo vetëm si mënyra të shërimit të “sëmundjeve mendore të përbashkëta” brenda shoqërisë, e cila ka humbur ndjesinë e qëllimit dhe kuptimit të thelluar si dhe mënyrat për të kundërshtuar mosdashjen, fanatizmin dhe egërsinë e shoqëruar me tejskajshmërinë në të gjitha mënyrat, por gjithashtu, si një metodikë e ushtrimit të hyjnore, me qëllim shtrirjen e horizonteve të atyre që kuptimi i shenjtërisë dhe ushtrimi i Islamit shpesh është zhvlerësuar dhe mbyllur në imtësitë ligjore, tashmë në zhdukje, si vendime dhe kufizime penguese. Kjo është gjithashtu e një rëndësie të veçantë, në kohën kur nevoja e dukshme për riformimin arsimor, me qëllim ndalimin e shtrirjes së amullisë mendore në shoqëritë muslimane shpeshherë mjaftohet vetëm me zgjidhjen e tipit “shkopi magjik”, i cili mendohet se do të sigurohet përmes miratimit të “mendimit kritik”.

Mirëpo, siç parashtron me të drejtë Malik Badri, “një nga shqetësimet e botës muslimane sot është fakti i qenies në varësi të Perëndimit në të gjitha fushat e dijeve bashkëkohore”. Në rastin më të keq, mësuesit muslimanë, si muslimanët në shumë fusha të tjera të jetës, e përcaktojnë detyrën e tyre si ndërmarrje dështake të përpjekjes së vazhdueshme për t’u “barazuar” me zhvillimet dhe përparimet “eprore” të Perëndimit. Sigurisht që nuk mund të mohohet se, me të vërtetë, është nevojë e ngutshme rijetësimi i kulturës së mësimi dhe nxënies, që përfshin mendimin kritik në botën muslimane. Gjithashtu është e nevojshme të shtojmë se një kulturë e tillë nuk është e ngulitur aq thellë në metodikat e arsimit perëndimor, siç mund të besojnë disa.

Vështrimi i përgjithshëm i arsimit në Mbretërinë e Bashkuar dhe SHBA (dy vendet që mbizotërojnë renditjen botërore të arsimit të lartë) ka treguar se vetëm 10% e “mësimdhënies” i përkushtohet ndonjë lloji veprimtarie njohëse më të përparuar, si për shembull: hulumtimeve nga këndvështrime të ndryshme që mund të ndizen si pasojë e bisedave në grup. Shumica e pyetjeve është drejtuar vetëm në rikujtimin e “përgjigjeve të sakta”, brenda një plani mësimor të mirëkopsitur. Parimet dhe strukturat që përbëjnë themelin e sistemit arsimor perëndimor, janë bërë shënjestër e qortimeve të ndryshme, si ato të Neil Postman dhe John Taylor Gatto, të cilët kanë zbuluar mënyrën me të cilën lartësojnë idhujt e rremë të fitimit ekonomik dhe konsumizmit, duke vënë në rend dite përshtatjen e fëmijëve në dhëmbëzat e makinerisë ekonomike. Fëmijë të cilët janë të varur, blerës të shfrenuar, me mangësi kërshërie, krijimtarie, përfytyrimi, vetëdijesimi, fuqie mendore, hulumtimi dhe pasqyrimi, si dhe të paafte në përballimin e vetmisë. Gjithmonë ka rrezik që i ashtuquajtur “mendim” i zgjerimit të aftësive, i përcaktuar si “kritik” apo “krijues”, nëse veçohet nga përfytyrimi i lartësuar i mendjes njerëzore dhe pranisë hyjnore, thjesht do t’i bashkohet shërbimit të të njëjtave qëllime, të dobive materiale të cilat qeverisin themelet e arsimit dhe ideologjinë e tij sunduese.

Si pasojë, pa një kuptim të plotë të aftësisë së mendjes njerëzore dhe pa ndonjë vetëdijesim të përmasës morale dhe shpirtërore, e cila vizaton një pamje të vërtetë të përsosmërisë njerëzore, arsimimi në aftësitë e të menduarit rrallë mund të shkojë përtej niveleve të thjeshta të pasqyrimin të dukurive. Me fjalë të tjera, do përqendrohet vetëm te mprehtësia e pritshmërisë së ulët, në nivelet e logjikës dhe arsyes, shqyrtimeve dhe arsyetimeve. Këto nivele kanë sjellë një prodhimtari mahnitëse në përparimin e fuqishave të shkencës dhe teknologjisë, por që nuk mund të përfshijnë nevojat ende më të thella të shenjtërisë dhe shpirtit njerëzor. Siç na e rikujton me shumë stërhollim edhe Muhammad Asad, në parathënien e veprës së tij madhështore, *Porosia e Kuranit*, ishte vetë fryma e shenjtë e Kuranit që shërbeu si burimi përfundimtar i rigjallërimit jetësor të kulturës së hulumtimit në Europë. “Përmes këmbënguljes në vetëdije dhe njohuri, shkaktoi te ndjekësit një shpirt kërkues mendore dhe pavarësi hulumtimi, që përfundimisht, çuan në epokën plot shkëlqim të mësimin dhe kërkimit shkencor, çka e ngjiti botën islame në majat më të larta të vrullit kulturor”. Tani, kjo kulturë e binjakëzuar me Kuranin depërtoi në mënyra të pafundme, parësore dhe anësore, në mendjen e Europës mesjetare dhe çoi në ngritjen dhe rijetësimin e kulturës perëndimore, e cila njihet si Rilindje. Kështu, me kalimin e kohës, u bë përgjegjësi kryesor për lindjen e asaj që njihet si “Epoka e shkencës”, epoka në të cilën jetojmë ne tani.

Badri shpjegon se si historianë si Robert Briffault, George Sarton, Gustave Bon dhe Will Durant kanë njohur shtrirjen e ndihmesës së Islamit në zhvillimin e qytetërimit perëndimor. Është kënaqësi të shohësh se si dhjetë vjet pasi Badri e shkroi librin, të tjera botime kanë ndikuar në rregullimin e anësisë së eurocentrikëve, në mendësinë mbizotëruese të lartësimin të Perëndimit. Këto hulumtime që zhvendosën përfytyrimin, përfshijnë: kundërshti të njëpasnjëshme të këtij paragjykimi historik nga Jack Goody, shpjegimin se si “arabët ndryshuan qytetërimin

perëndimor“, nga Jonathan Lyons, si dhe kërkimin pa të meta të John Hobson me titull *Prejardhja Lindore e Qytetërimit Perëndimor*, që përfshin përvetësimin e shpikjeve lindore (kryesisht kineteze). Por le të jemi të vetëdijshëm, se vazhdimësia gjalluese e të mësuarit dhe hetimi i shkaktuar nga shenjtëria e Kuranit nuk ishte kufizuar thjesht në një parim të “arsyeshëm” apo “shkencor” të “Iluminizmit”. Aq më pak e mbyllur në vatrën pothuajse të veçantë të teknikës së arsyes dhe mendimit shqyrtues, brenda shembujve perëndimorë bashkëkohorë të arsimimit, sipas “aftësive mendore”, edhe nëse më e mira e këtyre përpiket të përfshijë një përmasë morale, e cila përqafon atë që psikologu Barry Schwartz dhe mësuesi Robert Fisher e përshkruajnë si një sërë “vetish mendore” që mendimtarët kritikë i zotërojnë. Këtu përfshihet ndershmëria në kërkimin e së vërtetës, çiltërsia mendore, përkushtimi ndaj zbulimit të fakteve pa vërtetësi të njëanshme, vlerësimi për denjësinë dhe vlerat e të tjerëve si dhe dëgjimi me vëmendje i pikëpamjeve të ndryshme. Nga këndvështrimi musliman, parimi se mosmarrëveshja futet brenda kufirit të shumësit të ligjëratës, në të cilën mendimet e shumta mund të shprehen arsyeshëm, është i mishëruar brenda etikës së duhur islame (*edebul ihtilaf*) të pjesëmarrjes në një bisedë të vlefshme në botën dhe Islamin e shumanshëm. Kjo vlen edhe nëse ka një nevojë të ngutshme në këtë kohë për jehonën dhe zbatimin më të gjerë të këtij parimi. Është e rëndësishme të themi se në trashëgiminë islame, aftësia mendore (*akl*) nuk është e kufizuar në aftësitë e masës dhe shqyrtimit me baza gjuhësore, të cilat na mundësojnë të mendojmë, pyesim, vlerësojmë, përcaktojmë, përjashtojmë, ideojmë, hamendësojmë dhe kundërshtojmë. Kjo, sigurisht, nuk është me qëllim mohimin e rëndësisë themelore të kësaj përmase (*akl*). Në fund të fundit, Kurani na bën me dije se Zoti “i dha Ademit emrat e të gjitha gjërave” (2:31). Muhammad Asad e shtjellon njohurinë e emrave, si kuptim i aftësisë së përcaktimit logjik që i jep njerëzimit aftësinë e veçantë për të mbërritur në hamendësime të sakta

dhe të ndryshme dhe se fuqia e pavarur e konceptimit është ajo që e lartëson Ademin dhe pasardhësit e tij në një nivel madje më të lartë sesa engjëjt. Gjithsesi, në të njëjtën kohë, aftësia *akl* përfshin shumë më tepër sesa hallakatjen dhe hamendësimin apo *zgjuarsinë* (latinisht - *ratio*, greqisht - *dianoia*) dhe mbërrin gjithashtu në detyrën më të lartësuar të *arsyetimit* ose *zgjuarsisë shpirtërore* (latinisht - *intellectus*, greqisht - *nous*), nën të cilën aftësia e poshtme gjykyese duhet të përfshihet sipas renditjes. Karim Crow ka treguar se një ndër përbërësit kyçë të pikëpamjes së “zgjuarsisë”, e shprehur nga fjala *akl*, është “mësimi etiko-shpirtëror, mësimi se si të rikthesh ndershmërinë e dikujt dhe të shkaktosh ngacmime njerëzore, fuqi të heshtura dhe aftësi për të lulëzuar bashkë me ndjenjat e dëlira që i japin shtysë veprimi të zgjuarsisë së një shkalle më të lartë”. Sipas Crow, ndërthurja e njohurive dhe të kuptuarit, me zgjuarsinë ndjesore, shoqërore e morale, është zakonisht e këshillueshme nga fjala “mençuri” dhe shfaqet në “nderin vetjak, vetëdijen dhe sjelljen e dobishme”.

Titus Burck Hardt thekson se fjala *akl*, në të vërtetë, përdoret në më shumë se një nivel: në nivelin më të lartë mund të përcaktojë “parimin e përgjithshëm të gjithë zgjuarsisë, një parim i cili shndrit gjendjen e kushtëzuar të mendimeve të trurit, përmes pasqyrimit të drejtpërdrejtë të mendësisë së Gjithësisë”. Cyril Glassé gjithashtu, përmend se ajo: “është kuptimi më i lartë dhe i plotë i vërtetësisë jetësore, i përdorur në filozofinë islame”. *El akl* është shkëlqimi mendor në përputhje me *intellect* apo *nous*, sipas Platonizmit apo Neoplatonizmit, përmes të cilit njeriu është në gjendje të njohë realitetin. Është aftësia të cilën Kurani e quan *el rruh* (shpirt) dhe “mundëson njohurinë drejtpërdrejt” ose “Shpalljen në rruzullin e mini-gjithësisë”.

Në Kuran gjenden disa vargje që na nxisin t’i përdorim më mirë aftësitë e “të dëgjuarit, të parit dhe të ndjerit”, me të cilat jemi të pajisur për përvetësimin e njohurive rreth Zotit dhe Krijesës së Tij.

Zoti ju ka lindur nga nënat tuaja (duke mos ditur asgjë), por Zoti ju ka pajisur me të parit, të dëgjuarit dhe të ndjerit, kështu që keni arsye të jeni mirënjohës (Kuran, 16:78).

Thuaj (Zoti është) Ai që ju ka sjellë (të gjithëve) në jetë dhe ju ka pajisur me dëgjimin, shikimin, ndjesinë. (tashmë) Sa rrallë ju i jeni mirënjohës?! (Kuran, 67:23).

Këto aftësi gjenden në nivele të ndryshme: ndjesitë e jashtme parësore, dëgjimi dhe shikimi, për t'u përfshirë drejtpërdrejt me mendimet që na rrethojnë, përmes përshtypjes dhe vëzhgimit të drejtpërdrejtë si dhe aftësitë e brendshme të njohjes, të kuptuarit dhe mprehtësia e përcaktuar nga fjala *af'idah* (kënduar *fu'ād*). Muhammad Asad shpjegon se emri *fu'ād* përcakton një aftësi përzierje "mendje-zemër" dhe ai vetë jep përkthime të ndryshme të fjalës në vargje të ndryshme, si: "mendjet", "shpirtrat" dhe "shpirtra të ditur". Në të njëjtën mënyrë, Yusuf Ali e përkthen nganjëherë këtë fjalë "zemër dhe mendësi". Në këtë rast, "zemër" është më shumë sesa ndjenjë, që përfshin aftësi njohjeje dhe përshtypje më të larta të mendjehollësisë, përfytyrimit, shqisës së gjashtë dhe shëmbëll-tyrës së soditjes.

Pa marrë parasysh të gjitha të mirat që kanë ndodhur si pasojë e "epokës së arsyes" dhe detyrimi ndaj shpirtit të hulumtimit të parvarur apo përvojës së vëzhgimit, rrënjosur në qytetërimin islam, që lidhet ngushtë me Kuranin, Malik Badri bën një punë lavdëruese në të kujtuarit se thelbi i Islamit përfshin mbi të gjitha ndriçimin shpirtëror, nën të cilin të gjitha nivelet e tjera të ndriçimit janë përfshirë në renditjen e zakonshme. Për më tepër, ndriçimi mbizotërues është njëkohësisht zanafilla dhe qëllimi i arsimit islam të mirëfilltë, në kuptimin e gjerë të fjalës, siç është për të gjitha sistemet e vërteta arsimore, në çfarëdo lloj kulture që mundohet të ushqejë dhe të "çmbështjellë" (ose zhvillojë, në kuptimin fillestar të fjalës) gjithë anën tonë njerëzore. Ky është një përfytyrim i bashkëngjitur i aftësive njerëzore, i cili nuk i ndan kurrë fuqinë e mendimit me masë nga përvoja e drejtpërdrejtë, vlerësimin moral dhe vetëdijesimin

shpirtëror. Në të njëjtën mënyrë, nëntitulli (*An Islamic Psychospiritual Study*) i Badrit, nxjerr në pah si tezë parësore të punës së tij, siç ai vetë e përshkruan: “Psikologjia është kthyer në një nga shkencat njerëzore që mund të përfitojë nga ndikimet e këndvështrimit islam, të përkushtuara ndaj të kuptuarit të “mundësive të trashëguara” rreth “shpirtit njerëzor”. Badri shpalos deri në fund kufizimet e dëmshme dhe kushtëzimet e këtyre shkollave psikologjike me ndikim bashkëkohor, të cilat mohojnë qenësinë e shpirtit dhe i shohin njerëzit thjesht si makineri që veprojnë nga shtypa e jashtme. Siç edhe është shpjeguar në hyrjen e botimit të parë të librit, “autori ka zgjedhur ta çlirojë veten nga shtrëngimet e shkollave të psikologjisë së sjelljes së mirë”, të cilat “zvogëlojnë gjithë veprimtarinë njerëzore, tërësinë mendore në një varg nxitjesh dhe reagimesh, me qëllim kthimin e psikologjisë në një shkencë rreptësisht empirike”. Badri vërteton atë që ka thënë përkatësisht dijetari anglez Cyril Burt, se: “Psikologjinë bashkëkohore e ka lënë mendja, pasi ka humbur njëherazi shpirtin dhe vetëdijen e saj”. Hyrja e botimit të parë shton se “autori, gjithashtu dënon përpjekjen e materialistëve për ta kthyer psikologjinë në një shkencë të saktë dhe për të burgosur sjelljen njerëzore brenda një rruge të ngushtë teorike pa krye”, duke kundërshtuar pretendimet e tyre, se “mendja e ndritur nuk është gjë tjetër, veçse pasqyrim i ndryshimeve të trashëguara në nyjat nervore të trurit dhe veprimtarisë së tij elektro-kimike”.

Ndërkohë që Badri pranon se dyjëzimi ngacmim-reagim i kushtëzimit “mund të shfaqë disa anë të mësimit të thjeshtuar”, ai e bën mëse të qartë se mund të afrojë pak ose aspak ndihmë në të kuptuarit tonë rreth fushave të tilla si: “psikologji shoqërore, psikologji njerëzore, përshtypje, mësim-gjuhësh”, dhe “anët e thella tërësore të sjelljes njerëzore”. Në të njëjtën mënyrë, neuro-psikiatria zakonore “gjithashtu zhvlerëson rëndësinë e ideimit të ndërgjegjshëm dhe lirinë e zgjedhjes” si dhe nivelet morale e shpirtërore, lidhur me atë se çdo të thotë të jesh plotësisht njeri. Siç thekson ai: “Biologjia e shkaqeve të jashtme përcaktuese të vullnetit në trajtën

e vet të stërzmadhuar pohon se çdo gjë, e zakonshme apo e jashtëzakonshme, që bëjnë njerëzit, udhëhiqet plotësisht nga gjenet e trashëguara, rrjeti nervor dhe biokimia e lindur”.

Përveç kundërshtimit të këtyre shkollave të sjelljes dhe neuro-psikiatrike “laike”, të psikologjisë perëndimore, që i katandisin njerëzit në “krijesa mekanike të sunduara nga nxitje të jashtme apo rrethana biologjike e biokimike”, Badri gjithashtu, me vendosmëri dhe fuqi të reja, kundërshton “thjeshtëzimin e shtirur të veprimtarive mbi njohjen tërësore dhe ndjenjave”, me përfaqësues psiko-analistët Frojdianë, sipas të cilëve “ndjenjat dhe mendimi ynë i ndërgjegjësuar janë thjesht një mashtrim nga nënvetëdija jonë dhe trajtat mbrojtëse të unit”. Sa ç’është e rëndësishme kundërshtia e Badrit, po aq e rëndësishme është edhe qasja e tij e ngushtë mbi tri shkolla perëndimore të mirësjelljes, neuro-psikiatrisë dhe psiko-analizës. Ai shkon deri aty, sa të tërheqë vëmendjen te fakti se madje edhe “revolucioni bashkëkohor i njohurive”, aq premtes, vazhdon ta kufizojë vetveten te “trashja psikologjike, biologjike dhe shoqërore-kulturore e përbërësve të sjelljes njerëzore dhe zhvillimit mendor”, duke vazhduar të mos e përfillë “pjesën shpirtërore” me veprimtarinë e saj njohëse të brendshme ndërgjegjëse. “Revolucioni i vërtetë në psikologji”, përfundon ai, “do të vijë kur Psikologjia të rifitojë shpirtin dhe të çlirojë vetveten nga shtrëngimi shkencor dhe trajtesat mjekësore”, në mënyrë që të ushqejë “dëshirën e zjarrtë për rizbulimin e shumë harruar dhe të lënë pas dore të pikëpamjeve shpirtërore” të jetëve njerëzore në “shoqëritë bashkëkohore” laike. Titus Burckhardt është në pajtueshmëri të plotë me këtë, në shkrimin e tij zhbirues lidhur me “Psikologjinë bashkëkohore”, në librin *Mirror of the Intellect*, ku shkruan: “Ajo çfarë i mungon psikologjisë bashkëkohore tërësisht, është parakushti që mundëson atë të vendosë pikëpamjet apo prirjet shpirtërore në përmbajtjen e tyre qiellore”.

Një shembull i këtij kufizimi është puna e psikologut Jean Piaget në klinikën zvicerane. Duke punuar jashtë kufijve të mirësjelljes,

Piaget u kthye në një ndikues kryesor në fushën e zhvillimit psikologjik. Në mendimet e tij mbi zhvillimin njerëzor, mbështetur në hulumtimet e veta të zgjatura mbi mendimet, gjuhën dhe mençurinë e fëmijëve dhe të rriturve, ai hartoi disa etapa, duke filluar nga niveli fëmijëror i “zguarsisë dhe ndjesisë motorike”, që mbizotëron dy vitet e para të jetës, për t’u mbivendosur dhe tjetërsuar nga mënyra njohëse më të fuqishme, abstrakte, mendore, sidomos “veprimet formale” të mendimit, sipas teorisë deduktive, dhe mendimin e ndërtimit. Shkencëtari i aftë Guy Claxton, thekson se gjendet një marramendje e nënkuptuar në “teorinë e skenës” së zhvillimit të Piaget, se trajta më e lartë e mendësisë është përdorimi i arsyes dhe logjikës së parimeve të vlefshme, ndikimi i tij te mësuesit për breza me radhë ka siguruar që shkollat (çdo shkollë fillore) dhe kopshtet të fillojnë të punojnë, për t’i shkëputur fëmijët nga varësia në ndjesinë dhe shqisat e tyre, duke i nxitur të bëhen “qëllimorë dhe shpjegues”, sa më shpejt të jetë e mundur. Disa psikologë zhvillimorë dhe edukativë kanë nënvizuar arsyetimin bashkëbisedues dhe mendimet mbi të vërtetën, si maja e zhvillimit të njohurive sipas meritës, në të cilën angazhimi vendimtar me një varg faktesh dhe këndvështrimesh siguron zemërgjerësi në paqartësinë dhe pranimin e të kundërtave, përballje dobiprurëse, thënie kundërshtuese dhe të vonuara.

Paçka se këto aftësi mendore janë të vlefshme, veçanërisht për kohën tonë, kur kundërshtitë e arsyeshme vazhdimisht gjenden të kërcënuara nga keqinformimi dhe mendimi i dyzuar, që vë në lëvizje mendësinë kundërshtuese, duke vazhduar ta mënjanojnë atë që Badri e përshkruan si “përbërësi shpirtëror”. Nga këndvështrimi i Islamit dhe, si pasojë, nga këndvështrimi i çdo shprehje shpirtërore, kulmi zhvillimor i njohurive njerëzore nuk mund të zvogëlohet deri në nivelin e arsyetimit jo qartësues, logjikës apo mendimit foljor, pa marrë parasysh sa i “ngjyruar” apo “stërholluar” mund të jetë. Megjithatë, siç ai do të këshillojë, përparimet e sigurta në psikologjinë e njohjes mund t’i bëjnë jehonë psikologjisë “shpirtërore”

që vlerëson shtrirjen e plotë të aftësive njerëzore. Në lidhje me “revolucionin e vërtetë në psikologji” të shpresuar dhe parashikuar nga Badri, jam i nxitur të përmend shkurtimisht “psikologjinë e thellë” të Carl Jung, puna e të cilit (pas ndarjes me Frojdit) fare mirë mund të vlerësohet si një “agim i rremë” i një revolucioni të tillë, pavarësisht të qenit i vetëdijshëm për ndikimet në hulumtimet fetare e psikologjike. Badri shqyrton “zvogëlimin e mendimit të vetëdijshëm” në psiko-analizat kryevepër të Frojdit, i cili “e sheh sjelljen njerëzore si plotësisht të përcaktuar nga shtysat gjinore dhe të dhunshme të dikujt”. Ai nënvizon se “Frojdi e pa fenë si përfytyrim dhe sëmundje e ngulitur në mendjen e masave”. Sidoqoftë, siç e shpjegon edhe Burckhardt, “megjithëse Jung theu disa parime materialiste, rreptësisht të paracaktuara të shkencës bashkëkohore, ndikimi që sollën këto thyerje parimesh nuk erdhi nga shpirti, por nga psikoza e niveleve të ulëta”. Madje, dhe për vetë Jung: “parimet fillestare të mendimit s’janë gjë tjetër, veçse hamendësime boshe ose, më gjerësisht, një përpjekje zhgënjyese e mendjes për ta tejkaluar vetveten”. Me fjalë të tjera, nuk ka vetënjohje si parim qiellor, por vetëm si rrjedhojë e ndryshueshmërisë mendore. Pra, shpresa se Jung mund të ketë futur një psikologji më të lartë shpirtërore, përfundimisht është shuar nga thënia e tij se “Psiko-analiza përfaqëson trajtën e vetme të pikënisjes që vazhdon të jetë e vlefshme në epokën bashkëkohore!”

Në të njëjtën mënyrë, paçka se Jung shkoi më tej se Frojdi në të kuptuarit e rëndësisë së ëndrrave, pikëpamja e tij kurrë nuk u shtri deri në horizontin shpirtëror që mund të përfshijë nivelin më të lartë të ëndërrimit si një frymëzim hyjnor. Vërtet që pikëpamja e Jungut shkoi më tej se mendimi i rrënuar i psiko-analizës mbi ëndrrat, i përshkruar nga Badri si: “përmbushje dëshirash e shtysave të nënvetëdijes”, apo si “një mënyrë e përdorur nga truri për të shlyer të dhënat e padëshirueshme”, ose “thjesht një shkëndijë nervore e rastësishme dhe e pakuptimtë, së cilës truri përpiqet t’i japë kuptim”. Megjithatë, madje dhe në

rastin më të mirë, kjo psikologji mund të mbërrijë vetëm në nivelin e “llojit kryesor”, nivel i cili vazhdon të jetë fuqimisht i rrënjosur te “nënvetëdija e përbashkët” dhe kurrësi në përmasën qiellore të parimeve fillestare të jetës. Ky zvogëlim i fuqive shpirtërore të qenieve njerëzore, në atë që Burckhardt e sheh si sundimin e “psikologjizimës” së qasjeve zvogëluese perëndimore te përvijimi i aftësive njerëzore, me vendosmëri kundërshtohet në këto vargje të mrekullueshme të Kuranit, duke krahasuar shtysat e nënvetëdijes me arsyetim të vetëdijshëm, mendje-hollësinë dhe përshtypjen:

Dhe çdo qenie njerëzore do të vijë me (fillimisht) nxitjen e brendshme dhe mendjen e vetëdijshme (të tij), dhe do t'i thuhet: - Vërtet, ke qenë i pavëmendshëm rreth kësaj (Ditës së Gjykimit), por tani Ne e kemi larguar prej teje mbulesën tënde dhe i mprehtë është vështrimi yt sot! (Kuran, 50:21-22).

Këtu jemi të shtyrë drejt përmbajtjes së unit tonë dhe duhet të dëshmojmë dëshirë më të lartë, për t'u bërë plotësisht të vetëdijshëm, siç nënvizon Muhammad Asad, për natyrën kundërshtuese (*qā'id*) të “dy fuqive shtytëse themelore brenda natyrës njerëzore”.

Nga njëra anë, është ajo që “vë në lëvizje” (*sā'iq*) nxitjen tonë parësore të vetvetishme, orekset tepër të mëdha dhe përfshirjen e dëshirave të shfrenuara, siç këshillon Asad, në fjalën e Psikologjisë bashkëkohore, “epsh”. Madje dikush mund të shtojë se kjo duhet të merret në kuptimin e ngushtë Frojdian “dëshirës gjinore”, por mund të përcaktohet në kuptimin më të gjerë Jungian si “fuqi mendore”, e shprehur si dëshira dhe shtysa të rrëmbyera të pavetëdijshme. Asad vazhdon më tej, duke theksuar se “epshi” shpesh është shënuar si *shejtān*, madje dikush mund ta njësojë me gjendjen më të ulët të *nefsit* dhe *nefsul ammārah*, detyrues ose vetë urdhërues.

Në anën tjetër të shenjës së barazimit midis dy fuqive ndërluftuese, siç e shpjegon Asad, gjendet arsyeja jonë, “e vetvetishme

dhe pasqyruese”, dëshmia jonë (*shāhid*) mbi të vërtetën, përmes zgjimit të shtresave më të thella të vetëdijes sonë, “largimin e mbulesës që çon drejt një përshtypjeje befasuese dhe të qëlluar të vërtetësisë sonë morale”. Ky zgjim i vetëdijshëm është ai që përfshin tërësinë e aftësive tona të lartësuara – masën, ndjesinë, përshtypjen morale e shpirtërore. Pa marrë parasysh kufizimet, Badri, me të drejtë, ia përkushton këtë “revolucionit bashkëkohor të njohjes” në psikologjinë laike. Kjo bëhet më e dukshme në dështimin e tij këmbëngulës për të përfshirë përmasën e shpirtit njerëzor si dhe nevojat e ndjesisë së tij të brendshme. Në të njëjtën kohë, ai vlerëson drejtimin për nga njohja psikologjike, në hulumtimin e ndryshueshmërisë mendore. Siç shkruan ai: “fusha e psikologjisë njohëse, në trajtën e saj të pa stërholluar, ka qenë në qendër të vëmendjes së shkollave të psikologjisë, para se mirësjellja të bëhej mbizotëruese”. Si pasojë, ka qenë e përqendruar te ndërgjegjia njerëzore, ndjenjat, përmbajtja e mendimeve dhe ngrehina e mendjes. Shumë është bërë e ditur rreth fushës së aftësive njerëzore, përmes përparimit të psikologjisë së njohjes, po kështu edhe në degën e re të shkencës së njohjes, për sa u përket vëmendjes, kujtesës, përshtypjes, zgjidhjeve të halleve, krijimtarisë, zgjuarsisë së shumëfishtë, mendimit dhe përdorimit të gjuhës. Ndihmesa e këtyre përparimeve në degë të ndryshme të psikologjisë bashkëkohore, si të asaj arsimore, zhvillimore, shoqërore, mëvetësisë, Psikologjisë së papërfaqësuar dhe psiko-gjuhësisë, ka qenë dhe vazhdon të jetë e një rëndësie të veçantë. Kjo më sjell në mend punimet e Gardner, Goleman, Sternberg, Claxton dhe Kahneman. Megjithatë, siç thekson me të drejtë Badri, Psikologjia shpirtërore merret me rigjallërimin e këtyre aftësive që mundësojnë ndriçimin shpirtëror. “Nëse muslimanët duan të ndjekin shtegtimin shpirtëror të besimtarëve të përkushtuar në udhëtimin e tyre tejmendor, deri në nivelin e ndriçimit shpirtëror dhe njohjes së brendshme (*shuhud*), atëherë nuk do mund të gjejnë diçka më të mirë për të zëvendësuar soditjen dhe zhytjen e thellë në mendime”.

Në të njëjtën kohë, mund të pohohet se zhvillimi shpirtëror varet kryesisht në atë që Profeti Muhamed (a.s.) e quajti *xhihadul ekber* (beteja me vetë ultësinë), apo, sipas shënimeve të mia të mëparshme nga Kurani (50:21-22), beteja me *nefsul ammārah* (vetë detyrimin dhe vetë zotërimin). Duke shqyrtuar përfundimet e nxjerra nga përvoja, mbi psikologjinë e njohjes në lidhje me dallimin e përhapjes së shpejtë, mendimit të kushtëzuar, të mbështetur në mendime të përcaktuara dhe shprehi të menjëhershme, mund të gjejmë plot gjëra që na ndihmojnë të kuptojmë se si paragjykimet tona të pakontrolluara, manitë dhe detyrimet na pengojnë të kuptojmë fuqinë e plotë me të cilën qeniet njerëzore janë të pajisura, siç këshillon edhe Kurani në mënyrë të vazhdueshme, lidhur me “shikimin, dëgjimin dhe ndijimin”. Përveç kësaj, *Zoti nuk e ndryshon gjendjen e një populli, deri sa ata të ndryshojnë vetveten* (Kuran, 13:11). Vijimësia e vetëkontrollit të rreptë fare mirë mund të lehtësohet nga njohuritë që rrjedhin prej psikologjisë perëndimore të njohjes, megjithëse ajo tashmë është e vijëzuar me praktikën zakonore islame të *muhāsabah* (gjendja dhe llogaria ndaj vetvetes), llogaridhënia para vetes, ndaj të shkuarës ndershmërisht dhe në vazhdimësi, përmes së cilës ne përpiqemi të zotërojmë në mënyrë të vetëdijshme zhvillimin tonë dhe të tjetërsojmë vetveten për mirë. Vetëdijesimi kundrejt tipareve tona të kushtëzuara dhe detyruese, nga këndvështrimi psikologjik, e ndërthurur me pranimin e gabimeve përmes ushtrimit të *muhāsabah*, është një shembull i mirë i mënyrës se si mund të kemi tërësi krijuese mes degës së psikologjisë së njohjes dhe ushtrimit zakonor islam psiko-shpirtëror. Asnjë prej këtyre saktësimeve nuk ka për qëllim të na shkëpusë prej vlerësimit të thellë të thelbit të librit të Badrit, që është përshkrimi i trajtës domosdoshmërisht shpirtërore të soditjes dhe përsiatjes (*tefekkur*). Në parathënien e botimit të parë është shkruar se Badri krahason këtë mënyrë soditjeje islame të parapëlqyer, në krahasim me praktikën e tjera, si soditja e përkryer, e cila tërhoqi shumë besimtarë perëndimorë

në dhjetë vjeçarët e fundit të shekullit XX. Gjithsesi, tashmë ka një përmbajtje të kohëve të fundit, e cila mund të shpjegohet dhe kjo mënyrë me popullaritet në rritje në Perëndim, është ajo e “vëmendjes ndaj ndjenjave dhe mendimeve”, që kur doli nga shtypi botimi i parë. Zanafilla e mirëfilltë e “vëmendjes ndaj ndjenjave dhe mendimeve” rrjedh nga Budizmi, përkatësisht vënia në jetë e soditjes së thellë, e drejtuar për kah mbërritja e “ndriçimit” shpirtëror. Por edhe kjo, si shumë praktika të tjera, e ka prejardhjen nga besimet lindore, si për shembull Yoga. Ka pasur një prirje në Perëndim për ta dobësuar qëllimin e përkryeshmërisë shpirtërore të lartësimit të Vërtetësisë Hyjnore dhe kthimin e kësaj vërtetësie në një mjet shërimi për “mirëqenien” vetjake (ose në rastin e Yogas, thjesht një grusht ushtrimesh fizike, si zgjatje muskujsh, për të përmirësuar lakueshmërinë dhe “fuqinë thelbësore”). Kjo nuk shërben për të mohuar faktin se “përqendrimi” mund të ketë ende vlera, si mënyrë e tërheqjes së vëmendjes së çastit apo ndaj zvogëlimit të mërzisë, rënies shpirtërore, ankthit, çrregullimeve mendore dhe varësisë ndaj drogës. Megjithatë, qëllimi i saj thelbësor (yogas) është i përqendruar rreth Zotit, përdorimi i saj kapërcen teknikat shkencore e laike të zvogëlimit të mërzisë dhe sjelljes së pahijshme. Më së paku, ajo ka për qëllim, siç është përshtatur në trajtën më të përlur, të kthehet në një mënyrë për rritjen e “dobisë vetjake”, apo mbërritjen e ndonjë suksesi botëror. Madje është përdorur nëpër ndërmarrje dhe në stërvitjet ushtarake për të rritur përqendrimin dhe qartësinë. Këtu kemi një rast të parëndësishëm material të përvetësimit, lidhur me madhështinë e ushtrimit shpirtëror, me qëllim zgjerimin e fuqisë njerëzore, një praktikë e zhvlerësuar, në të cilën Zoti është tërësisht i harruar apo i parëndësishëm. Pavarësisht kësaj, le të mos vendosim një vizë ndarëse mes Islamit dhe “Perëndimit”, edhe nëse kanë veçori kryesore që duhen theksuar midis trajtave të thjeshtuara laike të përmirësimit të “mirëqenies” dhe atyre të mirëfillta soditëse, të rrënjosura në traditën fetare. Sigurisht që ka plot perëndimorë që

ushtrojnë mendimin e thellë dhe janë ndershëmërisht në kërkim të shpirtërores, duke u përpjekur të veprojnë në nivelet më të larta të praktikave të tyre, ashtu sikurse ka plot të tjerë, përkrahës të bashkësive fetare, duke përfshirë muslimanët, praktika fetare e të cilëve nuk e kapërcen vëzhgimin zyrtar të besimit fetar, ceremonitë e paracaktuara dhe urdhëresat ligjore, të cilët nuk ngatërrohen në ndonjë mënyrë të thellë për rikujtimin e Zotit, apo soditjes si një mënyrë më e lartë e besimit. Ibn Abas njofton se Profeti (a.s.) ka thënë: “Një orë soditje është më mirë se një natë e tërë zgjuar në adhurim”, ndërkohë që, sipas urdhëresave të tjera, “Një orë soditje është më mirë se një vit i tërë adhurim”. Në të njëjtën mënyrë që ne duam të shmangim një ndarje me thikë midis Islamit dhe “Perëndimit”, po ashtu mund të pranojmë se ka dallime të dukshme midis mënyrave të përsiatjes lindore dhe Islame dhe se soditja mund ta turbullojë përputhjen e vërtetë midis tyre. Nëse Badri, me të drejtë, vlerëson njohjen e thellë, si një nga pikëmbërritjet e “udhëtimit të përkryer”, i lehtësuar nga *tefekkuri*, ai gjithashtu është i qartë në vlerësimin e “ndriçimit shpirtëror”, i cili mund të mbërrihet përmes së njëjtës praktikë, gjë që tingëllon shumë e ngjashme me qëllimin përfundimtar të soditjes së thellë në Budi-zëm, apo të shkollës Vedanta që e drejton shpirtin kah përmbushja e plotë e vërtetësisë së parimeve fillestare.

Një përputhje e tillë është zbuluar thellësisht në librin përparimtar të Reza Shah-Kazemit: *Common Ground Between Islam and Buddhism*. Në parathënien e kësaj pune kaq frymëzuese, Mohammad Hashim Kamali shpjegon se si ky libër “shpalos njohuri të freskëta, lidhur me mësimet e Kuranit dhe Sunetit”, duke këshilluar se budistët, nga këndvështrimi islam, mund të vlerësohen si ndjekës të shkrimeve të shenjta dhe se ata tashmë mendohet të jenë *Ehli kitab* (Njerëzit e librit). Në hyrjen e të njëjtit libër, Ghazi bin Muhammad, shkurtimisht përmbledh ngjashmëritë e spikatura dhe krahasimet mes Islamit dhe Budizmit: “Besimi në të vërtetën Përfundimtare” (*El hak*), e cila është e “Vërteta e Plotë”, si dhe “Burimi i Mirësisë

dhe Udhërrëfimit për qeniet njerëzore”, besimi se “çdo shpirt është përgjegjës për një parim drejtësie në Jetën e pëртејme”, besimi në “domosdoshmërinë morale të ushtrimit të dhembshurisë dhe mëshirës për të gjithë”, besimi se “qeniet njerëzore janë të afta për njohuri të masës së cilësisë së lartë”, burimi i shpëtimit në jetën e pëртејme dhe ndriçimi në këtë jetë, besimi në “nevojën e fuqishme të ushtrimit shpirtëror, qoftë si lutje, soditje e thellë apo thirrje e muzës”, dhe së fundmi, besimi në domosdoshmërinë e “shkëputjes nga uni dhe dëshirat e shfrenuara”.

Në lidhje me Monoteizmin, Shah-Kazemi tregon se si shkrimet e shenјta budiste *Udana*, pohojnë njësimin e vërtetësisë përfundimtare, në të njëjtën mënyrë si dëshmia e parë islame, që pohon se “Zoti është një dhe vetëm një”. Ajo që Kurani e përshkruan si *një dhe vetëm një*, në parimet themelore ka ngjashmëri me atë që Buda e përshkruan si e “pa përzier”. Në të njëjtën mënyrë, filozofia dhe të ushtruarit e besimit Hindu, i njohur si Advaita Vedanta (i pa dyzuar), një nga shtigjet klasike indiane drejt përmbushjes shpirtërore, mund të vlerësohet si tërësisht monoteist, ngaqë pranon Brahman si të përjetshëm, vërtetësi parimesh themelore të pandryshueshme, të plotfuqishme, përfundimtare, zanafilla e vërtetësisë që krijoi dhe mban gjithçka të qenësishme. Respekti i thellë për lutjen, ushtrimin e besimit dhe soditjen brenda Krishterimit. Natyrisht që Profeti (a.s.) e pati urdhëruar edhe për muslimanët, marrëveshja e të cilëve me shpalljen kristiane (siç ka dalë në dritë kohët e fundit nga John Andrew Morrow) tregon se ai i urdhëroi muslimanët që ti mbrojnë bashkësitë kristiane me vepra “deri në fundin e Botës”. Ajo që vlerësohet më pak është se, krahasimet thelbësore mes Islamit, Budizmit dhe Advaita Vedantas në besimin e tyre, lidhur me domosdoshmërinë e fuqishme të ushtrimit të besimit (qoftë në formë lutjeje, soditjeje të thellë, apo thirrjeje të muzës), nënvizojnë faktin se gjenden udhëzime të caktuara brenda zakoneve të mistershme islame, të cilat valojnë me ushtrimin e mendimit të thellë në nivelin më të lartë në disa besëtytni lindore. Ajo që më vjen ndërmend tani,

është ushtrimi i *murāqabah*, diçka e zakonshme për urdhëresat sufiste. Ato kanë kuptimin e "mbikëqyrjes", "vëzhgimit", "kujdestarisë" dhe nënkuptojnë "vëmendje shpirtërore" (siç e ka përkthyer James Morris), ose mendim i thellë, përmes të cilit një synues mbikëqyr ose kujdeset për shpirtin e tij apo ndjesinë fetare, përmes të cilit grumbullon njohuri të thella dhe dashuri për Krijuesin. Përshkrimi i *murāqabah* nga Ibn Arabi njëson këtë veti me përshtypjen e brendshme të asaj që njihet si "dëgjoje zemrën tënde", e cila është e hapur drejtpërdrejt me udhërrëfyesin hyjnor, duke braktisur rrjedhën e pareshtur të mendimeve, duke kërkuar shpëtim vetëm te Zoti. Është kjo heshtje e brendshme, e cila gjithashtu thekson ushtrimin e mendimit të thellë në disa tradita fetare e shpirtërore. Me një përfytyrim tërësisht të veçantë, Xhelaludin Rumi pëlqen lëvrimin e përshtypjes së brendshme të dëgjuarit e zemrës, me hapjen e një "dritareje" drejt Zotit. Duke dhënë mendimet e tij lidhur me adhurimin e Profetit (a.s.) për kryerjen e lutjes, ai shkruan:

"Dritarja e shpirtit hapet dhe nga dëlirësia e botës së padukshme, Libri i Zotit vjen drejt e tek unë. Libri, vërshimi i bukurisë hyjnore, dhe drita futen brenda shtëpisë sime, përmes një dritareje nga burimi i vërtetë dhe parësor. Shtëpia pa një dritare është ferr, të ndërtosh një dritare është thelbi i besimit të vërtetë".¹

Sigurisht që ky është përshkrimi i dritares së hapur, përmes ushtrimit të thirrjes së muzës (kërkimit të frymëzimit) (*dhikri*), apo soditjes së thellë (*tefekkur*), aq sa ç'është një dritare e hapur në praktikën e plotë dhe të vetëdijshme të ceremonisë së lutjes. Siç thotë Al-Gazali: "Kur rikujtimi i Zotit ka zënë rrënjë mirë në zemër, dikush ka mbërritur gjendjen e përkushtimit (ihlas) dhe drejtimi i tiparit që merr njerëzorja, ka ndryshuar tërësisht". Malik Badri i ka bërë një shërbim të madh shpalosjes në thellësi dhe gjerësi të praktikës soditëse islame. Në kapjen e nivelit më të lartë të aftësive të pranuar në *tefekkur*, ai tregon rrugën drejt rivendosjes së një përfytyrimi islam shpirtërisht të lartësuar, tërësisht njerëzor dhe

1 Mathnawi, III, 2401-2405.

vërtet hyjnor, i cili, mbi të gjitha, ka fuqinë të frymëzojë muslimanët për të ndjekur një mënyrë jetese më të lartësuar dhe, duke e vënë këtë në jetë, t'u shërbejnë mbarë njerëzimit.

Zoti na drejtoftë të gjithëve drejt përfytyrimit frymëzues të asaj mënyre jetese më të lartësuar!

Jeremy Henzell-Thomas është bashkëpunëtor kërkimesh dhe (ish pjesëmarrës në Qendrën Islamike të Universitetit Kembrixh, bashkëpunëtor i Shoqatës Mbretërore të Arteve dhe anëtar i Komitetit Drejtues të Shoqatës Muslimane të Shkencave Shoqërore (AMSSUK). Ai ka qenë Drejtor i pare i Tribunës Kundër Islamofobisë dhe Racizmit (FAIR). Gjithashtu është themelues dhe ish drejtor i Fondacionit Libri, një shoqatë bamirësie e regjistruar në Mbretërinë e Bashkuar, e cila bashkëpunon me institucione të Mbretërisë së Bashkuar dhe SHBA-së, me qëllim mirëkuptimin e Islamit në Perëndim. Tani për tani, është bashkëbotues i *Critical Muslim*. Përgjatë viteve, ai ka botuar edhe shkrime rregullisht në revistat *Islamica* dhe *Emel*, si dhe në kolonën e besimit të gazetës *The Times*. Si ish-profesor në degën e Gjuhëve të Zbatuara në Universitetin Edinburg, është përpjekur të zbatojë veçoritë e tij akademike të psikologjisë dhe psiko-gjuhësisë mbi çështjet bashkëkohore që ndikojnë në përshtypjen e shoqërisë rreth Islamit dhe muslimanëve, por edhe në përparimin e bisedave shumëpalëshe të vetëdijshme, lidhur me përmbajtjet arsimore, kulturore e shoqërore.

Hyrje nga autori

Ky libër është ndryshe për shumë arsye, nga ai që është shkruar në arabisht, ngaqë një pjesë e përmbajtjes është ndrequr dhe përmirësuar, duke përfshirë edhe titullin. Gjithashtu, kam shtuar të dhëna të reja që shkojnë deri në pesëdhjetë e dy faqe, pothuajse sa gjysma e masës fillestare të librit.

Të shkruash për lexuesin anglez, kërkon një ndryshim të pjesshëm në përmbajtje dhe formë, ngaqë m'u desh t'i qëndroja besnik përkthimit të vargjeve të Kuranit dhe thënieve të Profetit Muhamed (a.s.). Kjo gjithashtu vlen edhe për vjershat dhe prozën e bukur arabe, të përmendura aty-këtu. Në të vërtetë, gjuha arabe është mjaft shprehëse me fjalë e shprehje të cilat nuk gjenden në gjuhën angleze. Fjala vjen, nuk munda të gjej në anglisht fjalën e barasvlershme për disa emërtime arabe me drejtim fetar, që përshkruajnë ndjesi të mprehta brenda vetes, siç është *khushū'*. Kjo fjalë rrjedh nga folja *khashā'a* dhe përfaqëson një gjendje përlësie të plotë, deri aty sa të qëndrosh pa lëvizur, në heshtje, i frikësuar dhe i nënshtruar. Për muslimanët mbart ndjesinë e vlerësimit të madhësisë së Zotit, e ndërthurur me dashuri, përluje dhe frikë. Në fjalorët anglisht-arabisht shpeshherë është përkthyer thjesht si "nënshttrim", paçka se nënshttrim në arabisht është *istislam* dhe jo *khushū'*, ngaqë njeriu mund t'i

nënshtrohet një fuqie madhështore, pa qenë i dashuruar me të, ose pa e vlerësuar madhësinë e saj, madje ai mund ta urrejë atë. Kështu që *khushū'*, domosdoshmërisht, do të përkthehet “nënshttrim”, megjithëse e kundërta nuk është e vërtetë. Një tjetër shembull hutimi i mundshëm, si pasojë e përkthimit, është folja *yaghibit*. Në arabisht do të thotë që dikush ta pranojë para vetes, se një tjetër është më i mirë se ai. Në një mënyrë të caktuar, dikush ka zili dikë dhe do të jetë si ai, por pa dashur t’i grabisë gjërat që tjetri ka. Kjo vlerësohet si ndjesi e mirë. Megjithatë, nëse ndjenjat e dikujt janë shkatërrimtare dhe përfshijnë dëshirën që tjetri të humbasë atë që ka, atëherë fjala që përdoret në arabisht është *hasad*, dhe mendohet të jetë ndjesi mëkatore. Ndryshimi i stërholluar mes ndjesisë së mirë dhe të keqe nuk gjendet në anglisht, ku asnjë fjalë nuk mund të shprehë një lloj xhelozie që është pozitive, ose të paktën të mos jetë mëkatore. Prandaj m’u desh të rishkruaja plot paragrafë, me qëllim që të sigurohesha që mendimet e mia të pasqyroheshin saktësisht. *Tefekkur*, që është edhe tema qendrore e këtij libri, gjithashtu nuk ka një përkthim të saktë në anglisht. Dy mënyrat që i afrohen kuptimit “soditje” dhe “mendim i thellë”, nuk plotësojnë kuptimin e *tefekkurit*, i cili është me të vërtetë një përmasë fetare islame. Siç do ta shikojë vetë lexuesi përgjatë këtij studimi, *tefekkur*, ashtu sikur soditja apo përsiatja, përfshin mendim të thellë dhe pasqyrim, por qëllimi i këtij mendimi domosdoshmërisht duhet të ketë trajtë shpirtërore. Është një mënyrë e stërholluar e besimit te Zoti, vlerësimin e krijesës së Tij, në gjithësinë e Tij të pafund. Fjalët soditje dhe përsiatje vazhdimisht kanë ngjashmëri në fjalorin e gjuhës angleze, megjithëse përsiatje mbase ruhet që të përdoret vetëm për kuptimin: soditje të çështjeve shpirtërore. Megjithatë, fjala “përsiatje” shpeshherë është përdorur në lidhje me çështjet shpirtërore të besimeve lindore dhe përdorimi i saj për të shpjeguar *tefekkurin* mund të mos jetë i përshtatshëm. Kjo bëhet edhe më e qartë, kur e dimë

se ceremonitë seditëse të besimeve lindore priren të flijojnë mendimin e ndërgjegjes së kthjellët, me qëllim mbërritjen e gjendjes së ndryshuar të ndërgjegjes, ndërkohë që *tefekkur*, si një mënyrë islame besimi, është një veprimtari njohjeje shpirtërore, në të cilën arsyeja, ndjenja dhe shpirti duhet të ndërthuren. Është pikërisht kjo arsyeja që unë kam parapëlqyer të përdor fjalën seditje, në vend të fjalës përsiatje, si titull të librit. Dua të theksoj se, kurdo që kam përdorur fjalë si: seditje, përsiatje, pasqyrim, mendim i thellë, njohje shpirtërore apo diçka të ngjashme, ka ndodhur ngaqë janë fjalët më të afërta për të shprehur kuptimin e fjalës *tefekkur*. Qëllimisht i jam shmangur përcaktimeve të hollësishme dhe kuptimeve të ndryshme të ndërlikuara të disa fjalëve të tjera arabe, si gjendje shpirtërore (*ruh*), shpirt (*nefs*) dhe zemër (*kalb*), ngaqë kjo do të kërkonte një vëllim të tërë më vete dhe do shpërqendronte lexuesin nga porosia e thekshtë që dua të përcjell. Megjithëse unë nuk pajtohem me pikëpamjen e Al-Gazalit, sipas të cilit të gjitha këto fjalë nënkuptojnë një trup të vetëm shpirtëror dhe se emërtimet e ndryshme tregojnë veprime të ndryshme që kryejnë, prapë se prapë i kam përshtatur në këtë libër. Dua ta përfundoj, duke shprehur detyrimin moral për zyrën e IIIT-së në Kartum, Sudan, që më lejuan të përdor burimet letrare të librarisë së tyre për të shkruar variantin fillestar të botuar në arabisht. Veçanërisht dua të falënderoj drejtorin Abdallah Makki dhe zonjën Sittana Hamad, e cila e shkroi gjithë librin me dorë, duke ia diktuar unë, gjatë viteve 1980, kur asnjëri prej nesh nuk dinte të shkruante në kompjuter. I jam mirënjohës IIIT-së për vendimin që puna ime të botohet në anglisht si dhe zyrës së tyre në Londër për punën e palodhur në redaktimin dhe rikujtimin e atyre që duhen përmendur, por edhe për pikat që kishin nevojë të qartësoheshin, si për botimin fillestar, ashtu edhe për përgatitjet e shkrimeve për botimin e dytë. Gjithashtu, i jam mirënjohës Profesor Abdul-Wahid Lu'lu'a, për ndërmarrjen e punës së vështirë të botimit të dorëshkrimit

fillestar të përkthimit nga arabishtja. Dua gjithashtu, të shpreh vlerësimin tim për Dr. Jeremy Henzell-Thomas, për parathënien e tij të vlefshme dhe gjithëpërfshirëse të botimit të dytë, duke ofruar njohuri intelektuale dhe nxitëse, prej të cilave lexuesit do të përfitojnë dhe do t'i hapin rrugën rizbulimit dhe kuptimit të argumenteve të shtruara në punën time. Më në fund, dua t'ia kushtoj këtë libër shpirtrave të bekuar të tri grave, të cilat i dhanë kuptim jetës sime, nënës sime Nafisa dhe dy tezeve, Maymona dhe Sakina.

Malik Babikir Badri
Universiteti Zaimy, Stamboll, Turqi
Mars, 2018

I

Soditje: Një këndvështrim bashkëkohor psikologjik

SODITJA ISLAME DHE PSIKOLOGJIA LAIKE

Mund të duket deri diku e çuditshme të shtjellosh soditjen islame (*tefekkur*) - një ndër mënyrat më madhështore të besimit në Islam - nga këndvështrimi i psikologjisë bashkëkohore perëndimore, një degë gjerësisht laike dhe e lidhur më shumë me kulturën. Por, që kur muslimanët laikë dhe shumica e studentëve të psikologjisë në Lindje vazhdojnë të ndikohen prej saj, e pashë të rëndësishme ta filloj librin me këtë kapitull. Shpresoj se ky parashtrim do të jetë i vyer për mësimdhënësit muslimanë, të cilët vazhdojnë të mësojnë parimet morale të sjelljes islame nga librat shkollorë, të drejtuar kah psiko-analiza perëndimore. Ndonëse ata pohojnë që po e “islamizojnë” psikologjinë, ndoshta në mënyrë të pavetëdijshme, po zbehin rregullat e Islamit. Meqë shumica e lexuesve të këtij libri ka mundësi të mos e kenë hulumtuar psikologjinë bashkëkohore të Perëndimit, qëllimisht e kam thjeshtuar parashtrimin. Në mënyrë të ngjashme, e ndjeva se një kritikë e thellë e psikologjisë bashkëkohore nga këndvështrimi islam i soditjes, si mënyrë besimi, mund të jetë shumë e lodhshme për lexuesin e zakonshëm. Soditja, si një mënyrë islame e besimit, fillimisht mund të shihet brenda ndikimit të kohëve të fundit të psikologjisë perëndimore në veprimtarinë mendore, si dhe aftësinë e saj për të sjellë gjendje

të ndryshueshme të vetëdijes. Megjithatë, paçka se soditja islame mund të mbërrijë përfitimet qetësuese të veprimtarisë mendore, siç do ta shohim më vonë, ajo ndryshon nga të gjitha mënyrat e tjera të veprimtarisë mendore që burojnë nga besimet lindore, në faktin se qëllimi i saj është më shumë intelektual dhe njohës. Në soditjen islame gjendet e ndryshueshme të vetëdijes nuk kanë fund në vetvete, ngaqë qëllimi është njohja e thellë e Zotit si Krijuesi dhe Mbështetësi i gjithësisë. Si rrjedhojë, një shqyrtim i thellë psikologjik i soditjes islame do të përfundonte brenda fushës së psikologjisë së njohjes, me përmendje të veçanta të psikologjisë së mendimit.

Fusha e psikologjisë së njohjes, në mënyrë të papërpunuar, ka qenë shënjestra e shkollave të hershme të psikologjisë, përpara se Psikologjia e sjelljes të bëhej mbizotëruese. Asokohe, Psikologjia përdorej kryesisht për hulumtimin e vetëdijes së njerëzve, ndjenjat e tyre, përmbajtjen e mendimeve dhe ngrehinën e mendjes së tyre, në shërbim të çështjes së mësimit vetëm përmes këtyre këndvështrimeve. Shkolla e mbështetur në sjelljen njerëzore parashtroi një qasje tërësisht të re, ku mësimi mund të merrej përmes nxitjes dhe reagimeve vëzhguese, të cilat pastaj shndërrohen në themelet e psikologjisë. Ndjenjat, përbërësit mendorë dhe mendimi në vazhdimësi, shiheshin si pyetje që nuk mund të vëzhgoheshin drejtpërdrejt dhe se mënyrat e përdorura për studimin e tyre (si për shembull: vetë analizimi, vëzhgimi, llogaridhënia dhe përjetimet e brendshme) u kritikuan për mungesë qartësie dhe besueshmërie, të cilat nuk mund të zotërohen nga veprime eksperimentale. Prandaj, shkolla e mbështetur në sjelljen njerëzore dhe që dëshiron që Psikologjia të jetë një eksperiment i saktë shkencor, si fizika apo kimia, e ka kufizuar punën e vet në dukuri që mund të vëzhgohen në laborator, ku reagimet që mund të maten dhe zotërohen, mund të jenë shënjestra e shqetësimeve të tyre shkencore dhe eksperimentale. Nga ana tjetër, veprimtaritë mbi njohjen dhe ndjesitë që ndodhin brenda qenies njerëzore, u panë si një kuti e

zezë e mbyllur, përmbajtja e së cilës nuk mund të hulumtohet dhe për të cilën, si pasojë, nuk duhet të shpërdorohet koha për ta studiuar. Kështu që pikëpamja e kësaj shkolle mbi njerëzit ishte se ata janë thjesht makineri që, kur vihen përballë një shtyse të përcaktuar, mund të kundërveprojnë me reagime të cilat hulumtuesi mund t'i zotërojë dhe parashikojë. Kjo qasje e largon në mënyrë të menjëhershme soditjen nga të qenit një fushë e studimit psikologjik. Kjo përpyekje për t'i dhënë përparësi shkencës fiziko-biologjike, duke mënjanuar veprimtarinë shpirtërore dhe atë të njohjes së brendshme të dikujt, është themeluar nga J. B. Watson, babai i psikologjisë së sjelljes njerëzore. Ai theksoi se njerëzit duhen parë si asgjë më shumë sesa kafshët dhe se ata ndryshojnë prej tyre vetëm nga llojet e sjelljes së vëzhguar që ata shfaqin. Kështu që, për të qenë të aftë, psikologët nuk duhet t'ia lejojnë vetes t'i studiojnë njerëzit në asnjë lloj mënyre, ndryshe nga ato që përdorin për t'i studiuar kafshët. Ai shkruan se Psikologjia e sjelljes (*behaviorism*) synon të bëjë një gjë:

Të zbatojë në hulumtimin eksperimental të njeriut të njëjtin rregull dhe të njëjtën lloj gjuhe përshkrimi, që shumë nga hulumtuesit e kanë parë si të dobishme për vite të tëra, lidhur me studimin e kafshëve që qëndrojnë më poshtë se njeriu. Ne kemi besuar atëherë, siç besojmë tani, se njeriu është një lloj kafshe që ndryshon nga kafshët vetëm për sa u përket llojeve të sjelljeve që ai shfaq. Është fakt i gjallë se ju, si psikologë, nëse doni të mbeteni shkencorë, duhet të përshkruani sjelljen njerëzore jo me fjalë të tjera, përveç atyre që do të përdornit për përshkrimin e sjelljes së një kau që mund ta çoni në thertore.²

Të ndikuar nga ky këndvështrim i ngushtë dhe të nxitur nga ndihmesa e Ivan Pavlov, lidhur me mësimin e kushtëzuar, ata vazhduan të shpjegonin çdo veprimtari njerëzore, mendore dhe psikologjike, përmes përfytyrimit shtytës-reagues, i ndërlidhur me veprimin dhe mendimin. Madje edhe vijimësia e të menduarit u shpjegua nga

2 J. B. Watson, *Behaviourism* (Londër: W. Norton&Co., 1970), p.ix.

një rrjet kushtëzimi lidhesh shtytëse-reaguese, e menduar thjesht si një bisedë me vetveten. Qëllimi parësor i këtij mendimi çnjerëzor lidhur me njeriun, ishte derdhja e psikologjisë në një kallëp shkenconor. Një pikësynim tjetër madhor ishte edhe kthimi i shoqërisë perëndimore në laike dhe çlirimi i saj nga sundimi i fesë. Lidhur me këtë, Watson qartësisht ndjen keqardhje për faktin se qeniet njerëzore nuk pranojnë të renditen përkrash kafshëve dhe, pa të keq, besojnë se Zoti i krijoi ata dhe se ka jetë pas vdekjes. Ai thotë:

Qeniet njerëzore nuk duan ta rendisin veten me kafshët e tjera. Ata duan ta pranojnë që janë kafshë, por “kanë diçka tjetër përveç kësaj”. Është pikërisht kjo “diçka tjetër” që përbën shqetësim. Në këtë “diçka tjetër” është e lidhur gjithçka e përcaktuar si fe, jetë e përtejme, moral, dashuri për fëmijët, prindërit, atdheun.³

Nga ajo që u tha më lart, duket qartë se kjo shkollë me këmbëngulje mohon se njerëzit kanë një natyrë të lindur mirësie ose ligësie. Ajo në të cilën ata besojnë, nuk është e vërtetë dhe as e rremë. Si një gjethe e thatë në një ditë me erë, vlerat dhe besimet përcaktohen tërësisht nga shtytje mjedisore. Sipas kësaj shkolle, nuk ka vend për të vërtetat mbarë botërore apo nivele të caktuara morale. Ajo gjithashtu përjashton çdo mendim mbi lirinë njerëzore të zgjedhjes dhe ndonjë vetëdije morale ose shpirtërore, sa i përket vendimarrjes. Të flasësh për pikëpamje të soditjes apo njohjen e brendshme shpirtërore dhe ndjenjat brenda kufijve të një psikologjie të tillë, do të ishte e papërfytyrueshme. Neurologu i njohur britanik, John Eccles, miraton kundërshtinë e kësaj shkolle, duke thënë se gjatë natës së errët të sundimit të saj, fjalë të tilla si:

mendje, vetëdije mendime, qëllime dhe besime mendoheshin si fjalë të “ndyra”, të palejuara në bisedat mbi psikologjinë e sjelljes. Ironikisht, sharjet më të përdorura psikologjike ishin një grusht fjalësh: mendja, vetja, shpirti, vullneti.⁴

3 Ibid.

4 John Eccles, *Evolution of the Brain: Creation of the Self* (Londër: Botimet Routledge, 1991).

Sado që këndvështrime të tjera mbizotëruese dhe shkolla psikologjie, si për shembull psiko-analiza apo pikëpamja biologjike, kanë pasur dhe vazhdojnë të kenë kundërshti të thella, lidhur me shkollën e sjelljes njerëzore të vëzhguar, prapë se prapë janë tërësisht në një mendje, kur vjen fjala për lehtësimin e rregullave fetare dhe zhvlerësimin e mendimit të vetëdijshëm. Psiko-analistët tipikë frojdianë, fjala vjen, e shohin sjelljen njerëzore tërësisht të përcaktuar nga shtysat e pavetëdijshme seksuale dhe të dhunshme, që do të thotë se idetë e vetëdijes njerëzore, soditja, gjykimi dhe arsyeja, s'janë gjë tjetër, veçse bashkëprodhim i një mendjeje të fshehur në thellësi, për të cilën njerëzit nuk janë të vetëdijshëm. Frojdi e mendonte fenë si një përfytyrim dhe mani të njerëzve që vuajnë nga sëmundje të lehta mendore. Neuropsikiatria tradicionale që mbështetet fuqimisht në këndvështrimin biologjik, ku gjithë pjesët e trupit veprojnë si një e vetme, gjithashtu zhvlerëson rëndësinë e ideimit të vetëdijshëm, lirisë së zgjedhjes dhe pandryshueshmërinë e niveleve morale-shpirtërore të qenieve njerëzore. Biologjia, ku shkaqet e sjelljes njerëzore përcaktohen jashtë vullnetit, në mënyrën e saj të stërzmadhuar, pohon se gjithçka e zakonshme apo jo e zakonshme që bëjnë njerëzit, është krejtësisht e sunduar nga gjenet e tyre të trashëguara, sistemi nervor dhe bio-kimia e lindur. Siç e përshkruan atë një hulumtues: *Prapa çdo ideje ose veprimi të ndrydhur gjendet një molekulë e ndrydhur në tru*. Teorikisht, ata besojnë se mënyrat se si këto veçori biologjike të lindura ndërveprojnë me mjedisin, është si një program në diskun e një kompjuteri. Nëse ndodh që t'i dish të gjitha të dhënat dhe madhësitë e ndryshueshme, atëherë mund të parashikosh saktësisht sjelljen e ardhshme të njeriut në fjalë. Si pasojë, ata shpjegojnë shumë nga sjellja e etikës njerëzore, të cilat feja gjithmonë i ka menduar si zgjedhje të vetëdijshme të njerëzve, për të cilat ata duhet të jenë përgjegjës në lidhje me tundimin biologjik, ku veprimet njerëzore përcaktohen nga shkaqe jashtë vullnetit. Për shembull,

janë bërë përpjekje në një numër hulumtimesh, për të vërtetuar se shturja seksuale është një nxitje biologjike dhe e programuar dhe e rrënjësuar thellë, prandaj dhe njerëzit nuk duhet të dënohen për ndjekjen e dëshirave të krijuara nga vetë gjenetika e tyre. Nëse studimi i soditjes islame nga këndvështrimi psikologjik domosdoshmërisht merret me soditjen brenda vetes, në mënyrë të vetëdijshme të mendimit dhe ndjenjave të njerëzve, atëherë të tria këto këndvështrime vendimtare të psikologjisë perëndimore (sjellja njerëzore e vëzhguar, psiko-analiza dhe neuro-psikiatria) mund të ofrojnë pak ose aspak ndihmë.

Në të vërtetë, dy nga këto këndvështrime i shohin njerëzit si krijesa të sunduara nga shtypa e jashtme apo rrethana biologjike dhe bio-kimike. Sipas këndvështrimit të tretë, ndjenjat dhe mendimi ynë i vetëdijshëm janë thjesht një shmangie e mekanizmit tonë mbrojtës të unit dhe nënvetëdijes. Prandaj nuk është e çuditshme që këto shkolla psikologjie dhe stër-thjeshtëzimet e shtirura të ndjenjave, apo veprimtarive njohëse të ndërlikuara, ndonëse kanë qenë të vlerësuara për shumë vite me radhë, për pajisjen me shpjegime shkencore rreth sjelljes njerëzore, kanë dështuar në sigurimin e përfundimeve të kënaqshme. Shpresa e pesëdhjetë viteve të shkuara tashmë është shturur dhe hallet shoqërore e psikologjike të shoqërive perëndimore mund të jenë të vetmet madhësi të ndryshueshme që e kanë tejkaluar inflacionin me rritjen e tyre të thekshme. Qëllimi i tyre nuk është befasues, ngaqë Psikologjia e njerëzimit, me të gjithë madhësitë e ndryshueshme të ndërlikuara dhe qasjet shpirtërore, kurrë nuk mund të thjeshtëzohet në të dhëna fiziko-kimike të provave laboratorike. Shkencat e sakta, si Fizika dhe Kimia, kanë bërë përparime mahnitëse, jo vetën sepse janë zhvilluar për një shtrirje të gjatë kohore, siç na kanë bërë të besojmë disa psikologë, por më e rëndësishme se kaq, thjesht për natyrën e tyre materiale. Këto dy degë ndërtuan njësi matëse themelore dhe teori të hollësishme për shpjegimin e sjelljes së materies dhe

energjisë si dhe ndërveprimin e saktë mes tyre. Të dy këta përfaqësues, materia dhe energjia, janë themelorë, ngaqë pa përfityrimin e atomit dhe përbërësve të tij, protonet dhe elektronet, shkenca eksperimentale nuk do kishte mbërritur aq shumë. E njëjta gjë mund të thuhet për qelizat, si njësi themelore në Biologji, apo gjenet në hulumtimet mbi Gjenetikën.

Sidoqoftë, në Psikologji, natyra e ndërlikuar e sjelljes njerëzore dhe trajta e saj jollogaritëse nuk lejojnë njësi themelore të tilla, apo teori themelore të rëndësishme. Çdo përpjekje për të shkelur këtë fakt, në mënyrë të pashmangshme të çon në dështim dhe harrim të shpejtë. Ne mund ta marrim idenë e refleksit të kushtëzuar, si shembull për të sqaruar këtë vështirësi, ngaqë u vlerësua si një nga konceptet më të thjeshta të psikologjisë dhe u miratua nga shkolla e sjelljes njerëzore, përgjithësisht e mbikëqyrtur.

Çfarë është refleksi i kushtëzuar? Një qen i uritur dëgjon zërin e ziles dhe menjëherë i jepet pakëz mish i thatë. Kjo përsëritet, derisa qeni jargëzon me të dëgjuar zilen. Ky jargëzim i shkaktuar nga një shtysë artificiale – zilja në këtë rast – njihet si refleksi i kushtëzuar. Kushtëzimi lehtësisht mund të ushtrohet edhe te njerëzit në raste të tilla, kur, në mënyrë reflektive, kundërpërgjigjen ndaj ndezjes së dritës me lëvizjen e pavetëdijshme të gjurit, apo ndaj tingullit të ziles me hapjen dhe mbylljen e qerpi-këve. Megjithëse kjo dukuri më herët ka qenë përshkruar nga dijetarët muslimanë, si Ibn Sina dhe Al-Gazali, fillimisht është studiuar nga fiziologu rus, Ivan Pavlov.

Mësimi përmes kushtëzimit, përfundimisht mund të shpjegojë disa anë të mësimin të thjeshtë, por nuk mund të merret si njësi e rëndësishme në Psikologji, sepse shumë fusha të saj nuk janë të mbështetura në të tilla lidhje nxitëse-kundërvepruese. Fjala vjen: Psikologjia shoqërore, njerëzore, përshtypja, mësimi i gjuhëve apo fusha të ngjashme nuk mund të tkurren në shembullin e thjeshtë të kushtëzimit nxitje-kundërveprim. Ngjashëm, anët e thella dhe të ndërlikuara të sjelljes njerëzore nuk mund të

shpjegohen me rregulla kushtëzuese. Për shembull: si mund të shpjegojë dikush “dashurinë”, përmes reflekseve nxitëse dhe të kushtëzuara? Trajta e ndërlikuar e kësaj sjelljeje nuk lë hapësirë për copëzime të tilla të tejskajshme.

Vështirësi të njëjta gjithashtu, kanë penguar Psikologjinë që të formulojë një teori si ajo e Relativitetit të Ajnshtanit, apo Teoria e Evolucionit të Darvinit. Megjithëse zbulimet e fundit shkencore kanë shpalosur disa të meta në këtë të fundit, ajo vazhdon të shërbejë si teori biologjike e përgjithshme në tërësi. Disa nga shkollat dhe këndvështrimet e psikologjisë bashkëkohore, si Psiko-analiza, Psikologjia Gestalt dhe Teoria e të mësuarit, tentuan të përcaktojnë një teori gjithëpërfshirëse, mirëpo asnjëra nuk ia doli dhe përpjekjet e tyre thjesht u bënë pjesë e historisë së psikologjisë perëndimore.⁵

Këto dështime të njëpasnjëshme, pashmangshmërisht ishin rrjedhojë logjike e përpjekjeve jo të arsyeshme të Psikologjisë bashkëkohore, për të shndërruar fushën e tyre në një shkencë eksperimentale, duke anashkaluar ndjenjat e brendshme të njerëzve, ndërgjegjen, mendjen dhe mendimin në vazhdimësi, siç ishin shmangur më përpara nga shpirttrat e tyre dhe thelbi hyjnor. Kjo qasje e shtrembëruar u kundërshtua fuqimisht që në fillim, nga një numër dijetarësh largpamës. I tillë ishte psikologu britanik Cyril Burt, i cili shpeshherë theksonte se Psikologjia ka humbur shpirtin dhe mendjen e saj, së fundmi edhe vetëdijen e saj, sikur të ishte duke përgatitur vetveten për dorëheqjen përfundimtare.⁶

5 Malik B. Badri, *‘Ilm al-Nafsmin Manzûr Islâmî* (Kartum: IIIT, 1987).

6 In H.J. Eysenck, *Psychology is about People* (London: Botimet Penguin, 1972), f. 300.

SODITJA ISLAME DHE REVOLUCIONI I NJOHJES

Duke parë rrënimin e këtij përfytyrimi të shtrembëruar të racës njerëzore në Psikologjinë bashkëkohore, nuk duhet të befasohe-mi, nëse kuptojmë që psikologëve perëndimorë u mori një kohë të gjatë për ta ndrequr atë. Psikologjisë iu desh t'i nënshtrohej një revolucion tërësor, që të ishte në gjendje të mblidhte "men-djen" e vet dhe të rizbulonte veprimtarinë njohëse të vetëdij-shme brenda vetes. Ky është revolucion bashkëkohor i njohjes. Dijetarët filluan të shfaqin më shumë interes në mendimin dhe njohjen e brendshme, nga mesi i shekullit të XX, por Psikologjisë iu deshën disa dhjetëvjeçarë të kuptonte cektësinë e reagi-mit-nxitës të shkollës së sjelljes njerëzore dhe natyrën e shtrem-bëruar joshkencore të teorisë së psiko-analizës. Kjo shënoi një kthesë në studimin e veprimtarisë së brendshme mendore, e përdorur për të analizuar dhe renditur të dhënat e marra nga mjedisi ku ata jetojnë. Ky këndvështrim i ri në Psikologji është veçanërisht i rëndësishëm, ngaqë tregon vlerën e soditjes nga të dy këndvështrimet: shkencor e fetar. Ndonëse kjo qasje njohëse mund të mendohet si një rikthim në hapat e hershëm të psiko-logjisë, mënyrat e përdorura janë shumë më të përparuara dhe ajo shqyrtohet përmes teknologjisë, e shpikur posaçërisht për hulumtimin e veprimtarive njohëse të njeriut, zhvillimeve më të fundit në neuroshkencë dhe, mbi të gjitha, revolucionit të komp-juterizimit. Kërkime të specializuara në këto degë kanë shpa-losur qartësisht pikëpamjen e kufizuar që e shikonte njeriun si makineri, ide e përshtatur nga shkolla e Psikologjisë së sjelljes. Kjo pikëpamje u zëvendësua me atë që i shikon njerëzit si "për-punues të dhënash".

Kur dijetarët bashkëkohorë krahasojnë mendimin e njerëz-ve, vijimësinë njohëse dhe ndjesore të brendshme me kujtesën e një kompjuteri, ata thjesht po përshkruajnë faktin që njerëzit ndikohen nga shtypa të ndryshme mjedisore të cilat i shifrojnë,

përcaktojnë, dhe i ruajnë në kujtesë, me qëllim rigjetjen e tyre, kur t'u nevojiten për të zgjidhur probleme të reja. Në këtë ngjashmëri të thjeshtë, marrja e të dhënave nga mjedisi përkon me shkrimin në tastierë e kompjuterit, apo mënyra të tjera informimi. Njësia përpunuese qendrore me programin e vet të mbushur, i përgjigjet mendjes me veprimtarinë e njohjes së brendshme si mendimin, ndjesinë dhe kundërpërgjigjet mendore, apo atyre të sjelljes që dikush shpalos. Këto përrputhen me atë që kompjuteri shfaq në ekran.

Kompjuteri kundërvepron ndryshe ndaj një shkronje të shtypur në tastierë, në varësi të programit përkatës në përdorim. Ngjashëm, njerëzit kundërveprojnë ndryshe, kundrejt një shtyese të caktuar, ndaj të cilës janë të nënshtruar nga mjedisi që i rrethon. Duke ndjekur të njëjtën logjikë, ngaqë e dimë saktësisht se çfarë programi është i ngarkuar në kompjuterin tonë, do na duhej të përpiqeshim për të ditur se çfarë "programi" është i ngarkuar në mendjet tona, pasi ai na mundëson të mendojmë, ndiejmë dhe sillemi sipas mënyrës sonë. Kështu, pikëpamja e Psikologjisë së sjelljes, që synon të kufizojë hulumtimin në psikologji vetëm te shtysat që pasohen nga kundërveprime, ka qenë e pështjelluar.

Është me rëndësi të themi se, ndonëse Psikologjia dhe shkencat e tjera shoqërore vazhdojnë të mbështesin pikëpamjet laike që e tkurrin natyrën njerëzore, ato kanë ndryshuar përfytyrimin mbi qenien njerëzore, në përputhje me zhvillimet teknologjike. Ky kallëp kompjuterik i qenies është qartësisht më afër të vërtetës, sesa ai i shkollës psikologjike të sjelljes, ngaqë përpiqet të rikthejë në Psikologjinë bashkëkohore "mendjen" dhe "ndërgjegjen", por sidoqoftë, nuk i afrohet pikëpamjes vërtetë shpirtërore islame mbi njerëzimin. Psikologjia perëndimore vazhdon të jetë e kapluar nga modeli i vjetër "shkencor" i mendjengushtësisë. Përveç kësaj, një ndryshim i kuadrit teorik në psikologji, ashtu si në shkencat e tjera, nuk shpie në një revolucion të vërtetë. Thomas Kuhn, filozofi që e bëri të njohur idenë e

“paradigmës” dhe autor i librit: *The Structure of Scientific Revolutions*, thotë se “shkencat më të zhvilluara kishin korniza teorike, përveç Psikologjisë që nuk kishte”.⁷

Qartazi, kjo është e vërtetë, ngaqë në shkencat e përparuara një “ndryshim i kuadrit teorik” shpie drejt një revolucioni të vërtetë, ku kuadri i ri teorik e përmbys dhe zëvendëson të vjetrin, ashtu sikurse teoritë e Ajnshtajnit e shndërrojnë tërësisht fizikën e Njutonit. Në psikologji dhe shkencat e tjera shoqërore paradigmë e reja, nëse mund t’i quajmë kështu, sjellin shumë shpresë dhe tërheqin shumë ndjekës, por nuk i zëvendësojnë paradigmë e vjetra, të cilat vazhdojnë të mbijetojnë dhe nganjëherë madje të lulëzojnë përsëri pas pak vitesh. Pra, megjithëse revolucioni i njohjes po shkakton ndryshime madhore në psikologjinë bashkëkohore, nuk mund të mendohet si kryengritje e vërtetë kundër pikëpamjeve të kahershme.

Revolucioni i vërtetë në psikologji do të vijë kur ai të rikthejë “shpirtin” e vet dhe të çlirojë vetveten nga ngushtësia shkencore dhe kallëpet mjekësore, me qëllim lartësimin e përfytyrimit të natyrës njerëzore. Në të vërtetë, bashkëveprimi i vepuesve biologjikë, psikologjikë dhe shoqërorë-kulturorë për të prodhuar një qenie njerëzore me mendime dhe sjellje të “ndërlukuara”, siç vazhdon ta mbështesë Psikologjia perëndimore, nuk mund të jetë kurrë aq e thjeshtë, sa bashkëveprimi i hidrogenit, oksigjenit dhe karbonit, i cili ndodh gjatë fotosintezës, kur bimët përdorin energjinë diellore për të prodhuar molekula sheqerore nga uji dhe dyoksidi i karbonit. Megjithatë, edhe revolucioni i psikologjisë së njohjes, që u përpoq ta çlironte këtë degë nga qasja e saj e kufizuar, vazhdon të kufizojë vetveten brenda kësaj tresheje përbërësish psikologjikë, biologjikë dhe shoqërorë-kulturorë të sjelljes njerëzore dhe proceseve mendore. Gjithashtu e ka lënë pas dore përbërësin shpirtëror, pavarësisht fakteve

7 Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Çikago: Botimet e Universitetit të Çikagos, 1970).

bashkëkohore shkencore në rritje, sa i përket rëndësisë së tij. Duke e kufizuar vetveten brenda këtyre tre përbërësve, ngaqë këta janë më të thjeshtë për t'u përkufizuar, në krahasim me anën shpirtërore, apo thjesht duke përjashtuar anën shpirtërore, meqë buron nga përfytyrimi fetar, Psikologjia bashkëkohore do vazhdojë të jetë e paqartë, pa fryte dhe me humbje. Është sikur dikush pret përpunimin e glukozës, përmes fotosintezës, duke përdorur tre përbërësit: karbon, hidrogjen dhe oksigjen, por përjashton energjinë diellore, thjesht ngaqë ajo është më madhështore dhe më pak e prekshme. Sidoqoftë, duhet theksuar se edhe pa vepruesin fetar shpirtëror dhe pa marrë parasysh përparimet e dijes, studimi i këtyre proceseve të brendshme mendore do të jetë gjithmonë një fushë veprimi e ndërlikuar, ku shtysa dhe kundërveprimi, shkaqet dhe pasojat e tyre ndërveprojnë në një mënyrë e cila shpërfill çdo metodë të stërholluar të vëzhgimit apo matjes.

SODITJA DHE ENIGMA TRUP / MENDJE

Studimi i botës së brendshme psikologjike e mendore të qenieve njerëzore na ballafaqon me një nga pyetjet më të vështira të njerëzimit: Cila është lidhja midis trupit dhe mendjes? Përgjigjja e kësaj pyetjeje është një përzierje mendimesh psikologjike, besimesh fetare, hulumtimesh psikologjike, kërkimesh dhe gjetjesh biologjiko-organike, lidhur me njerëzimin në përgjithësi, posaçërisht mendjen njerëzore dhe sistemin e saj nervor në veçanti. Shqyrtimi i kësaj çështjeje me imtësi është qartësisht përtej kufijve të këtij libri. Megjithatë, është e pamundur t'i shmangemi një kundërshtie madhore, e cila është e rëndësishme në hetimin tonë rreth soditjes islame, nga këndvështrimi i studimeve psiko-biologjike. Ndonëse dimë shumë pak rreth veprimtarive të

trurit të njeriut, materialistët pohojnë se qeniet njerëzore nuk zotërojnë “mendje”, vetëm nëse kjo fjalë nënkupton trurin brenda kafkës. Ata gjithashtu pohojnë se atë që ne e quajmë “mendje”, nuk është asgjë tjetër, veçse pasqyrime dhe “përkthime” të ndryshimeve kimike brenda një minute të trurit dhe rrahjet e tij elektroniko-nervore. Këtë e përligjin me faktin se mendimi i njerëzve, ose më saktë, krejt karakteri i tyre, ndryshon nëse truri dëmtohet. Ky qëndrim është i mbështetur dukshëm nga psikologë laikë.

Grupi kundërshtar pohon se ka një “mendje” e cila kontrollon trurin, rrjedhimisht sjelljen dhe mendimin e njeriut. Udhëheqësi i këtij grupi është John Eccles, i cili fitoi çmimin Nobel për kërkimin e tij të shquar në sistemin nervor. Ky dijetar dhe shkencëtarët që e përkrahin atë, pohojnë se hulumtimet e tyre në veprimtarinë e trurit të njeriut dhe sistemin e tij nervor mund të shpjegohet plotësisht nga prania e një “mendjeje” të një “kuptimi shpirtëror”, apo siç e quan Eccles, një mendje e “vetëdijshme”.⁸

Ata shkojnë më tej, duke thënë se kjo qenie jomateriale zotëron tërësisht veprimtarinë nervore dhe sjelljen njerëzore. Nëse truri do ishte e vetmja njësi që drejton sjelljen dhe njohjen njerëzore në vijimësi, siç pohojnë materialistët, askush nuk do të mundte, ose nuk do të mundte të gjykonte një mendim ose veprim të marrë nga truri i tij. Mirëpo, qartësisht nuk është ashtu. Nëse, për shembull, një vullnetar mashkull nxitet me ngacmim elektrik në një pjesë të caktuar motorike të kores së trurit, ai do të kundërveprojë me një lëvizje të papërmbajtur të krahut të tij, edhe nëse i është thënë të mos e lëvizë krahun. Nëse ngacmimi elektrik në tru përsëritet, ai do ta shohë krahun t’i lëvizë, pa marrë parasysh dëshirën e tij. Nëse kjo vazhdon të përsëritet, ai do përpiqet ta ndalojë lëvizjen e atij krahut me krahun tjetër. Nëse kjo do bëhej në trajtë eksperimenti, Eccles do thoshte: “Nëse truri do ishte trupi i vetëm drejtues, atëherë vartësi nuk do kishte mohuar atë që do

8 Eccles, *Evolution of the Brain*.

kishte urdhëruar truri. Mirëpo, ngaqë nuk është ashtu, atëherë përse lëvizi krahu dhe çfarë u përpoq ta ndalonte atë? Duket qartë që e lëvizi truri dhe mendja u përpoq ta ndalonte.

Eccles dhe plot dijetarë të tjerë, shpesh përdorin anën pa-more të marrëdhënies midis një qendre përcimi dhe një ekrani televizori, për të shpjeguar marrëdhënien midis mendjes dhe trurit. Sipas Eccles, mendja e vetëdijshme jomateriale vazhdimisht i hedh një sy, zbiron dhe zotëron trurin.⁹

Nëse truri dëmtohet, apo nëse njeriu është i pavetëdijshëm, mendja do të vazhdojë të bëjë punën e vet, por përfundimi do të varet në cilësinë dhe dobinë e marrjes së valëve nga truri. Në mënyrë të ngjashme, nëse një ekran televizori dëmtohet, pamjet e përcuara do të shtrembërohen, ose do të zhduken tërësisht. Prandaj, të thuash se truri është i vetmi përfaqësues që ka lidhje me këtë punë, është një këndvështrim naiv, siç është besimi i një fëmije të vogël, se njerëzit dhe pamjet që shfaqen në ekranin e televizorit, janë në të vërtetë brenda tij. Ky ishte saktësisht përfundimi në të cilin mbërri mbesa ime e vogël katër vjeçare Amina, kur i thashë që i ftuari ynë, Hamid Umar al-Imam, ishte sheiku i shquar që thërriste Kuranin çdo mëngjes në Radio Om-durman. Ajo më pyeti: “Dajë, po si është e mundur që një njeri kaq i madh, të futet brenda një radioje të vogël?”

Në vëllimin mbresëlënës *The Self and Its Brain*, që Eccles ka shkruar me filozofin e njohur, Karl Popper, autori i afrohet shumë pajtueshmërisë me besimin fetar, lidhur me përjetësinë e shpirtit. Si një shkencëtar pa paragjykime, i bindur nga hulumtimi i tij rreth pranisë së një mendjeje të vetëdijshme, ai pyet veten: Çfarë ndodh me këtë mendje pas vdekjes?

Në fund, sigurisht që jemi të qartë rreth tablosë së plotë, lidhur me atë se çfarë ndodh kur vdesim. Në atë çast, gjithë veprimtaria e trurit ndalon përgjithmonë. Mendja e vetëdijshme, që ka qenë e pavarur, në njëfarë kuptimi, kupton se truri të cilit i ka hedhur një

9 Ibid.

sy, zhbiruar dhe zotëruar në mënyrë të dobishme dhe frytdhënëse, përgjatë gjithë jetës, tashmë nuk jep asnjë shenjë të vetme. Çfarë ndodh me pas, është pyetja përfundimtare.¹⁰

Siç e ka mbrojtur Eccles, ajo çfarë ndodh pas vdekjes në tru, është pyetja përfundimtare e cila do vazhdojë t'i ndjekë nga pas dije-tarët dhe laikët. Ajo do të na shastisë përgjithmonë, ngaqë Zoti urdhëroi që njohuritë rreth trajtës së vërtetë të shpirtit, se si ai ndërvepron me trupin dhe çfarë ndodh me të pas vdekjes, do të ishin një e fshehtë e ruajtur rreptësisht, e kufizuar prej nesh në këtë botë. Me të vërtetë, nëse dimë se çfarë ndodh pas vdekjes, domosdoshmërisht ajo do të shpaloste të fshehtën e shpirtit dhe shpirtërores dhe, nëse kjo ndodh, atëherë e gjithë bindja fetare e kësaj jete, si një vend prove, do të zhvlerësohej. Kur e pyetën për gjendjen shpirtërore, Profetit Muhamed (a.s.) i erdhi shpallja si vijon: - Do të të pyesin ty për shpirtin. Thuaju:

Shpirti është çështje që i përket vetëm Zotit tim, ndërsa juve nuk ju është dhënë veçse pak dijeni. (Kuran, 17:85).

Kështu që njohja e vërtetë e shpirtit është e pambërritshme. Për këtë arsye, Islami e nxit muslimanin besimtar t'i përqendrojë përpjekjet e tij për të njohur atë çfarë është e mundur të njihet. Përgjigjja e plotë e kësaj pyetjeje, si pasojë, do të mbetet e pamundur.

Disa dijetarë mund të besojnë se përpjekja për ta trajtuar këtë dukuri thjesht nga këndvështrimi biologjik mund të jetë më i lehtë dhe "shkencërisht" më i drejtpërdrejtë sesa këndvështrimi jomaterial, filozofik, fetar e psikologjik. Megjithatë, e vërteta e kësaj çështjeje është që këndvështrimi biologjik nuk është më pak i ndërlikuar, përkundrazi, madje mund të jetë më i ndërlikuar, ngaqë një he-tim i thellë, i bërë në Biologji apo Fizikë, shpeshherë mund të për-

10 Karl Popper and John Eccles, *The Self and Its Brain* (Londër: Botimet Routledge, 1990), f. 372.

fundojë në një qasje filozofike dhe shpirtërore. Në librin e tij të vyer, *The Psychobiology of the Mind*, W. Uttal thotë se të gjitha kërkimet dhe zbulimet bashkëkohore, lidhur me përdorimet e trurit njerëzor, nuk na kanë afruar më pranë zgjidhjes së problemit të marrëdhënies midis trupit dhe mendjes.¹¹ Në të vërtetë, ato thjesht kanë sjellë në vëmendje pyetje të reja. Pyetjet theme-lore të shtrutura nga Aristoteli më shumë se 2.000 vjet më parë, vazhdojnë të presin një përgjigje të kënaqshme. Një ndërlikim tjetër i krijuar nga kërkimet bashkëkohore biologjike rreth marrëdhënies midis trupit dhe mendjes, është puna që bën zemra në ndikimin e trurit dhe trajtësimin e sjelljes nervore. Sipas Joseph Pearce, në librin e tij *Evolution's End*, zemra e njeriut është më shumë se një pompë, është organi që paralajmëron trurin të kundërveprojë në mënyrën e duhur. Përçuesit nervorë që luajnë një rol të rëndësishëm për vënien në punë të trurit, janë gjetur në zemër. Ai thotë: “Veprimet në zemër u paraprijnë veprimeve të trupit dhe trurit. Tashmë, ne e dimë se zemra zotëron dhe udhëheq veprimin trunor, përmes përçuesve në trajtë hormonesh dhe ndoshta përmes një energjie kuantike të stërholluar ndërlidhëse”.¹²

Nëse ajo çfarë thotë Pearce është e vërtetë, atëherë zemrat plastike të vendosura nuk do ishin në gjendje të bënin atë që bën një zemër e vërtetë apo e zëvendësuar. Gjithashtu, kjo do të nënkuptonte që një njeri të cilit i zëvendësohet zemra me një tjetër, në njëfarë mënyre, do të sillej në mënyrë të ngjashme me atë që e ka dhuruar. Dhe së fundmi, duhet të ketë disa fakte shkencore për ndikimin e parashtruar, të papërcaktuar, apo “zotërimit nga larg” të zemrës mbi trurin dhe trupin.

Sa i përket çështjes së parë, Pearce mbështetet në autoritetin e mjekut të zemrës, Christian Barnard, që është një nga pionierët e

11 W. Uttal, *The Psychobiology of the Mind* (Londër: Botimet John Wiley, 1978).

12 J. C. Pearce, *Evolution's End* (San Françisko: Botimet Harper Collins, 1992), f. 103 dhe 104.

zëvendësimit të zemrës, i cili thotë: “Duhet të heqim dorë nga ideja e zemrës artificiale, ngaqë kemi kuptuar se zemra është shumë më shumë sesa një pompë”.¹³

Lidhur me çështjen e dytë, Pearce pohon se, megjithëse zemra është e udhëhequr nga një rregull “më i lartë” energjie (apo nga shpirti, sipas besimit islam), sjellja e “njerëzve me zemër të zëvendësuar, shpesh pasqyron në mënyrë vendimtare sjellje të caktuara të atij që e ka dhuruar”.¹⁴ Kurse lidhur me mundësinë e papërcaktuar, ai e drejton lexuesin tek eksperimentet bindëse në të cilat dy qeliza të marra nga zemra, mbikëqyren përmes mikroskopit. Në eksperimentin e parë, gjatë të cilit qelizat ndahen nga njëra-tjetra, ato thjesht dridhen, derisa vdesin. Megjithatë, kur qeliza të ngjashme vendosen pranë njëra-tjetrës, rrahin njëkohësisht së bashku. Ato nuk kanë nevojë të preken, ngaqë ndërlihen përmes një pengese hapësinore. Zemra jonë, e përbërë nga miliarda qeliza të tilla që ndërveprojnë si një e vetme, është nën udhëheqjen e një zgjuarsie më të lartë, të papërcaktuar në hapësirë. Pra, ne kemi fizikisht një zemër dhe një tjetër më të lartësuar, “zemrën e përgjithshme”. Shtegu ynë drejt kësaj të dytës është i mundshëm kryesisht përmes së parës.¹⁵

Sipas Pearce, kur jemi në një njohje të thellë shpirtërore, atëherë jemi duke tërhequr nga zemra jonë “shpirtërore e përgjithshme”, e cila ndikon te zemra fizike që ndërlihet me trurin tonë dhe ndikon në veprimtaritë njohëse. Kjo, në njëfarë vlerësimi, është shumë e ngjashme me pikëpamjet e Ebu Hamid Gazali në punën e tij të jashtëzakonshme, *Ihja ulumid-din* (The Revival of the Religious Sciences), përmes së cilës qartësisht shpjegon se, megjithëse zemra shpirtërore (*kalb*), e cila është qendra zotëruese e shpirtit, është ndryshe nga zemra fizike e njeriut, prapë se prapë puna e saj është e lidhur dhe e drejtuar prej saj. Tashmë

13 Ibid., f. 103.

14 Ibid., f. 104.

15 Ibid., f. 104-105.

shihet qartë se si një ligjëratë biologjike shndërrohet në një bashkëbisedim fetar.¹⁶ Megjithatë, siç sqaron Uttal, pa marrë parasysh përparimet e kohëve të fundit të shkencës dhe teknologjisë, vazhdojmë të jemi të paditur rreth mënyrës se si sistemi nervor ushqen qeniet njerëzore me vetëdijen e tyre dhe me ndjesinë e të qenit, të cilat janë gjërat më të çmuara. Kjo, besoj, është vërtet një çështje që kërkon soditje dhe përsiatje rreth krijimit dhe vetë thelbit të soditjes, në të gjitha këndvështrimet, psikologjike, shpirtërore, sjellje njerëzore etj. Këto pyetje janë shtruar shkurtimisht nga poeti sudanez, Jusuf Beshir el-Tixhani, i cili i drejtohet mendjes në poemën e tij: “Profetët e së vërtetës”:

Zot, më dhuro hijeshinë Tënde!
Sa e përkryer është dora jote!
E fshehtë, hajmalia e çuditshme e quajtur mendje,
nga Ju në përjetësi.
Kush i dha kuptim jetës dhe kush e drejton atë?
Zot, më dhuro hijeshinë Tënde!
Këtë mendje kush e bëri të padukshme për ne?
Qenësia e saj, e fshehur nga vetvetja,
mos është lakuar me kalimin e kohës,
apo vazhdon të jetë thelbësore?

O mendje, o mashtrim i mendjes!
A ke një pohim më të mirë ti vetë?
O fuqitë që shkatërroni dhe ndërtoni jetë
dhe mund ta ktheni botën në pluhur e hi!¹⁷

GJUHA: MBARTËSI KRYESOR I SODITJES

Pa marrë parasysh ndërlikimet e kësaj çështjeje, hulumtimi në Psikologjinë e njohjes ka bërë të mundur njohjen e shumë të fshehtave

16 Abū Hāmid Al-Ghazālī, *Ihyā’ ‘Ulūmal-Dīn* (Beirut: Dār al-Qalam, n.d.).

17 Yusuf Bashir al-Tijani, *Dīwān Ishrāqah* (Beirut: Dār al-Thaqāfah, 1972).

në veprimtaritë e brendshme mendore të njeriut dhe marrëdhënien e tyre të qartë me gjuhën. Me ndihmën e kompjuterit bashkëkohor, shkencëtarët kanë bërë të mundur të krijojnë programe të thjeshtuara, për të qartësuar disa nga mënyrat e ndjekura nga mendja njerëzore, lidhur me renditjen e të dhënave. Është bërë e mundur të kuptohet, fjala vjen, se gjuha nuk është vetëm mënyra me të cilën qeniet njerëzore flasin dhe ndërlidhen, por edhe sistemi themelor që përdoret për të menduar. Në mungesë të ligjeve që zotërojnë mënyrën me të cilën kuptimet e gjërave të prekshme e shpirtërore përçohen përmes shenjave, qeniet njerëzore e kanë të pamundur të zhvillojnë idetë dhe pikëpamjet. Ato nuk mund të përdorin as përshtypjen e ndjesisë dhe as aftësinë e përfytyrimit dhe kujtesës, në marrëdhënie me përvoja të ndryshme të përjetuara në të shkuarën. Në këtë mënyrë, ata i ngatërrojnë këto përvoja me të tashmen, duke i përjashtuar si mundësi zgjidhjeje për hallet me të cilat përballen. Mendësi, në të vërtetë, do të thotë përdorim i shenjave të tilla, përmes njohjes në vazhdimësi.

Disa hulumtues si Whorf, i cili përcaktoi Teorinë e “relativitetit gjuhësor”, mendonin se veçoritë e gjuhës së folur nga një grup i caktuar njerëzish, janë përfaqësuese që përcaktojnë mënyrën e mendimit dhe përfytyrimit të vërtetësisë së tyre jetësore. Struktura dhe anët e tjera të gjuhës, si rrjedhojë, mendohet të jenë vepuesit themelorë, lidhur me mënyrën se si një shoqëri e caktuar e përfytyron pjesën tjetër të botës.

Le t'i hedhim një vështrim më nga afër rëndësisë së gjuhës. Nëse kjo do ishte tërësisht apo pjesërisht e vërtetë, do të ishte gjëja e duhur për ne të mendonim rreth veçorive të gjuhës arabe, ndikimit të saj tek arabët dhe arsyet e zgjedhjes hyjnore të kësaj gjuhe, si mënyra e shpalljes së Kuranit dhe përçimit të porosisë si Islamit në mbarë njerëzimin. Zoti thotë në Kuran:

Sigurisht, Ne e kemi shpallur Kuranin dhe, sigurisht, Ne do ta ruajmë atë (Kuran, 15:9).

Kjo do të thotë që Ai mbron shpalljen dhe, si pasojë, edhe gjuhën arabe. Përmes kësaj lidhjeje, dijetari egjiptian Abbas Mahmud el-Akkad, shqyrton disa veçori të gjuhës arabe: fjalorin e saj, tingujt e të folurit dhe rrokjet.

Sistemi i të folurit njerëzor është një mjet i shkëlqyer, të cilin asnjë komb tjetër, i lashtë apo bashkëkohor, nuk e ka përdorur më me saktësi sesa kombi arab, ngaqë ata kanë përdorur tërë hapësirën që ofrojnë tingujt e të folurit në hartimin e alfabetit. Prandaj, janë këto cilësi të gjuhës arabe, që e kanë bërë poezinë arabe një art të vërtetë, të pavarur nga artet e tjera.¹⁸

Sipas El-Akkad, “këto cilësi nuk gjenden në asnjë gjuhë tjetër dhe gojëtaria arabe e ka ngritur entin e të folurit njerëzor në majat më të larta që ka ngjitur ndonjëherë njeriu, në shprehjen e vetvetes përmes shkronjave dhe fjalëve”.¹⁹

Në: *Al-Fushā Lughat al-Qur’ān* (Gjuha e Kuranit), Anwar al-Jundi përmend cilësitë e gjuhës arabe dhe rëndësinë e saj në përhapjen e Islamit.

Është mëse mahnitëse të shohësh këtë gjuhë të fuqishme (arabi-shten) të rritet dhe lartësohet në nivelin e së përkryerës, në mes të shkretëtirës, nga një komb endacak. Gjuha arabe ka zëvendësuar gjuhët e tjera nga pasuria e fjalorit, kuptimet e sakta dhe struktura e përsosur. Kjo gjuhë ka qenë e panjohur për kombet e tjera. Mirëpo, kur u bë e njohur, u shfaq përpara nesh aq e përkryer, saqë zor se ka pësuar ndonjë ndryshim që atëherë. Në periudhat e jetës, ajo gjuhë nuk ka as fëmijëri, as pleqëri. Ne vështirë se dimë diçka rreth asaj gjuhe, përveç pushtimeve dhe fitoreve të saj të pakrahasueshme. Nuk mund të gjejmë një gjuhë tjetër që të shfaqet përpara dijetarëve kaq e plotë, pa ndryshime njëra pas tjetrës, duke ruajtur ngrehinën e saj të dëlirë dhe të përsosur. Përhapja e gjuhës arabe mbuloi hapësirat më të gjera dhe vendet më të largëta.²⁰

18 Abbas Mahmud al-Aqqad, *Al-Lughah al-Shā’irah* (Kairo: Maktabat Gharīb, n.d.).

19 Ibid., f 70.

20 Anwar al-Jundi, *Al-Fushā: Lughat al-Qur’ān* (Bejrut: Dār al-Kitāb al-Lubnānī, 1982), f. 27.

NGA VEPRIMTARIA NJOHËSE, DERI TE ZAKONET E NGULITURA, TË PRANUESHME DHE TË PAPRANUESHME

Pas këtij devijimi, lidhur me rëndësinë e gjuhës si një sistem themelor i të menduarit, do ta kthejmë vëmendjen te psikologët e njohjes dhe shkencëtarët e kompjuterëve, në përpjekjet e tyre për të kuptuar veprimtarinë e njohjes së brendshme njerëzore. Të dyja palët janë të shqetësuara rreth hulumtimit të aftësive njerëzore për të zbërthyer, renditur dhe ruajtur të dhëna në kujtesë, me qëllim përdorimin e tyre, kur të lindë nevoja.

Ata kanë ndërmarrë plot studime të imtësishme, për të parë ecurinë e përdorur nga qeniet njerëzore, lidhur me të menduarit dhe zgjidhjen e problemeve. Pastaj, duke përdorur këto të dhëna, kanë përcaktuar programe të ndryshme që imitojnë veprimtarinë njerëzore të njohjes. Madje disa kanë krijuar një program që përpiket të imitojë mënyrën e të menduarit të njerëzve në rastet me sëmundje mendore, lidhur me përshtatjen në mjedisin ku jetojnë. Këto hulumtime kanë qartësuar shumë pikëpamje të cilat shkolla e psikologjisë së sjelljes pati vendosur të mos i merrte parasysh, ngaqë mendonin se ishte e pamundur të nxirrnin në pah përmbajtjen e tyre. Këto studime kanë sjellë disa teori dhe shpjegime, të cilat kundërshtojnë pikëpamjen naive psikologjike të shtysës dhe kundërveprimit. Ato, gjithashtu, kanë hapur një dritare për psikologët muslimanë, për të mësuar rreth rëndësisë së njohjes dhe besimit si dhe për veprimtarinë shoqëruese të brendshme njohëse-mendore, e shoqëruar me të. Psikoterapistët dhe psikologët e njohur i kanë shfrytëzuar këto hulumtime mbi njohjen, të cilat zbulojnë ndjenjat dhe mendimin e brendshëm njerëzor, njëkohësisht duke mbikëqyrur përbërjen e sjelljeve njerëzore të pranueshme e të papranueshme.

Siç e kemi përmendur edhe më lart, shkolla e sjelljes së kush-tëzuar thekson rolin e mjedisit si ndikuesi i vetëm përgjegjës për

zhvillimin e veçorive dhe sjelljes së pranueshme dhe të papranueshme. Kjo është njësoj sikur të thuash se ata besojnë që shtytja mjedisore çon drejtpërdrejt në sjellje kundërvepruese. Psikologët e njohjes, në anën tjetër, janë më të përqendruar në kuptimin që prodhojnë këto përvoja. Ata thonë se një përvojë nuk nxit në mënyrë të menjëhershme një kundërveprim, përveç rasteve të pavetëdijshme si: largimi i menjëhershëm i dorës, kur prek një sipërfaqe të nxehtë. Kundërveprimet e ndërlikuara që ndikojnë në idetë, besimet, vendimet e vullnetshme dhe sjelljen e ndërlikuar vëzhguese të njerëzve, vijnë nga ideimet, ndjenjat dhe përvojat e mëparshme, të cilat i japin kuptim shtytës mjedisore që ndjekin më pas. Me fjalë të tjera, është ajo çfarë mendojnë njerëzit që ndikon te besimi, ndjenjat e, për pasojë, edhe te sjellja e tyre. Nëse ata mendojnë pikërisht për krijimin dhe bujarinë e të Plotfuqishmit, besimi i tyre do të rritet, veprat dhe sjellja e tyre do të përmirësohet. Nëse përqendrohen në kënaqësi dhe dëshira, njerëzit do shpërqendrohen nga besimi dhe sjellja e tyre do të zhvlerësohet. Nëse besojnë se ka të bëjë me frikën, mërzitjen, dështimin dhe të ndjerit i pashpresë, ata do të pikëllohen përmes rënies shpirtërore dhe çrregullimeve të tjera psikologjike. Si rrjedhojë, psikologët e njohjes e përqendrojnë punën e tyre në ndryshimin e mendimit të vetëdijshëm tek i sëmuri, duke menduar si për ndonjë veprimtari e cila zakonisht u paraprin kundërveprimeve të ndjenjave dhe tronditjeve të njerëzve normale dhe atyre me shqetësime nervore. Me fjalë të tjera, ata përpiqen të ndërrojnë “programin” e përdorur nga mendjet e tyre, sikur të ishte programi që ata përdorin për t’u dhënë kuptim përvojave të tyre. Kjo veprimtari e brendshme njohëse (mendimet e pavetëdijshme) mund të jetë kaq e shpejtë dhe e rastësishme, saqë nuk mund të vërehet pa një stërvitje dhe shqyrtim të plotë. Ky kërkim ka treguar se çdo veprimi të qëllimshëm, të mishëruar nga ana vetjake, i paraprin një veprimtari e brendshme njohëse. Ata, gjithashtu, kanë vërtetuar se mendja

njerëzore nuk e ndalon kurrë këtë veprimtari njohëse, për asnjë çast të ditës dhe të natës, pa marrë parasysh nëse njeriu është i vetëdijshëm apo jo. Një shembull i njohur i kësaj, është zbulimi i ligjit të zhvendosjes së lëngjeve nga Arkimedi. Në mënyrë të ngjashme me dikë që nuk mban mend një emër apo një fjalë dhe papritur do t'i kujtohet më vonë.

Pra, është veprimtaria njohëse e brendshme e qenies njerëzore, qoftë e vetëdijshme apo e pavetëdijshme, që drejton sjelljen e vëzhguar te njeriu. Në këtë përfundim u arrit nga psikologët e njohjes, pas kërkimeve disa vjeçare, duke kapërcyer të gjitha shkollat e psikologjisë, të cilat u përpoqën të burgosnin sjelljen përgjithësisht të ndërlikuar njerëzore, brenda teorive të thjeshtëzuara. Përveç kësaj, ky këndvështrim njohës e mbështet qartësisht atë që Islami tashmë kishte themeluar: Soditja, si një mendim i brendshëm në vijimësi, është shtylla kurrizore e besimit që është burimi i çdo pune të mirë. Për më tepër, ky zbulim ku çdo veprim fillon me një veprimtari të brendshme njohëse - qoftë kjo një ide, një përfytyrim, një kujtim, një përshtypje, apo një tronditje - gjithashtu ka treguar se, kur kjo veprimtari njohëse fuqizohet, mund të kthehet në shkas apo nxitje për veprim. Nëse dikush kryen këtë veprim të nxitur, në mënyrë të përsëritur, atëherë këto ide të brendshme lehtësisht dhe rastësisht mund të kthehen në shprehje të rrënjësor. Kjo shprehje nuk është domosdoshmërisht një aftësi. Ajo mund të jetë një tronditje, një ndjenjë shpirtërore apo një qëndrim. Kështu që, nëse psikologët e njohjes duan të mjekojnë një të sëmurë i cili vuan nga një shprehje emocionale, apo të ndonjë lloji tjetër, ata duhet të përpiqen të ndërrojnë mendimin e brendshëm që shkakton këtë lloj sjelljeje. Nëse shprehja është frikë nga rrethanat shoqërore, fjala vjen, mjeku duhet të nxjerrë në pah mendimet negative që shkaktojnë këtë lloj frike shoqërore tek i sëmuri. Për shembull, nëse i sëmuri e përfytyron veten si të marrë, nëse do fliste apo njihej me të huaj, ose nëse atij do t'i duhej të mbante një fjalim përpara një grushti njerëzish të njohur,

atëherë mjeku mund ta ndihmojë të sëmurin të ndryshojë mendimet negative, duke i bërë të qartë se ato janë të pa arsyeshme, të pa mbështetura në vërtetësinë jetësore dhe se ndjenjat e kanë ndjekur me verbëri mendimin e pashpresë të sëmurit, aq sa ai vetë, në mënyrë të gabuar, është bindur prej tyre, deri aty sa ato tashmë zotërojnë sjelljen e tij. Kur ndryshojnë këto përshtypje të brendshme, sjellja do të ndryshojë në përputhje me ndryshimin e tyre. Ky lloj trajtimi mund të bëhet gjithashtu, duke nxitur kundërveprimet që janë e kundërta e mendimit negativ, ide, përfytyrime dhe ndjenja të brendshme që shkaktojnë këtë shprehje. Në rastin e frikës nga rrethanat shoqërore, fjala vjen, mjeku mund të nxisë tek i sëmuri ndjenjën e qetësisë, sigurisë psikologjike dhe rehatisë mendore, ndërkohë që e ndërgjegjëson atë për vështirësitë në rritje të rrethanave shoqërore (qofshin ato të vërteta apo të përfytyruara).

Në anën tjetër, nëse shprehitë negative i sjellin të sëmurit njëfarë kënaqësie dhe rehatie psikologjike, si bastet, pirja e alkoolit ose të bërit diçka të çuditshme seksualisht, mjekimi përmes masave të kundërta e çon mjekun drejt nxitjes së një ndjesie dhimbjeje, rënije psikologjike dhe frike tek i sëmuri, kur ai përsërit këto shprehje negative. Në këtë lloj mjekimi të pakëndshëm, një të droguari apo të alkoolizuari, fjala vjen, i jepen gjilpëra me përbërje kimike, të cilat mund t'i shkaktojnë atij përzierje dhe dhimbje koke, ndërkohë që pi alkool. Madje ai mund t'i nënshtrohet një goditjeje elektrike të padëmshme, por të dhimbshme. Ky mjekim i llojit “shpërblim dhe ndëshkim” njihet ndryshe si “pengim i ndërsjellë” dhe është një nga mënyrat më të suksesshme të mjekimit bashkëkohor të shkollës së sjelljes së kushtëzuar. Ndonëse e shpikur nga kjo shkollë, psikologët e njohjes e kanë çuar më tej, duke e parë atë në marrëdhënie me mendimin dhe ndjenjat e vetëdijshe të të sëmurit. Ky bashkim i pikëpamjes së sjelljes së përpunuar me zhvillimet e fundit të terapisë njohëse është zbulimi më i suksesshëm i kohëve të fundit në terapinë psikologjike.

Psikologjia e njohjes, rrjedhimisht, pohon se mendimi i vetëdijshëm i njerëzve dhe bashkëbisedimet e brendshme ndikojnë te ndjenjat dhe emocionet e tyre. E thënë shkurt, nga qëndrimet dhe besimet ata mund t'u japin trajtë vlerave të tyre dhe përfytyrimit të jetës. Nëse shtjellimi i çështjes zhvendoset nga terapia njohëse e ndjenjave të tronditura, te veprimtaritë njohëse të muslimanëve të zakonshëm, mund të shihet qartë ndikimi i madh i njohjes në vijimësi, e përfshirë në soditje, duke reformuar shpirtin e gjithsecilit. Përveç kësaj, nëse i shtojmë vepruesin, besimin shpirtëror – fuqi madhështore njohëse, tërësisht e përjashtuar nga Psikologjia bashkëkohore – mund të përfytyrohet ndryshimi i rëndësishëm, se soditja islame mund të mbërrijë në dëlirësinë e shpirtit dhe në lartësimin e gjendjes së besimtarëve. Përmes soditjes, muslimanët mund të stërhollojnë “shpërblimin dhe ndëshkimin” e tyre të brendshëm, qëndrimet psiko-shpirtërore në zhvillimin e tyre shpirtëror. Ata nuk kanë nevojë për një shpërblim botëror apo goditje elektrike, për të ndryshuar shprehitë e tyre të padëshiruara dhe t'i zëvendësojnë ato me të tjera më të vlefshme. Duke ia përkushtuar shpresat e tyre të brendshme shpirtërore dhe njohëse soditjes së madhështisë dhe përsosmërisë së Zotit, në kundërshtim me sjelljet e tyre të shthurura dhe pa vlerë, ata me siguri do të zhvillojnë ndjesinë e dashurisë për Zotin dhe do të stërhollojnë ndjenjat e kënaqësisë, lumturisë dhe qetësisë. Kjo do shqyrtohet më me imtësi në kreun e ardhshëm.

II

Soditja: Veprat e dijetarëve të hershëm muslimanë

Në kreun pararendës arritjet e fundit në Psikologji, në fushën e mendimit njerëzor dhe veprimtarisë njohëse janë përmbledhur dhe thjeshtuar për të treguar rëndësinë e soditjes, si mënyrë besimi, në drejtimin e sjelljes së muslimanëve dhe lartësimin e besimit të tyre. Me të vërtetë, sapo të përmbushet ai mendimi i brendshëm, emocionet, përshtypjet, përfytyrimi dhe idetë, të gjitha ndikojnë në formimin e sjelljes njerëzore vetjake, prirjet, besimet, veprimtaritë e vetëdijshme dhe të pavetëdijshme, shprehitë e mira dhe të këqija. Tashmë është e mundur të shihet se përse Kurani dhe Suneti gjithashtu, merren me përsiatjen dhe soditjen e krijimit të tokës dhe qiellit, sepse ato mbushin zemrën dhe mendjen me madhësinë e Krijuesit dhe fisnikërinë e vetive të Tij.

Ibn Kajim El Xheuzije ka përmendur në librin e tij *Miftāh Dār al-Sa'ādah* (Çelësi për në shtëpinë e lumturisë): “Mendimi i thellë (soditja) është fillimi dhe çelësi i gjithë të mirave, është puna më e mirë e zemrës dhe më e dobishmja për të”.²¹

Psikologjisë perëndimore iu deshën më shumë se shtatë dekada për t’iu “rikthyer arsyes” dhe për të pranuar ndikimin e mendimit dhe njohjes në vijimësi, sa i përket formëzimit të besimeve njerëzore, qëndrimeve dhe sjelljes së jashtme. Këto arritje nuk ishin të panjohura për dijetarët e hershëm të Islamit. Përkundrazi,

21 Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Miftāh Dār al-Sa'ādah* (Rijad: Ri'āsat al-Iftā', n.d.), f. 183.

parimet e njohjes dhe ushtrimi i tyre, të cilat vetëm kohët e fundit kanë bërë përshtypje te Psikologjia bashkëkohore perëndimore, tashmë kanë qenë të njohura shekuj më parë, nga dijetarë si Ibn Kajim El Xheuzije (gjithashtu i njohur si Ibn el-Kajim), El Balhi, Al-Gazali, Miskavejhi dhe shumë të tjerë. Në kryeveprën e tij *Masālih al-Abdān wa al-Anfus*, (Ushqyerja e trupit dhe e shpirtit), Ebu Zejd el Balhi shfaq ndikimin e soditjes dhe mendimit të brendshëm në shëndet – një zbulim i cili mori rrugë më shumë se dhjetë shekuj pas vdekjes së tij. Ai madje këshilloi se, siç mban një njeri i shëndoshë disa barna apo rutinë e ndihmës së shpejtë në dorë për raste të papritura të dëmtimit fizik, po ashtu duhet të sodisë dhe t'i mbajë mendimet dhe ndjenjat e shëndosha në mendjen e tij për shpërthime të papritura emocionale.²² Dijetarë të tjerë muslimanë, kanë vënë në pah rëndësinë e qëllimeve, pasqyrimeve dhe ideve që vijnë në mendje dhe që mund të rriten për t'u bërë shprehje. Ata i drejtohen veprimtarisë njohëse të brendshme të pandërprerë të qenieve njerëzore – një veprimtari, pohojnë ata, - që nuk ndërpritet kurrë, qoftë në orët e gjumit, apo në ato orë kur njeriu është në lëvizje.

Këta dijetarë dhanë këshilla bindëse për ata që donin të bënin punë të mira, duke i nxitur që t'i shikojnë mendimet e brendshme dhe idetë e tyre, ta kujtojnë Zotin vazhdimisht, të përsiaten dhe të sodisin krijimin e tokës dhe të qiellit. Ata gjithashtu thanë se njeriu duhet të përpiqet t'i ndryshojë mendimet e liga dhe idetë e brendshme, përpara se ato të shndërrohen në dëshira dhe shtysa. Të ndryshosh një shtysë apo një arsye, është më e lehtë sesa ndalimi i një veprimi me pasoja, ndërsa mënjanimi i një veprimi është më i lehtë sesa përpjekja për ta çrrënjësuar atë, pasi është bërë shprehje. Ata shkojnë më tej, sipas gjuhës së mjekëve bashkëkohorë, duke thënë se mjekimi i një shprehje duhet të bëhet duke e mësuar të sëmurin të bëjë të kundërtën. E gjithë kjo u mbajt

22 Abū Zayd al-Balkhī, *Masālih al-Abdān wa al-Anfus*, MS3741, (Stamboll: Libraria Ajasofia). Fotokopjuar nga Instituti Arabik i Shkencës, Frankfurt A.M., 1984.

shënim nga Ibn Kajjimi në *El Favaid* (Përfitimet shpirtërore) me aq imtësi, saqë tingëlloi sikur ai të ishte njohur me mbërritjet e fundit të Psikologjisë bashkëkohore njohëse. Në këtë vepër, Ibn Kajjimi thotë në mënyrë të qartë se, çfarëdo që bën dikush, qoftë mendim i brendshëm, të folurit e padukshëm apo me vete, gjejnë kuptim përmes fjalës arabe *khawātir*, që ai zgjedh ta përdorë. Fjala *khawātir* është shumësi i *khātirah*, që do të thotë: mendim i papritur i brendshëm, pasqyrim i fshehur ose mendim nën zë, i cili mund të vijë rrufeshëm. Psikologët bashkëkohorë të njohjes mund ta krahasojnë këtë me idenë e “mendimeve të vetvetishme”, që Aaron Beck pohon se e ka zbuluar në vitet 1970. Në librin e tij klasik, *Therapy and the Emotional Disorders*, ai i kushton kësaj ideje një paragraf të tërë, me titull: “Zbulimi i mendimeve të vetvetishme”, ku shpjegon në gjashtë faqe, se si ia doli ta bënte ‘këtë zbulim’.²³

Pas “zbulimit” të parimit të njohjes, Ibn Kajjimi saktëson vijueshmërinë e tij deri në imtësi, përmes të cilit mendimet e rrufe *khātirah* shme, veçanërisht ato negative, shndërrohen në veprime njerëzore dhe sjellje të kushtëzuara. Ai paralajmëron se një *khātirah* mëkatore, epshore, apo e dëmshme për ndjenjat, që pranohet dhe nuk zotërohet nga njeriu, mund të shndërrohet në ndjenjë të fuqishme, ose epsh (*shahwah*). Nëse ky emocion ushqehet apo besohet, mund të prodhojë kaq shumë fuqi njohjeje, saqë mund të kthehet në një shtysë apo ngacmim për të vepruar. Nëse kjo shtysë ngacmuese apo arsye ndjesore nuk qetësohet nga ndjenjat e saj të kundërta, apo nga qëndresa ndaj tundimit, do të gjejë veprim në vërtetësinë e jetës së përditshme si sjellje e jashtme. Përveç kësaj, nëse kjo sjellje nuk kufizohet, do të përsëritet kaq shumë, derisa të bëhet shprehje. Për këtë arsye, Ibn Kajjimi besoi se shprehitë emocionale, fizike dhe njohëse ndjekin të njëjtin shembull. Gjithashtu, ai harton me imtësi një shteg ndryshe në *El Favaidin*

23 Aaron T. Beck, *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders* (Nju Jork: Libraria New American, 1976), f. 29–35.

e tij, përmes së cilit pasqyrimet e rrufeshme kthehen në veprime dhe qëndrime themelore.

Duhet të sqarojmë se fillimi i çdo veprimi vullnetar është *khawātir* dhe *wasāwis*. *Wasāwis* është shumësi i veseve, që do të thotë pëshpëritje e fshehur. Është përdorur në Kuran për të përshkruar tundimin e brendshëm të Satanit: *ju vesves fi suduri en-nas*. Këto *khawātir* dhe vese çojnë te mendimi i vetëdijshtëm. Pastaj mendimi do të mbartet ose do të ruhet në kujtesë dhe kujtesa do ta shndërronë në një vullnet dhe arsye, e cila do të shfaqet jashtë, në jetën e përditshme, si një veprim. Përsëritja e veprimit çon në një shprehje të fuqishme. Prandaj zhdukja e një shprehje tronditëse apo epshore është më e lehtë në hapat e para, përpara se ajo të marrë fuqi.²⁴

Kështu pra, ai i këshillon muslimanët t'i prijnë një jetë fis *khātirah* nike dhe të lumtur, duke luftuar *khawātir* dhe vesin negativ të mendimeve brenda vetes sonë, para se ato të kthehen në një tronditje apo ngacmim. Në të vërtetë, është më e lehtë të zotërosh mendimet e brendshme të rrufeshme, sesa të luftosh një ngacmim, siç është më e lehtë të kundërshtosh një ngacmim me një arsyetim krejt të kundërt, sesa të ndryshosh sjelljen, pasi ajo është mishëruar. Ende më e lehtë është të përmbahesh nga një veprim i mishëruar vetëm një here, ose vetëm pak herë, sesa të presësh deri sa të kthehet në shprehje. Përveç kësaj, Ibn Kajjimi bën një përshkrim të mirë të veprimtarisë së brendshme njohëse dhe paralajmëron lexuesit e tij, se Zoti nuk i ka dhënë njerëzimit aftësinë për çrrënjosjen e plotë të mendimeve të rrufeshme dhe pasqyrimeve, ngaqë ato janë tunduese si vetë frymëmarrja. Megjithatë, një njeri i mençur që ka besim të fuqishëm të Zoti, mund të pranojë *khawātir* e mirë dhe të shmangë të keqen me pasoja dëmtuese. Zoti, thekson ai, ka krijuar mendjen njerëzore në një mënyrë shumë të ngjashme me rrotullimin e gurit të mullirit, i cili nuk ndalet kurrë, as ditë, as natë, por bluan vazhdimisht dhe gjithmonë ka nevojë të blujë diçka. Disa njerëz që e ushqejnë

24 Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Al-Fawā'id* (Beirut: Dār al-Nafā'is, 1981), f. 173.

mendjen me mendime të mira dhe soditje shpirtërore, janë si ato që shtojnë misër dhe grurë në mullirin e tyre. Ata prodhojnë miell të mirë. Megjithatë, gurët e mullirit të shumica e njerëzve bluajnë gurë e dhe'. Kur vjen koha për ta gatuar bukën (në jetën e përditshme), çdo njeri do ta kuptojë se çfarë kanë qenë duke bluar gurët e mullirit të tij.

Ibn Kajjimi thotë se veprimet dhe punët mund të shëndoshen vetëm kur arsyet e tyre të brendshme dhe soditëse zënë fill nga marrëdhënia e ngrohtë shpirtërore me Zotin. Ai shkruan:

Këto shkallë "njohjeje" janë të sakta, kur mendimet dhe idetë janë të sakta. Ato bëhen mëkatore me shthurjen e mendimeve dhe ideve. Ato mbeten të shëndosha, për sa kohë që ngrënë sytë nga Sundesi dhe Zoti, me shpresën tek Ai, duke luftuar për kënaqësitë e Tij. I Plotfuqishmi është burimi i të gjithë saktësisë dhe udhëheqjes. Mirësia e Tij është burimi i drejtësisë dhe mbrojtja e Tij ndaj "shërbëtorit" (besimtarit) është burim sigurie. Kur shërbëtori i të Plotfuqishmit largohet dhe i shmanget Zotit, ai është bërë rrugëtar i mundimeve të Ferit.²⁵

Kjo ligjëratë përkthehet si një përmbledhje e terapisë bashkëkohore të sjelljes njohëse, në një libër shkollor të Psikologjisë, duke shtuar përmasën e besimit shpirtëror i cili i mungon Psikologjisë bashkëkohore laike. Shumica e këtyre shkrimeve nga dijetarët e hershëm muslimanë janë mbështetur në njohuritë e marra nga Kurani dhe Suneti, të cilat janë mishëruar në parime të vlefshme psikologjike. Siç dhe e kemi shpjeguar më herët, terapia e njohjes dhe e sjelljes së kushtëzuar bashkëkohore kanë themeluar faktin që shumica e mjekimeve të suksesshme të çrregullimeve psikologjike dhe ndjesore qëndrojnë te nxitja e të sëmurëve për të ndjellë mendimet dhe ndjenjat e qetësisë dhe, dalëngadalë, t'i ndihmojnë ata për të ndryshuar shprehitë e padëshirueshme. Ashtu siç ndodh në pengimin e ndërsjellë – një lloj terapie të cilën Ibn Kajjimi gjithashtu e pati përmendur në shumë raste, shumë shekuj më parë.

25 Ibid.

Faktikisht, kjo terapi e suksesshme e njohjes dhe e sjelljes, e cila varet nga thellësia e mendimit dhe e përfytyrimit, sa i përket të sëmurëve, gjithashtu, varet në aftësinë e tyre për të soditur. Kjo është veçanërisht e dukshme në një nga mjekimet më të suksesshme, e njohur si zhveshja e vazhdueshme e ndjesisë, gjatë së cilës të sëmurët këshillohen të qetësohen dhe të përfytyrojnë vetveten në një vend të bukur, si në plazh apo një vend me gjelbërim dhe ujëvara. Ndërkohë që janë në këtë përsiatje të qetë dhe të këndshme, ata udhëzohen të përfytyrojnë rrethanat që patën shkaktuar shqetësimet e tyre shpirtërore. Kjo përsëritet, derisa ndjenjat e qeta psikologjikisht “tejkalojnë” ankthin e shkaktuar. Në të vërtetë, mund të kishte qenë më e përshtatshme të emërohej “terapi bashkëkohore”, sesa të quhet zhveshje ndjenjash në mënyrë të vazhdueshme.

Al-Gazali dha një ndihmesë të çmuar për këndvështrimet teorike të soditjes, por ai gjithashtu iu kthye zbatimit të tyre, duke dhënë disa shembuj të vërtetë. Në librin e tij *Ihja ulu-mid-din*, ai thotë se muslimani që do t’i bashkëngjitet sjelljes së mirë, fillimisht duhet të ndryshojë mendimin e tij rreth vetes dhe ta përfytyrojë veten në kushte të dëshirueshme. Atëherë ai duhet që ngadalë t’i pranojë këto sjellje të mira, derisa ato të bëhen pjesë e tij. Al-Gazali pohon se ndërveprimi midis pikëpamjeve psiko-njohëse dhe sjelljes është i pashmangshëm. Sapo dikush sillet në një mënyrë të caktuar, edhe nëse ai shtiret, ndikimi i kësaj sjelljeje do të pasqyrohet në mendimin dhe ndjenjat e tij. Kur të ndryshojnë mendimi dhe ndjenjat e tij, sjellja e tij vëzhguese dhe shprehja e fytyrës gjithashtu do ndryshojnë. Ai e përshkruan vijimësinë e ndryshimit, si më poshtë:

Sjelljet e mira mund të fitohen duke ushtruar: duke u shtirur apo duke hamendësuar veprimet që rrjedhin nga këto sjellje fillimisht, deri sa ato përfundimisht të bëhen pjesë e karakterit të tij. Kjo është një nga mrekullitë e marrëdhënies midis zemrës dhe organeve, domethënë midis trupit dhe shpirtit. Çdo cilësi që shfaqet në shpirt, do të ketë ndikimin e vet te organet, kështu që ato veprojnë

vetëm në përputhje me atë cilësi. Ngjashëm, ndikimi i çdo veprimi që rrjedh nga organet, mund të shkojë deri në shpirt. Kjo vazhdon në një lloj sistemi qarkor.²⁶

Ai, gjithashtu vë në dukje vlerën shëruese të ndërthurjes së trajtimit që përdor nxitjet e kundërta me qasjen përshkallëzuese, mbështetur në njohjen e brendshme. Ai shkruan sikur të ishte duke përmbledhur arritjet e fundit të terapisë bashkëkohore të njohjes dhe sjelljes së vëzhguar, duke përdorur një grusht fjalësh të qarta dhe të sakta, shembuj të prekshëm që krahasojnë trupin me shpirtin:

Përderisa ligështimi që ndryshon gjendjen shëndetësore të një trupi dhe shkakton sëmundje, mund të mjekohet me të kundërtën e tij, siç trajtohet ngrohja me ftohjen dhe anasjellas, ashtu edhe huqet që janë ligështim i shpirtit, mjekohen me të kundërtën e tyre. Ligështimi i padijes mjekohet me mësim, dorështrengimi me bujari, krenaria me poshtërim, lakmia me maturi dhe gjithçka tjetër, duke marrë parasysh të kundërtën...

Një pikëpamje interesante e këtij ushtrimi është e dukshme, kur nxënësi nuk ka vullnet ta pranojë një shkelje të rëndë apo gabim të dënueshëm, për të bërë menjëherë të kundërtën... Në këtë rast, mësuesi duhet ta udhëheqë atë nga shprehia tejet e padëshirueshme, drejt një shprehie tjetër, më pak të padëshirueshme. Kjo është një lloj sikur dikush që pastron njollën e gjakut nga këmisha e tij me urinë, më vonë të pastrojë urinën me ujë, ngaqë uji nuk e heq njollën e gjakut.²⁷

Pas kësaj, ai sjell shembullin e një burri i cili ankohej nga gjaknxehtësia dhe zemërimi që i shpërthente papritur dhe që filloi ta ushtronte vetveten ngadalë, duke u bërë më i durueshëm. Ai ndryshoi kundërveprimet dhe ndjenjat, përmes mendimit të brendshëm dhe soditjes, të ndërthurura me rrethana jetësore dhe

26 Al-Ghazālī, *Ihyā'*, vol.3, f. 56–59.

27 Ibid.

përpjekje të vërteta. Ai shkoi deri aty, sa të “paguante një burrë për ta fyer atë në mes të njerëzve, pastaj u përpoq të ruante qetësinë dhe të zotëronte zemërimin me kujtesë dhe soditje, derisa qetësia u bë pjesë e tij dhe, për këtë arsye, u shndërrua në legjendë”.²⁸

Ky shembull tregon që soditja e shoqëruar me përqendrimin te Zoti janë shtylla kurrizore e ndryshimeve për mirë që muslimanët mund të përmbushin brenda vetvetes. Pa këto ndryshime, përmirësimi i shprehive dhe sjelljes do ishte i pamundur. Kjo është arsyeja që Al-Gazali ngul këmbë në *Al-Hikmah fī Makhlūqāt Allāh* (Mençuria prapa Krijimit të Zotit) në mendimin se soditja është çelësi i çdo pune të mirë, sepse ajo përcakton të gjitha veprimet njohëse të besimtarit me kujtesën e të Plotfuqishmit dhe pranimin e mirësisë dhe përkrahjes së Tij. Ai thotë:

Ruga drejt njohjes së Zotit është lavdërimi lidhur me Krijimin e Tij, sjellja ndërmend e punëve të Tij të mrekullueshme, kuptimi i mençurisë së shpikjeve të Tij të ndryshme... Është mënyra e fuqizimit të sigurisë dhe lumturisë dhe në këtë rrugëtim shihet ndryshimi në nivelet e besimtari. I Plotfuqishmi krijoi mendjet dhe i përsosi ato me zbulesa, duke pajisur njeriun me mendje të tilla, që të mendojë për krijesat e Tij, të sodisë dhe t'i bëhet mësim prej mrekullive që Ai ia ka dorëzuar krijesës së Tij.²⁹

Qartësisht, një soditje e tillë mbulon këndvështrimin mendor, emocional, tekanjoh dhe anët e këndvështrimit të besimtarëve, që, në të vërtetë, janë veprimet e tyre psikologjike, njohëse dhe shpirtërore. Është e vështirë t'i përfytyrosh ata që kujtojnë Zotin pa soditur krijimin e Tij, ose ata që soditin krijimin e Zotit, pa e kujtuar vetë Atë. Kjo na sjell ndërmend përcaktimin e njohur të Hasan el Basriut: “Njerëzit e dijes kanë përdorur mendimin për të kujtuar Zotin (*dhikr*) dhe, duke kujtuar Zotin përmes mendimit, iu kanë lutur shpirtit të flasë, derisa shpirti u është përgjigjur me mençuri”.³⁰

28 Ibid.

29 Abū Hāmid Al-Ghazālī, *Al-Hikmah fī Makhlūqāt Allāh* (Bejrut: Dār Ihyā' al-'Ulūm, 1984), f. 13 dhe 14.

30 Ibn al-Qayyim, *Miftāh*, f. 180.

Kur njerëzit soditin, ajo shndërrohet në pjesë të shenjtë dhe të plotë të jetës së tyre, shpirtrat e tyre binden dhe ata i përgjigjen çdo shqetësimi të mjedisit ku jetojnë, me ndjenja butësie të cilat zotërojnë veprimtarinë mendore të këtyre njerëzve. Njëherë, i thanë një besimtari: “Ti sodit për orë të tëra” dhe ai tha: ‘Soditja është thelbi i mendjes’. Sufjan el Thauri, shpeshherë, përmendte këto vargje poetike:

Kur njeriu mësohet me soditjen,
ai do të nxjerrë mësim nga çdo gjë.³¹

Meqë zanafilla e çdo veprimi është veprimtaria njohëse, ndjesore, apo mendore, ata të cilët janë të dhënë pas periudhave të gjata soditjeje do munden të kryejnë veprimet e besimit me bindje dhe shumë lehtësi. Mbështetur në këtë të vërtetë, Al-Gazali shkruan në *Ihja ulumid-din*, rreth vlerës së njohjes dhe mendimit të brendshëm gjatë soditjes, në mënyrën më të qartë dhe shprehëse:

Kur njohja hyn në shpirt, gjendja e shpirtit ndryshon. Kur ajo ndryshon, puna e organeve ndryshon. Mënyra e punës ndjek gjendjen e shpirtit dhe kjo ndjek njohjen. Njohja ndjek mendimin. Atëherë, mendimi është fillimi dhe çelësi i gjithë të mirave. Kjo na tregon mirësinë e soditjes dhe zëvendësimin e kujtesës përmes saj, ngaqë mendimi përfshin në vetvete më shumë sesa vetëm kujtesën.³²

Ndërkohë që veprimtaria e njohjes së brendshme është çelësi i gjithë të mirave dhe veprimit të saktë, është gjithashtu burimi i gjithë mosbindjes, qoftë kjo e nënkuptuar apo e dukshme. Një shpirt mendimtar që sodit mirësinë e Zotit dhe ndërgjegjësimin e Tij, lidhur me jetën e përtejme, lehtësisht mund të ndjejë mendimet e këqija që kalojnë përmes mendjes së tij, si pasojë e

31 Ibid.

32 Al-Ghazālī, *Ihyā’*, vol.4, f. 389.

ndjesisë së lartë që mendja e tij ka fituar nga soditja e gjatë dhe kujtesa në vijimësi. Sapo një mendim i keq kalon nëpër mendje, ndjesia e mirë e dallon, e kufizon dhe shpërbën ndikimin e tij, ashtu sikurse një sistem i qëndrueshmërisë shëndetësore në trupin e njeriut heton depërtimin e mikrobeve dhe përbërësve kundërveprues, të cilët me kalimin e kohës i rrethon dhe shkatërron mikrobet me qeliza dhe kundërtrupa. Psikika apo shpirti i atyre të cilët vazhdimisht soditin mirësinë e Zotit, është si një kështjellë mbrojtëse: sa herë që mendimet e liga përpiqen të hyjnë, ndjesia e mprehtë, e fituar përmes soditjes dhe kujtesës, menjëherë i sulmon dhe i shkatërron ato. Kurani thotë:

Ata që i frikësohen Allahut (xh.sh.), kur u vjen ndonjë mendim i lig nga djalli, i kujtojnë (urdhrat e Tij) dhe atëherë e shohin rrugën e drejtë. (Kuran, 7:201).

Soditja pra, vë në punë të gjitha veprimtaritë njohëse që një qenie njerëzore ka në përdorim, përgjatë vijimësisë së mendimit. Megjithatë, ajo ndryshon nga mendimi i thellë laik, ngaqë mendimi dhe përfytyrimi i soditjes shkojnë përtej të këtushmes dhe të tashmes së kësaj bote, për t'u takuar me përmasën e pafund të botës së përtejme. Objektivi i saj shkon nga krijimi, drejt Krijuesit.

Ndërkohë që mendimi i përditshëm mund të jetë i kufizuar, sa i përket zgjidhjes së problemeve të botës, dhe ndoshta i çliruar nga dobësitë, ndjesitë dhe emocionet, soditja përmes vetisë së kapërcimit të kufijve të botës dhe pengesave të prekshme drejt pafundësisë së lirisë së shpirtit, është në gjendje të nxisë të gjitha çfarë besimtari ka brenda dhe jashtë vetes, që lidhen me anën psiko-shpirtërore. Këta besimtarë që janë përvetësuar nga soditja e thellë islame, i shohin gjërat që ata soditin, të lidhura me përvojat e tyre të së kaluarës dhe përmes shenjave apo shprehjeve që përfitojnë nga përdorimi i gjuhës dhe nga përfytyrimi rreth asaj se çfarë ishin dhe çfarë mund të bëhen në të ardhmen. Ata gjallërojnë gjithë ndërthurjen e mendimeve dhe

përftytyrimeve të ndryshme me dashurinë e frikshme ndaj të Plotfuqishmit. Pra, megjithëse soditja islame mund të vlerësohet si përzierje mendimi, njohjeje, përftytyrimi, dobësie, ndjenje dhe, mbi të gjitha, shpirti, pasoja është tërësisht një përvojë e re, ndryshe nga përbërësit me të cilët është veshur. Kjo vijimësi mund të krahasohet me fotosintezën e përshkruar më lart. Ashtu sikurse fotosinteza te bimët nuk mund të përmbushet pa përbërësit e karbonit, oksigjenit dhe hidrogjenit, edhe soditja islame nuk mund të përmbushet pa “përbërësit” psikologjikë, si mendimi, përftytyrimi dhe ndjenja. Dielli shndrit në gjithet e gjelbra, me energji që shndërron tërësisht gazin e dyoksidit të karbonit dhe ujin e tejdukshëm në lëndë të re, glukozë, që nuk ka ngjashmëri as me hidrogjenin, oksigjenin apo me karbonin e zi. Ngjashëm, rrezatimi shpirtëror ndriçon shpirtin dhe ndryshimet, vijimësinë e njohjes së brendshme, në një gjendje të re madhështore. Ky mendim na sjell ndërmend pohimin e Al-Gazalit, se soditja islame “paraqet dy të dhëna në shpirt, me qëllim nxitjen e së tretës”. Ai thotë:

Ai që anon kah bota e përkohshme dhe parapëlqen jetën e tashme, apo do dëshironte të dinte, nëse jeta e përtejme vlen të parapëlqehet, krahasuar me botën kalimtare, duhet ta dijë, së pari, se parapëlqehet e përhershëmja dhe, së dyti, jeta e përtejme është e përhershme. Përmes këtyre dy të dhënave, ai do sigurojë të tretën: që jeta e përtejme është e parapëlqyera. Për ta kuptuar se jeta e përtejme është e parapëlqyera, krahasuar me të përkohshmen, kjo mundësohet vetëm përmes dy të dhënave të mësipërme”.³³

Al-Gazali beson se shtimi i të dhënave mund të ndodhë vetëm përmes çiftëzimit të tyre. Sipas tij, njohuria mbi të dhënat është prodhim i njohurive të mëparshme. Ai pohon se, nëse besimtari soditës është në gjendje të rregullojë njohuritë e tij në një mënyrë të caktuar, ato do rriten pafundësisht dhe asgjë nuk do t’i ndalojë, përveç pengesave të jetës apo vdekjes. Në këtë

33 Ibid., f. 388.

mënyrë, Al-Gazali tregon ndryshimin mes mendimit material dhe soditjes: “Njeriut do t’i mohohet njohuria që sjell soditja, nëse ai nuk ka të dhënat themelore për ta ndihmuar atë përgjatë soditjes”. Vërtet, një beduin i paditur mund të mos jetë në gjendje të sodisë në mënyrë të dobishme çështjen e elektroneve dhe protoneve që formojnë atomin. Në mënyrë të ngjashme, ata që mohojnë Zotin, nuk mund të soditin Qenien Hyjnore, edhe nëse janë mjeshtër të Fizikës. Al-Gazali thotë:

Shumica e njerëzve nuk mund t’i shtojnë njohuritë e tyre, ngaqë nuk ua ka ënda, e cila është e dhëna themelore për shtimin e njohurive. Kjo është sikur dikush që kërkon të nxjerrë fitim pa pasur në gjendje mall. Apo, ai mund të ketë mallin, por nuk ka përvojë në tregti. Ai madje mund t’i ketë të dhënat, të cilat janë kryesorja për njohuritë, por ai nuk di si t’i përdorë të dhënat për të shkaktuar çiftëzimin që çon drejt prodhimit të fitimit.³⁴

Soditja islame kalon përmes tri shkallëve ndërlidhëse, që të çojnë tek e katërta dhe përfundimtarja, të cilën e kam emërtuar shkalla e “njohjes shpirtërore” (shuhud). Shkalla e parë është atëherë kur njohja e objektit të kundruar vjen përmes përshtypjes ndjesore të drejtpërdrejtë – shikimit, dëgjimit, prekje, erës dhe shijes – apo të tërthortë, si në rastin e përfytyrimit. Të dhëna të tilla mund të jenë delirësisht mendore dhe shpesh nuk kanë lidhje me anën e emocioneve apo ndjenjave. Shkalla e dytë e soditjes fillon kur dikush i hedh një vështrim më nga afër këtyre të dhënave, duke shqyrtuar anët e tyre estetike, veçanërisht cilësitë e saj. Është një zhvendosje nga përshtypja e thjeshtë, në një gjendje çudie dhe bukurie, përsosmërie, ngrehinë e pafund dhe shfaqje e mrekullueshme e sendeve të marra me mend. Është shkalla e vlerësimit të përkryer, ndjenjave të hijshme dhe atyre të fuqishme.

Shkalla e tretë është atëherë kur soditësi kapërcen kufirin midis soditjes së sendit të krijuar dhe Krijuesit të tij. Ai ose ajo

34 Ibid., f. 388–389.

mbartet nga ndjenjat e përluljes ndaj Tij dhe vlerësimit të Atij i cili solli sendin e vlerësuar të soditjes, ashtu sikurse solli në jetë gjithçka tjetër në gjithësi. Ai kupton se nuk ka asgjë të qenësishme, përveç Zotit dhe asaj që zë fill prej Tij. Kur kjo soditje e stërholluar përsëritet dhe fuqizohet me kujtimin e vazhdueshëm të Plot-fuqishmit, i çon besimtarët drejt shkallës së katërt: njohjes shpirtërore. Këtu, ndjenjat shpirtërore, të shoqëruara me soditje të thellë, bëhen pjesë e jetës së besimtarit apo besimtares, duke i bërë ata më të dashur dhe më të frikësuar ndaj Zotit dhe vetive të Tij madhështore. Këto ndjenja, vazhdimisht të përjetuara, nuk përshkruhen dot me fjalë. Vëzhgimi i krijimit është vetëm shkalla fëmijërore, që mund të shijohet nga besimtarët si dhe nga ata që nuk besojnë. Ngjashëm, shkalla e dytë, ajo e vlerësimit të bukurisë së formës dhe modelit, mund të prekë zemrat e dy palëve: besimtarëve dhe jobesimtarëve. Sidoqoftë, shkalla e tretë, e cila ka lidhje me vlerësimin estetik të gjithësisë, si mrekulli e Krijuesit, mund të mbërrihet vetëm nga besimtarët. Sa për besimtarët që mbërrijnë në shkallën e katërt, ata janë në një nderim kaq të thellë dhe kujtesë ndaj Zotit, saqë nuk mund të vazhdojnë të shohin krijimin e Zotit në mënyrë të shkëputur. Ata nuk shohin asgjë tjetër, përveç saktësisë, mëshirës, bukurisë dhe mençurisë në ngrehinën e botës, duke u bërë më të frikësuar dhe më vlerësues ndaj lavdisë së Zotit. Kjo përshlytje bashkëkohore e soditjes islame mund të ketë lidhje me fjalët e Hasan el Basriut, thënë më sipër: “Njerëzit e dijes kanë përdorur mendimin për të kujtuar Zotin (*dhikr*). Duke kujtuar Zotin përmes mendimit, iu kanë lutur shpirtit të flasë, derisa shpirti iu është përgjigjur me mençuri”³⁵

Nga këndvështrimi i mësimit dhe gatimit të shprehisë, mund të thuhet se besimtarët që soditin rregullisht, do të mbërrijnë në shkallën e katërt, sepse përsiatja, e fuqizuar me kujtesë të vazhdueshme, shndërrohet në një shprehje të rrënjësuar thellë në shpirt. Ky lloj nivel mendimi – e thënë me fjalë të tjera – mund të

35 Ibn al-Qayyim, *Miftāh*, f. 180.

ndodhë vetëm si pasojë e përvojës mbresëlënëse, apo ngjarjeve të rralla që tërësisht shqetësojnë mjedisin e tyre, si për shembull, tërmeti apo vdekja e dikujt thellësisht të nderuar.

Për besimtarët sositës, periudha e sositjes, me kalimin e kohës, do të zgjatet derisa ata të kalojnë një pjesë të madhe të ditës dhe natës në një lloj përsiatjeje të lartësuar. Sende të njohura që ata i anashkalonin pa i vënë re, bëhen burim i mendimit të thellë dhe një nxitje për nderim më të madh dhe përsiatje për mirësinë e Zotit. Kështu që çdo gjë në mjedisin e tyre shndërrohet në shtysë për mendim dhe nxitje për kujtesë.

Shkalla e njohjes së brendshme që besimtarët sositës përjetojnë, është çështje e një shqyrtimi gjerë e gjatë nga shumë dije-tarë. Për shembull: Ibn Kajjimi në veprën *Madārij al-Sālikīn* (Udha e kërkuesve) përshkruan kështu muslimanin që mbërrin në shkallën e njohjes shpirtërore:

Dera për te njohja e madhësisë së Zotit dhe pamja e mbisundimit hapen përpara tij. Ai shikon që të gjitha ndryshimet hapësinore dhe punët e jetës janë vetëm në duart e të Plotfuqishmit. Atëherë ai vëzhgon shenjat e Zotëruesit të së mirës dhe së keqes, krijimit dhe jetës, ringjalljes dhe vdekjes... Pastaj, nëse sytë e tij vënë re ndonjë pjesë të krijimit, ajo do ta çojë te Krijuesi dhe sositja e vetive të Tij, përsosmëria dhe madhështia.³⁶

Ibn Tejmije e emëron këtë shkallë sositjeje si “njohja e vërtetë”,

ku besimtarët sositës dëshmojnë gjithë krijimin në përputhje me urdhrat e Zotit, të drejtuara nga vullneti i Tij, përgjegjës dhe përu-lës para Tij... Ajo që besimtarët sositës do të dëshmojnë, do t’ua zgjerojë dhe lartësojë atë çfarë shpirtrat e tyre përmbajnë, lidhur me besnikërinë ndaj fesë, pa harruar të bëjnë dallimin midis përjetësisë dhe vdekshmërisë, Krijuesit dhe krijimit të Tij, njësh-mërinë dhe pavarësinë e Tij nga krijimi i Tij.³⁷

36 Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Madārij al-Sālikīn*, ed. Abd al-Munim al-Salih (The Emirates: Wizārat al-Awqāf, n.d.).

37 Ibn Taymiyyah, *Majmū’ Fatāwā al-Imām Ahmad ibn Taymiyyah*, (Rijad: Matāba’ al-Riyād, n.d.), vol. 10, f. 221–225.

Në të vërtetë, për besimtarët që mbërrijnë në shkallën e dytë dhe vlerësojnë bukurinë e krijimit, saktësia dhe rëndësia e tyre do të anojë në mënyrë të pashmangshme drejt Krijuesit dhe Rregullatorit. Ata do të fillojnë ta ndjejnë parëndësinë dhe pafuqinë e tyre, në krahasim me të gjitha shenjat e Tij në tokë e qiell. Kjo gjithësi e pafund nuk është asgjë tjetër, veçse një vend për të besuar, në të cilin vetëm besimtarët mund të hyjnë, kur shpirtrat e tyre të jenë përmirësuar, zemrat e tyre të jenë bindur dhe kur ata të jenë në gjendje të dëgjojnë dhe të dëshmojnë të vërtetën. Hutimi i besimtarëve përpara saktësisë, bukurisë dhe madhështisë së krijimit, kuptimi prej tyre i brishtësisë fizike dhe psikologjike, janë ndjenjat që Krijuesi ka mbjellë në qeniet njerëzore, të cilat kthejnë sytë drejt qiellit dhe tokës për udhërrëfim drejt Zotit të tyre. Kështu që ata mund të besojnë tek Ai, me frikë dhe nderim të madh. Dështimi në kuptimin e kësaj, i bën ata të shkojnë në rrugën e gabuar, drejt mosbesimit dhe paganizmit, duke i përdorur cilësitë e tyre të lindura në mënyrë të padobishme. Është fakt, se hutimi ka çuar besimtarët paganë përgjatë historisë, drejt stërzmadhimit të përmasave, bukurisë dhe skicimit të tempujve të tyre, duke i zbukuruar ato me shtatore, piktura e muzikë frymëzuese. Mund të përmendim, për shembull, Panteonin e Athinës, Tempullin e Jupiterit në Balbek të Libanit, i cili mori dy shekuj për t'u ndërtuar dhe për të cilin u sollën gurë madhështorë nga Asuani i Egjiptit. Apo Tempulli Amon që egjiptianët e lashtë e ndërtuan në Karmak dhe që mbulon një sipërfaqe prej 6342 metra katrorë, përmban kolona madhështore, secila prej tyre 26 metra e gjatë. Këta tempuj të realizuar nga paganët, ishin më të mëdhenjtë të ndërtuar ndonjëherë nga qeniet njerëzore, me përpjekje dhe shpenzime madhështore. Arsyeja për ndërtimin e tyre ishte dëshira e magjistarëve dhe klerikëve për të mashtruar njerëzit, për t'i gjuhëzuar dhe zotëruar ata.

Mund ta marrim parasysh dhe të vlerësojmë thjeshtësinë e Qabesë, e cila, megjithëse sot gjendet në një nga xhamitë më

madhështore islame, ka qenë një dhomë e vogël në mes të një lugine madhështore e të thatë. Thuhet gjithashtu, se Profeti (a.s.) e përshkroi xhaminë e tij në Medinë si një “copë druri dhe me thurje kallamash, një kasolle si ajo e vëllait tim Musës”, gjë e cila duket se nënkupton që koha dhe paraja nuk duhen shpenzuar duke bërë ndërtesa të kushtueshme. Në fakt, xhamia e tij ishte ndërtuar me llaç dhe tulla të pjekura në diell, çatia ishte e bërë me degë palme dhe kallama, vetëm disa centimetra më lart se kokat e sahabëve më të gjatë. Muhammad al-Gazali e përshkruan kryekëput thjeshtësinë e saj, si më poshtë:

Xhamia ishte krejtësisht e mbushur me thjeshtësi të tejskajshme. Dyshemeja ishte me rërë dhe guralecë, çatia me degë palme, shtyllat prej trungu palmash. Kur binte shi, dyshemeja bëhej me baltë. Qentë e humbur mund të shiheshin duke hyrë e duke dale. Kjo ndërtesë pa bujë dhe e thjeshtë strehoi engjejt njerëzorë, zbutësit e përbindshave dhe mbretërit e jetës së përtejme. Në këtë xhami, më i Mëshirshmi (xh.sh.) e lejoi Profetin (a.s.) të drejtojë me Kuran dhe të përzgjedhë ata që besuan në porosinë e tij, duke i arsimuar ata me parimet hyjnore, nga mëngjesi deri në mbrëmje.³⁸

Duket sikur, sa më e dobët të jetë marrëdhënia mes muslimanëve dhe Krijuesit, aq më e madhe është dëshira për të zbukuruar xhamitë, në kurriz të dëlirësisë dhe stërhollimit të shpirttrave të tyre. Lidhur me këtë, Muhammad al-Gazali vazhdon:

Sepse, kur njerëzit dështojnë në ndërtimin e shpirttrave, mbështetur në morale madhështore, e zëvendësojnë atë me xhami të larta për të strehuar besimtarët imcakë. Mirëpo stërgjyshërit e tyre e mënjantuan zbukurimin e tepruar të xhamive, për t'i kushtuar më shumë vëmendje riformimit dhe përmirësimit të shpirttrave të tyre.³⁹

Në këtë kapitull kam paraqitur një kornizë të katër shkallëve, përmes të cilave besimtari kalon në udhëtimin e tij nga përshtypja

38 Muhammad al-Ghazali, *Fiqh al-Sīrah* (Bejrut: Dār al-Kutub al-Hadīthah, 1960), f. 190.

39 Ibid.

deri te njohja: përshtypja ndjesore, vlerësimi, frymëzimi frikësues, soditja dhe njohja. Megjithatë, soditja e njerëzve nuk ka nevojë të jetë e kufizuar me soditjen e të bukurës apo sendeve tejet të mrekullueshme të gjithësisë, të cilat përmbajnë njëkohësisht të bukurën dhe të shëmtuarën, madhështoren dhe të parëndësishmen, të mirën dhe të keqen.

Kuptimi gjithashtu, mund të përfshijë përvoja të frikshme ose shqetësuese, madje edhe nëse vlerësimi do të ishte e kundërta e ndjesisë. Soditja mund të përqendrohet në mësimet e marra nga përvojat e pakëndshme, duke e mësuar soditësin si t'i shmangë ato, t'u frikësohet apo t'i urrejë ato. Në këtë pikëpamje, Kurani përmend tregimin e Karunit (Qārūn) i cili, si shumë sundimtarë të këqij, u shkatërrua nga i Plotfuqishmi, me qëllim që besimtarët të mund të soditin mbi fundin e tij dhe të nxjerrin mësim prej kësaj ngjarjeje:

Me të vërtetë, Karuni ka qenë nga populli i Musait, por i shtypte ata. Ne i patëm dhënë atij aq thesare, saqë çelësat e tyre vështirë se do të mund t'i mbante një grup njerëzish të fuqishëm. Njerëzit e popullit të tij i thanë: "Mos u ngazëllo, sepse Allahu (xh.sh.) nuk i do ata që ngazëllohen! Por përpiku me atë që të ka dhënë Allahu (xh.sh.), të fitosh jetën e botës së ardhshme, duke mos harruar pjesën tënde në këtë botë! Bëju mirë të tjerëve, ashtu si të ka bërë mirë ty Allahu (xh.sh.)! Mos kërko ngatërresa në Tokë, sepse Allahu (xh.sh.) nuk i do ngatërrestarët!". Por ai tha: "Kjo më është dhënë vetëm prej diturisë sime". Vallë, a nuk e dinte ai, se Allahu (xh.sh.) kishte zhdukur para tij shumë breza që kishin qenë më të fuqishëm dhe që kishin grumbulluar më shumë pasuri se ai?! Por keqbërësit nuk do të pyeten për gjynahet e tyre. Kur ai dilte para popullit të vet me stolitë e tij, ata që lakmonin jetën e kësaj bote, thanë: "Ah! Sikur të na ishte dhënë edhe neve kjo pasuri, si Karunit! Vërtet që ai është njeri me fat". Ndërsa njerëzit e ditur thanë: "Të mjerët ju! Shpërblimi i Allahut (xh.sh.) është më i mirë për atë që beson dhe bën vepra të mira. Ai do t'u jepet vetëm të duruarve". Ne bëmë që Karunin dhe shtëpinë e tij t'i gëlltiste toka dhe askush nuk arriti ta mbronte nga dënimi i Allahut (xh.sh.), madje as ai vetë nuk mundi ta mbronte veten. Të nesërmen, ata që më parë dëshironin të kishin qenë në vend të tij, thoshin: Është shumë e qartë, se Allahu (xh.sh.) është Ai që i jep bollëk dhe ia pakëson kujt të dojë prej robërve të Vet. Sikur Allahu (xh.sh.) të mos

kishte mëshirë për ne, me të vërtetë që do të na kishte bërë të na gëlltiste toka. Ububu! Është shumë e qartë se mohuesit nuk kanë shpëtim. (Kuran, 28:76–82).

Fatkeqësi të ngjashme ndodhin herë pas here, ndërkohë që ne nuk e vrasim mendjen për planet e Zotit dhe thjesht mendojmë se ato ndodhin si pasojë e rrethanave apo fatit. Shumë sundimtarë janë shkatërruar pikërisht nga ata njerëz që vetë ata i kanë punësuar për t'i mbrojtur. Plot dijetarë bashkëkohorë, me kalimin e kohës, janë kthyer në pijanecë apo përdorues droge, gjë që ka ndikuar në trurin e tyre, duke shkaktuar vegjime.⁴⁰

Faktikisht, dëshmia e skenave të tmerrshme, ose vuajtjet vetjake të vazhdueshme, mund ta çojnë dikë drejt soditjes dhe nxjerrjes së mësimëve, mundësisht në një mënyrë më frutdhënëse, sesa kur dikush nxitet nga një vlerësim gjakftohtë i bukurisë, masës dhe saktësisë së një ndërtese. Lidhur me këtë, do të doja të krahasoja një përvojë timen, rreth mësimëve që mund të nxirren nga një vëzhgim i dhimbshëm apo i tmerrshëm. Një djalë i ri që jetonte në xhaminë pranë shtëpisë sonë, vdiq një të enjte, pas mbylljes së xhamisë për riparime. Kështu që vdekja e tij nuk u mor vesh deri të dielën në mëngjes. Kur shkova me disa njerëz për të marrë trupin e tij të pajetë, për ta bërë gati për varrim, pamë një njollë të lagësht, mbushur me krimba. Ndikimi i të gjitha atyre që kisha lexuar rreth vdekjes dhe të gjitha soditjet e mia të mëparshme mbi parëndësinë e jetës, ishin pothuajse asgjë, krahasuar me ndjenjën që përjetova gjatë atyre çasteve të frikshme. Pas shqyrtimit të soditjes nga këndvështrimi i mendimit dhe përsiatjes, në kreun tjetër do të marr parysh nivele të ndryshme të soditjes, të mbërritura përmes këtyre mënyrave të ndryshme.

40 Lidhur me këtë, mbase është e dobishme të përmendim se, gjatë gjithë periudhës kohore që Frojdi shkruajti teoritë e tij madhështore, të ngarkuara seksualisht, ai ishte në varësi të kokainës, kështu që shumica e teorive të tij, lidhur me marrëdhëniet ndërgjinore, të cilat ne ua mësojmë nxënësve tanë si “shkencë”, në të vërtetë, janë tregime pa lidhje të një të mençuri, nën varësinë e drogës. Shiko E. M. Thornton, *Freud and Cocaine: The Freudian Fallacy* (Londër: Botimet Blond&Briggs, 1983).

III

Soditja Islame dhe Hapat e Përsiatjes Bashkëkohore

Siç është theksuar në kreun e parë, hulumtimi i soditjes islame nga pikëpamja psikologjike, pikë së pari të çon drejt shqyrtimit të hapave të përsiatjes dhe aftësisë së tyre të vërtetuar për të ndihmuar soditësit, duke ndryshuar për mirë gjendjen e tyre të vetëdijshme. Gjithsesi, siç është theksuar edhe më parë, në soditjen islame këto ndryshime të dobishme të gjendjeve nuk janë një fund në vetvete, ngaqë qëllimi kryesor i soditjes, si mënyrë islame e besimit, është njohës, mendor dhe shpirtëror, me qëllim lartësimin e njohjes së muslimanit kundrejt Krijuesit. Këto pikëpamje njohurish, të përmendura në kreun e dytë, do të shqyrtohen tani me imtësi. Ndërsa kreu i katërt do të marrë në shqyrtim vlerën e soditjes islame, si një rregullore përsiatje e vyer.

Ushtrimi i përsiatjes tejlëndore dhe veprimtarive të ngjashme është bërë tej mase popullor në Europë dhe Amerikë kohëve të fundit – një dukuri e pashembullt në historinë e këtyre kombeve. Kjo ndodhi pas përforsimit të mendimit, se kjo lloj përsiatjeje që buron nga lashtësia dhe India, mund të ndikonte për mirë në shërimin e ligështimit, gjë që lidhet me çrregullime fizike, ndjenjash dhe njohëse. Në kreun që sapo filluam, do të shqyrtojmë përfitimet e vërtetuara të përsiatjes dhe se si ato janë të lidhura me soditjen, si një mënyrë islame e besimit.

Nëse u hedhim një sy mësimëve, ligjeve dhe mënyrave të përshkrimit të besimit islam, atëherë mund të vërejmë se të gjitha

pajisjet hyjnore lënë të kuptohet përfitimi për muslimanin në jetën e përtejme dhe në këtë jetë. Përparimet bashkëkohore në mjekësi dhe shkencat psikologjike e kanë vërtetuar bindshëm këtë pohim. Vlera dhe mençuria e Islamit në ndalimin e alkoolit, drogës dhe mëkateve të tjera janë shumë të dukshme, për t'u shmangur në kohërat moderne të shfrenimeve dhe përhapjes së sëmundjeve si SIDA etj.⁴¹ Në të vërtetë, alkooli dhe droga janë rreziket kryesore me të cilat përballlet qytetërimi bashkëkohor, si në Lindje, ashtu edhe në Perëndim. Shkencëtarët amerikanë pohojnë se alkoolizmi është kthyer në "problemin e tyre numër një" dhe renditet i treti ndër shkaktarët e vdekjes, pas goditjeve në zemër dhe kancerit. Ata gjithashtu pranojnë se kombi i tyre çdo vit po shpenzon miliarda dollarë për të luftuar alkoolizmin dhe mjekimin e të varurve prej tij, përveç mijëra aksidenteve të shkaktuara nga drejtuesit e automjeteve nën efektin e pijes apo drogës. Kombit i mohohet ndihmesa e miliona punëtorëve të mundshëm, për shkak se ata nuk janë në gjendje të punojnë. Në këtë kuptim, I. S. Bengelsdorf, i përmendur nga R. C. Carson, pohon se përdorimi dhe teprimi me alkoolin

...ka vrarë shumë njerëz, shumë të tjerë i ka çuar në spital, ka shkaktuar më shumë ndalime nga policia, ka shkatërruar shumë martesë dhe familje, dhe i ka kushtuar industrisë më shumë para, sesa teprimi me heroinën, amfetaminën, barbituratet dhe mariuanën, të marra së bashku.⁴²

Hulumtimet bashkëkohore mjekësore kanë treguar se të gjitha rregullat, recetat dhe sjellja e dëshiruar islame kanë vlerat e tyre të pakundërshtueshme në mbrojtjen fizike, psikologjike,

41 Malik B. Badri, *The Aids Crisis: An Islamic Socio-Cultural Perspective* (Malajzia Botimet: ISTAC, 1997).

42 I. S. Bengelsdorf, 'Alcohol and morphine addictions believed to be chemically similar', 5 Mars 1970, *Los Angeles Times*, II, 7, përmendur në R. C. Carson, J. N. Butcher and J. C. Coleman, *Abnormal Psychology and Modern Life*, 8th edn., (Londër: Scott, Foreman & Co., 1988), f. 368.

shëndetësore të besimtarëve. Pastërtia trupore, fjala vjen, të cilën besimtarët e marrin përmes larjes me ujë (abdesit), para se të luten pesë herë në ditë, larja rituale (*gusl*) përpara faljes së xhumasë dhe pas marrëdhënieve në çift, si dhe ushtrimet e tjera të Sunetit kanë anën e tyre të dukshme të pastërtisë. Përfitime të ngjashme të paçmuara mund të shihen në çdo ushtrim të përmbushur nga muslimanët, qoftë në besimin e tyre, qoftë në zbatimin e përgjithshëm të mësimave islame, si për shembull: ushtrimet fizike në përmbushjen e faljes pesë herë në ditë, vlerat shëndetësore të agjërit dhe shmangia e tejngopjes që çon drejt mbipeshës. Të gjitha këto janë përmendur në plot thënie të Profetit (a.s.) si dhe në vargun e mëposhtëm kuranor:

Hani e pini, por mos e teproni! (Kuran, 7:31).

Kjo çon në mënyrë të pashmangshme drejt pyetjes rreth vlerës së soditjes dhe përsiatjes, si mënyra adhurimi, për shëndetin fizik dhe shpirtëror të besimtarëve. Madje, pa përmendur raste të veçanta të soditjes islame, qindra libra dhe punë kërkimore të botuara në fundin e shekullit të XX, theksojnë vlerën e përsiatjes së ndërthurur me fenë, në shërimin e çrregullimeve psikologjike, psiko-shoqërore dhe rënies shpirtërore, ankthit, pagjumësisë, shtypjes së lartë, dhimbjes së padurueshme të kokës dhe dhjamosjes. Studimet bashkëkohore psiko-mendore pohojnë se mendimi dhe veprimtari të tjera njohëse, të cilat janë shtylla kurrizore e soditjes, kanë një rëndësi të çmuar në prirjet e njeriut drejt dobësisë. Po kështu, soditja e përshtatshme dhe përsiatja mund të jenë një mundësi e shëndoshjes së mendimit të tyre të sëmurë. Herbert Benson e quan këtë “ristrukturimi njohës”.⁴³ Ajo vërteton thënien e vjetër arabe: “Mos bëj sikur je sëmurë, se mund të sëmuresh vërtet dhe, si pasojë, mund të vdesësh!”

43 Herbert Benson, *Timeless Healing* (Londër: Simon&Schuster, 1996), f. 272–274. Shiko gjithashtu Susan R. Burchfield, *Stress: Psychological and Physiological Interactions* (Londër: McGraw Hill Books, 1985), f. 113.

Ndikimi i mërzisë dhe përvojave psikologjike në pikëpamjet fizike dhe trupore të qenies njerëzore është një ndodhi që vihet re çdo ditë. Kur njerëzit janë të harlisur apo të shqetësuar, zemrat e tyre rrahin më shpejt dhe ata shfaqin ndryshime të tjera psikologjike, apo shprehi të fytyrës, të shoqëruara me frikë ose kënaqësi. Po kështu, kur ata janë të gjunjësuar nga turpi, skuqen dhe kjo ndodh nëse e kanë çehren e duhur që i tradhton ndjenjat e tyre. Megjithatë, këto ndryshime të vogla psikologjike të përditshme mund të mos bindin shumë njerëz, duke përfshirë këtu mjekët me mendësi organike që ushtrojnë zanatin e tyre, lidhur me rëndësinë themelore që ka mendimi dhe përfaqësuesit e njohjes në përcaktimin e psikologjisë njerëzore.⁴⁴

Një vërtetim më i rëndësishëm dhe bindës vjen nga mjekët specialistë, të cilët hulumtojnë dukuri të ndërlikuara psikologjike që ndodhin në trupin e njeriut, si pasojë e ndjenjave të thekshme dhe rënies shpirtërore njohëse. Një dukuri e tillë është shtatzënia e rreme ose *pseudocyesis* – siç njihet në gjuhën e mjekësisë. Ajo ndodh kur një grua shterpë dëshiron thellësisht të mbetet shtatzënë dhe mendja e saj “urdhëron” trupin të kundërveprojë psikologjikut, sikur ajo të ketë mbetur vërtet shtatzënë. Cikli mujor ndalon, barku i fryhet, gjinjtë e saj zmadhohen dhe thithat që zbuten, marrin ngjyrë të ndezur dhe fillojnë të rrjedhin qumësht. Sipas Benson, disa gra madje, mund të kenë ndjesinë e goditjes së foshnjës përgjatë muajit të katërt ose të pestë të kësaj dukurie mashtruese.⁴⁵ Gjithsesi, kur gruaja zbulon se shtatzënia e saj është e rreme, të gjitha këto ndryshime psikologjike zhduken çuditërisht shumë shpejt. Shtatzënia e rreme është një nga gjendjet psikologjike më të hershme, të njohura nga njeriu. Për herë të parë është përshkruar nga Hipokrati, babai i

44 ‘Organically minded’ është një përshkrim që zakonisht e bëjnë mjekët në detyrë, të cilët i nënvlerësojnë këndvështrimet psikologjike të çrregullimeve të sëmundjeve dhe, nga ana tjetër, i zmadhojnë pikëpamjet fiziologjike dhe rëndësinë e ilaçeve.

45 Herbert Benson, *Beyond the Relaxation Response: How to Harness the Healing Power of your Personal Beliefs* (New York: Berkley Books, 1985).

mjekësisë, dhe ende vazhdon të ndodhë herë pas here në ditët tona. Paul Frojd dhe bashkëpunëtorët e tij në Jefferson Medical College Hospital të Filadelfias, pohojnë se shenjat e një gruaje me shtatzëni të rreme ishin aq mbresëlënëse, saqë disa mjekë ishin të bindur rreth vërtetësisë së tyre.⁴⁶

Dukuri të tjera të rëndësishme vërehen gjatë përmirësimeve të shëndetit fizik të shumë të sëmurë, të cilëve u jepen kokrra, të panjohura për ta, që nuk përmbajnë asnjë përbërës veprues. Këto “barna” mund të përmbajnë vetëm sheqer, por mjeku mund ta mbushë gjilpërën me kripëra dhe t’i thotë të sëmurit se gjilpëra përmban një ilaç me mundësi të mëdha shërimi të sëmundjes së tij. Kërkimet kanë treguar se të sëmurët e trajtuar në këtë mënyrë, e cila njihet si “efekti placebo”, përmirësohen në njëfarë shkalle, pothuajse e barabartë me trajtimin e ilaçeve të vërteta. Një hulumtim interesant lidhur me këtë, është zhvilluar nga S. Wolf dhe tregon se si besimi i të sëmurit madje mund ta kthejë mbrapsht ndikimin e ilaçeve. Shembulli i tij përfshiu disa gra të cilat vuanin nga përzierja dhe të vjellat gjatë muajve të parë të shtatzënisë së tyre. Ai u dha grave një ilaç të lëngshëm (shurup) i cili, në të vërtetë, shkaktonte vjellje, por u tha se ilaçi mund ta përmirësonte gjendjen e tyre. Siç edhe ishte parashikuar, përzierjet dhe të vjellat u zhdukën dhe lukthi i grave u kthye në gjendje të zakonshme.⁴⁷

Kohët e fundit, shkencëtarët kanë filluar të tregojnë më shumë kërshëri lidhur me këtë çështje, veçanërisht pasi u vërtetua se veprimet njohëse dhe ndjesore të njeriut kanë një ndikim të drejt-përdrejtë në sistemin mbrojtës. Kërkimi bashkëkohor ka treguar përfundimisht se rënia e vazhdueshme shpirtërore, si shtesë e ankthit, mërzisë, vetmisë së tejskajshme dhe humbjes së vetëbesimit, ka një ndikim vendimtar në qëndrueshmërinë e njeriut, kundrejt të

46 Benson, *Timeless Healing*.

47 S. Wolf, ‘Effects of Suggestion and Conditioning on the Action of Chemical Agents on Human Subjects: the Pharmacology of Placebos’, *Journal of Clinical Investigation* 29 (1950), f. 100–109.

gjitha sëmundjeve. Në të vërtetë, rënia shpirtërore e vazhdueshme nxit gjëndrat e adrenalinës të shtojnë prodhimin e hormoneve të cilat, si shpërblim, dobësojnë qëndrueshmërinë natyrale.

Këto hormone që krijojnë në trup një gjendje të jashtëzakonshme *lufto ose mbathja*, gjithashtu mund të rrisin shtypjen e gjakut dhe të shtrëngojnë zemrën, madje edhe mund të shkaktojnë goditje, si pasojë e çarjes së enëve të gjakut. Kërkime të ngjashme kanë çuar në shfaqjen e një dege të re, Psiko-neuroimunologjia, e cila, për herë të parë, bashkon dy fusha të ndryshme të veçanta, që do të thotë, fushën e shkencave shoqërore dhe psikologjinë, si dhe kiminë e qëndrueshmërinë e trupit.⁴⁸ Një kërkim këmbëngulës është kryer për të përmirësuar shëndetin fizik të njerëzve, duke ndryshuar idetë, ndjenjat dhe tronditjet e tyre. Disa dijetarë e kanë quajtur këtë “revolucionin e tretë” në mjekësinë bashkëkohore perëndimore. I pari ka qenë zhvillimi i kirurgjisë dhe i dyti ishte zbulimi i penicilinës si dhe antibiotikëve të tjerë. Arsyeja për këtë, siç e kemi thënë më parë, është se ajo çfarë e përcakton mendimin e njerëzve dhe veprimtaria njohtëse, nuk janë ngjarje dhe shtysa kundrejt të cilave njerëzit e gjejnë veten të pambrojtur në mjedisin e tyre, por vlerësim dhe ideim i atyre ngjarjeve dhe përvojave. Mendimtari romak i shekullit të parë të erës sonë, Epiktetis, ka thënë: “Nuk janë gjërat që e rrethojnë njeriun shkaktare të shqetësimeve të tij, por janë idetë e tij rreth këtyre gjërave”.⁴⁹ Kështu që nuk vlen vetëm ta thuash, siç thotë edhe fjala e urtë: “Mendja e shëndoshë në trup të shëndoshë” dhe anasjelltas “Trupi i shëndoshë në mendje të shëndoshë”.

Si ndihmon përsiatja dhe qetësimi njëkohësisht, në mjekimin e çrregullimeve fizike, mendore dhe shpirtërore? Këshillat që mjeku dhe terapeuti i japin të sëmurit, tingëllojnë mëse të thjeshta dhe fëmijërore, por, sido që të jetë, zakonisht përfitimet

48 J. P. Pinel, *Biopsychology* (Boston: Allyn&Bacon, 1993), f. 591–593.

49 Benson, *Beyond the Relaxation Response*.

e tyre janë të menjëhershme. Këto këshilla të thjeshta përsiatjeje kanë qenë të njohura dhe janë ndjekur nga budistë dhe hindu mijëra vjet më parë. Shumë hulumtime të përparuara, të kryera në klinika e laboratorë mjekësorë, përmes përdorimit të mënyrave matëse të kohëve të fundit, për ndryshimet psiko-fiziologjike, kanë vërtetuar se të menduarit e përqendruar, si për shembull përsiatja e jashtëzakonshme, është vërtet një revolucion që i bën të sëmurët të përdorin fuqitë e tyre njohëse, mendore dhe shpirtërore në shërimin e sëmundjeve dhe pasurimin e jetës së tyre mendore e shpirtërore. Do të përmend disa nga këto udhëzime të njërit prej librave më të përhapur të kësaj fushe. Është shkruar nga Benson dhe është bërë veçori në teknikat e fushës së përsiatjes dhe qetësisë, të përshtatura nga joga dhe ushtrime të tjera lindore.⁵⁰

Benson kërkon nga të sëmurët e vet, që të ulen me rehati dhe të çlodhen në një vend të qetë, të mbyllin sytë dhe të marrin frymë thellë dhe plotësisht, duke u përqendruar te frymëmarrja. Atyre u kërkohet të zgjedhin një fjalë ose një fjali të shkurtër nga besimi apo feja e tyre dhe ta përsërisin atë, duke soditur kuptimin e saj vazhdimisht, sa herë që nxjerrin frymën. Nëse të sëmurët parapëlqejnë të zgjedhin një kuptim ose diçka pamore, në vend të fjalës apo shprehjes, atëherë mund ta bëjnë atë, duke e përsëritur në të njëjtën mënyrë.

Kur amerikanëve u ngjalli kërshëri përsiatja e jashtëzakonshme, ata e përshtatën atë fjalë për fjalë nga traditat e lashta hindu, duke përsëritur një fjalë të pakuptimtë, apo një tingull të lashtë hindu, të panjohur për ta. Megjithatë, më vonë u kuptua se përsëritja e shprehjeve kuptimplota, të cilat janë të rëndësishme nga ana fetare për pjesëmarrësit, ose rikujtimi i disa prej besimeve të tyre, kanë një ndikim më të madh në thellimin e përsiatjes së tyre dhe përshpejtimin e mjekimit.

Kërkimet në përsiatjen e jashtëzakonshme tregojnë se përqendrimi dhe përsëritja e vazhdueshme e fjalëve apo përfytyrimeve

50 Ibid.

mendore nga ata që i besojnë, ka vlerë më të madhe për ata që e ushtrojnë përsiatjen e jashtëzakonshme. Ajo i udhëheq ata drejt një kuptimi më të thellë dhe ideimi të ri të fushës së tyre të përsiatjes, gjithashtu i lartëson në një nivel më të lartë kuptimi ndaj të padukshmes dhe shpirtërores, të cilat përndryshe nuk do t'i kishin kuptuar. Kjo, si pasojë e njëtrajtshmërisë së jetës së përditshme dhe afërsisë pa shije me mjedisin ku jetojnë. Prandaj zgjidhja është togfjalëshi “përsiatja e jashtëzakonshme.”

Një drejtim i rëndësishëm për ata që ushtrojnë përsiatjen e jashtëzakonshme, është mënjanimi i të gjitha ideve dhe mendimeve, të cilat dhunshëm, vazhdimisht dhe detyrimisht e gjejnë rrugën për në brendësi të vetëdijes së tyre, duke ndërprerë përqendrimin në sendin e përsiatjes. Ata duhet të rifillojnë përqendrimin dhe të mbajnë një qëndrim të ngurtë kundrejt këtyre “ndërhyrësve”, derisa, me kalimin e kohës, të jenë në gjendje të ushtrohen mjeshtërisht. Është e vërtetë se, me përsëritjen e takimeve, përsiatja dhe soditja do të thellohet, trupat e tyre do jenë më të lirshëm dhe mendimet negative që kanë depërtuar në mendjet e tyre, do të zvogëlohen jashtë mase. Përfundimisht, ata do ta kuptojnë se tashmë nuk vuajnë më nga rënia shpirtërore, ankthi, madje as nga dhimbjet trupore prej të cilave mund të jenë ankuar. Shumë hulumtues, duke përfshirë Benson, kanë kuptuar se ata që e kryejnë këtë përsiatje dy here në ditë, për 15 deri 20 minuta secilën herë, do të vërejnë shenja përmirësimi psikologjike dhe trupore, do të ndjehen më shpresëplotë, më të dobishëm dhe më të aftë për mendim krijues.⁵¹

Përmirësimi mund të vërtetohet me njësi matëse të caktuara psikologjike, si ulja e shtypjes së gjakut dhe niveli i yndyrës, duke u mundësuar mjekëve pakësimin, madje edhe ndalimin e plotë të barnave që marrin të sëmurët e tyre, përfshirë edhe të sëmurët e përhershëm që kanë marrë ilaçe për vite me radhë, përpara ushtrimit të përsiatjes së jashtëzakonshme. Lidhur me

51 Ibid.

këtë, Benson thotë se niveli i yndyrës në gjakun e të sëmurëve që ushtrojnë çlodhje dhe përsiatje të lidhura me fenë, u zvogëlua me 35%, krahasuar me të sëmurët që nuk kishin ushtruar përsiatje.⁵²

Kërkime të ngjashme tregojnë se shkalla e rrahjeve të zemrës pakësohet në masën të dukshme, me tri rrahje në minutë, dhe se përdorimi i oksigjenit dhe sheqerit në gjak pakësohen në mënyrë të barabartë. Në anën tjetër, valët parësore në regjistrimin e trurit, të cilat ndikohen nga çlodhja dhe qetësia, përfundimisht rriten. Një mënyrë tjetër e rëndësishme matëse për ndryshimet psiko-trupore është ndryshimi në qëndrueshmërinë e lëkurës, kundrejt goditjes së lehtë me rrymë elektrike, që njihet si “matja e kundërpërgjigjes së panatyrshme psikike të lëkurës”. Një qëndrueshmëri e tillë, kundrejt rrymës elektrike, e cila është shumë e vogël për t’u ndjerë nga dikush që i nënshtrohet këtij provimi, pakësohet me rritjen e djersës dhe lagështirës në pëllëmbën e dorës së njeriut dhe anasjellas. Pra, kur dikush është i shqetësuar dhe gjëndrat e djersës në pëllëmbë të dorës prodhojnë më shumë djersë, lagështia e dorës bëhet përçues më i mirë për një goditje të butë elektrike. Ndërsa, kur dikush është i qetë, pëllëmba e thatë e dorës ka qëndrueshmëri më të madhe kundrejt rrymës. Përfundimet mund të regjistrohen fare lehtë, duke ngjitur një elektrodë të veçantë në pëllëmbën e dikujt, ndërkohë që e lidh me një instrument matës të rrymës elektrike ose kompjuter. Në librin e tij, *How to Meditate*, L. Le Shan thotë se përsiatja e jashtëzakonshme sjell një gjendje e cila drejtpërdrejt e kundërshton ankthin dhe hidhërimin, duke e rritur qëndrueshmërinë e lëkurës më shumë se 400%.⁵³

Kjo dëshmi bindëse nga matjet psikologjike mbështetet më tej nga të dhëna të rëndësishme, të rrëfyera nga vetë ata që e ushtrojnë përsiatjen. Sipas tyre, dhimbjet e kokës, çrregullimet e

52 Ibid.

53 L. Le Shan, *How to Meditate* (Londër: Bantam Books, 1988).

vazhdueshme të tretjes, dhimbjet e gjoksit dhe shenja të tjera psiko-trupore zhduken. Pagjumësia, rënia shpirtërore dhe ankthi thjesht avullojnë. Madje edhe nëse shenjat fizike nuk zhduken tërësisht, ato dobësohen në mënyrë të ndjeshme, kështu që i sëmuri në përgjithësi shqetësohet më pak për praninë e tyre. Përgjatë ndryshimeve të rëndësishme psikologjike, të pohuara nga ndërmjetësuesit, qoftë sëmundje apo shëndet, qëndron ndjenja e fuqishme e qetësisë që ata shpalosin. Ata gjithashtu tregojnë një ndjenjë të fuqishme njohjeje ndaj vetvetes dhe një lidhje të ngushtë me rregullin e sapokrijuar, një ndjenjë të ngrohtë për të tjerët, ndjehen shpresëplotë, kanë rritje të aftësisë dhe përpjekjeve si dhe mendimit krijues. Shumë prej tyre gjithashtu, e krahasojnë këtë ndjesi me atë të dikujt që kthehet në shtëpi pas shumë vitesh.

Le Shan pohon se ndjenjat e paqarta që gjenden përtej botës fizike, nuk janë të çuditshme apo vetëfrymëzuese, një dëshmi e vërtetuar fuqimisht nga të dhëna të ngjashme të asketëve, besimtarëve dhe të gjithë mistikëve përgjatë historisë së botës. Për të siguruar më shumë dëshmi, Le Shan i bën thirrje fizikës, kur shkruan:

Nëse kemi mësuar diçka nga Fizika bashkëkohore, është fakti se mund të ketë dy pikëpamje rreth gjërave që janë në kundërshtim të ndërsjellë me njëra-tjetrën, ndërkohë që të dyja pikëpamjet janë barasvlershëm të sakta. Në fizikë ky quhet parimi i të kundërtave. Ky parim thotë se për kuptimin më të plotë të disa dukurive, ne duhet t'i qasim ato nga dy këndvështrime të ndryshme. Secili këndvështrim në vetvete tregon vetëm gjysmën e së vërtetës.⁵⁴

Në mbështetje të kësaj thënieje, nuk duhet të harrojmë se Teoria e Relativitetit e Ajnshtajnit dhe Fizika Kuantike thërrmuan përfytyrimin e mekanizmit të orës së gjithësisë, parashtruar nga Njutoni. Në të vërtetë, fizika e re shfaq qartazi faktin se edhe pse diçka mund të duket si një gjë e vetme, në jetë mund të

54 Ibid., f. 109.

ndodhë krejtësisht e kundërta e kësaj gjëje. Në nivelin grimcor, ajo çfarë mund të vërtetohet përmes provave, si grimca apo njësi të kufizuara në vëllime shumë të vogla, kanë treguar gjithashtu, se kanë natyrë valore dhe shtrihen përgjatë një sipërfaqeje të gjerë të hapësirës. Madje ka dëshmi të mjaftueshme për të dyja pikëpamjet kundërshtuese, një e vërtetë e cila çoroditi shumë fizikanë, kur u zbulua për herë të parë. Teoria e Relativitetit gjithashtu, përmbysi mendësinë tonë, lidhur me masën dhe kohën. Kjo e fundit, tashmë shihet si energji e përqendruar që mund të shpërthejë në trajtën e një shpërthimi atomik në formë kërpu dhe. Ndërsa masa thjesht është shndërruar në një përmasë të katërt. Nëse e gjithë kjo mund të ndodhë në nivelet e prekshme të njohurive, atëherë dikush nuk ka përse të befasohej, kur Le Shan pohon se gjendet një dije më e lartë mbi gjithësinë dhe jetën, të cilën qeniet njerëzore mund ta mbërrijnë përmes mendimit të thellë.

Deri tani, kam shqyrtuar ndikimet e mira dhe të këqija të dëshirave, ndjenjave, besimeve dhe të tjera veprimtarive njohëse që përfshijnë soditjen në vijimësi në shëndetin psiko-trupor të njeriut. Kam përmbledhur plot hulumtime që tregojnë se si njerëzit mund ta pikëllojnë vetveten me sëmundje psiko-fiziologjike, apo ta dobësojnë sistemin e tyre mbrojtës, përmes sëmundjeve bakteriale, ashtu sikurse mënyra të mjekimit dhe lartësimit të vetvetes drejt një niveli më të lartë të qenësishëm. Gjithashtu, kam theksuar rëndësinë e soditjes në perëndim dhe kam përmendur disa hapa të thjeshtë që mund të përshtaten, me qëllim ushtrimin e përsiatjes si mënyrë shërimi.

Nuk është e vështirë për një musliman të shohë ngjashmërinë e kësaj përsiatjeje shëruese me soditjen e tokës dhe qiellit dhe ta lavdërojë e përkujtojë Zotin. Vërtet, të dyja mënyrat e të ushtruarit ndajnë mes tyre përqendrimin në kundrinën e mendimit të thellë dhe një përpjekje për të mënjanuar apo pakësuar ndikimin e jashtëm dhe të brendshëm, me pak fjalë, çfarëdo lloj gjëje

që e shpërqendron mendjen, qoftë zërat e jashtëm apo idetë e padëshirueshme të brendshme. Ato, gjithashtu, kanë të përbashkët rishikimin dhe përsëritjen e kuptimeve mendore, lidhur me një periudhë të caktuar kohore, derisa ushtruesi apo soditësi i lëvdur zbulon një kuptim të ri, lartësohet drejt një përshtypjeje të re, ose përjeton një përfytyrim të pashembullt. Që të dyja mënyrat përdorin mendimin e thellë për të çliruar nga burgu i jetës së përditshme dhe kufijtë e shpengimit, kuptimin ndjesor të pandryshueshëm, për të ecur të lirë drejt horizonteve të mëtejshme dhe drejt një fushe më të gjerë diturie. Udhëzimet e dhëna nga mjekët përmes librave dhe regjistrimeve zanore, lidhur me ndërthurjen e përsiatjes dhe çlodhjes, duke përfshirë edhe fenë, shumë të njohura në Europë dhe Amerikë, janë të ngjashme me ato që përdorin besimtarët muslimanë, kur ulen në tokë, pas lutjes (namazit), të përvetësuar nga mirësia e Zotit, madhështia e Tij dhe saktësia e krijimit të Tij, duke përsëritur vazhdimisht fjalët e lavdërimit dhe zbulurimit ndaj të Plotfuqishmit. Ndërkohë që kemi parasysh këtë ngjashmëri të dukshme, është me vlerë të vërejmë se Benson jo vetëm i këshillon njerëzit e të gjitha besimeve fetare të përdorin teknikën e tij të të menduarit, por gjithashtu, ua këshillon fjalët dhe shprehjet e përcaktuara që ata duhet t'i përsërisin, kur të jenë tërësisht të çlodhur në përsiatjen e tyre. Ja një shembull se si shkruan ai:

“Muslimanët mund të duan të përsërisin fjalët, si më poshtë:

Fjalën *Allah* për Zotin. Disa nga fjalët që mendohet se i janë thënë Muhamedit (a.s.) nga Allahu (xh.sh.) në thirrjen fillestare të Profetit (a.s.): *Zoti ynë është mrekullisht i mirë...*

Fjalët e muslimanit të parë që i thirri “besnikët” të luten. Megjithatë, pronari i vet e dhunoi, duke mos i dhënë ujë në shkretëtirë, ai vazhdoi të përsëriste *ehadun*, ose ‘Një (Zot)’, derisa pronari i tij u zbut”.⁵⁵

55 Benson, *Beyond the Relaxation Response*, f. 111.

Në këshillën e fundit, Benson kishte parasysh Bilalin, shoqëruesin e dashur të Profetit (a.s.), paçka se ai e lexoi gabim fjalën arabe *ehadun*, duke e shqiptuar atë *ehadum*. Sigurisht, muslimanët që ndjekin mësimet e Profetit (a.s.), duke u çlodhur rregullisht dhe duke soditur pasi falen pesë herë në ditë, e dinë se në cilat fjalë duhet të përqendrohen, ngaqë ato janë përcaktuar nga vetë Profeti (a.s.). Këto fjalë dhe shprehje të shkurtra përfshijnë: “Lavdi Zotit” (*elhamdulil-lah*) dhe “Zoti është i madh” (*Allahu Ekber*). Është me rëndësi të përmendim se Benson fuqimisht e vazhdoi këtë edhe pasi të sëmuret u aftësuan në përsiatje me ndihmën e fesë. Ata mund të çlodheshin dhe të mendonin, duke përsëritur fjalët e besimit të tyre, madje edhe duke ecur, vrapuar apo notuar. Kjo i sjell ndërmend dikujt soditjen islame, si në Kuran, ku i Plotfuqishmi vlerëson besimtarët që e sjellin Atë nëpër mend, ndërkohë që janë në këmbë, të ulur, apo të shtrirë në brinjët e tyre. (Kuran, 3:191). Kur dikush shqyrton ngjashmërinë e dukshme ndërmjet përsiatjes së rrënjësuar në besimet e lashta lindore, me atë të soditjes islame, mund ta pranojë mendimin e zhvilluar nga Ebul ala el Meududi, se Budizmi dhe Hinduizmi mund të kenë qenë fe të shpallura, por ato, si shumë besime të lashta, me kalimin e kohës, e kanë humbur dëlirësinë dhe besnikërinë ndaj një Zoti. Kështu që, me kalimin e shekujve, nuk mbeti asgjë nga këto fe, përveç besimeve të shtrembëruara dhe rriteve të adhurimit.⁵⁶

Për shembull, ata mbajtën disa rregulla si përsiatja, megjithëse kjo lloj përsiatje e ka braktisur qëllimin e vërtetë parësor të adhurimit të Zotit dhe soditjen e krijimit të Tij. Bota laike dhe materiale perëndimore i rimori ashtu siç ishin këto ushtrime të papërfunduara, kur u vërtetuan përfitimet e tyre mjekësore dhe psiko-shëruese, por pa e përshtatur qëllimin e vërtetë fetar të prapavijës së tyre, apo qoftë edhe shmangien nga rrënjët e tyre lindore. Siç është theksuar dhe më parë, të gjitha ritet islame

56 Abul A'la Mawdudi, *Mabādi' al-Islām* (Damask: Dār al-Qur'ān al-Karīm, 1977).

dhe mënyrat e adhurimit, apo të gjitha kënaqësitë dhe ndalimet e bëra nga Sheriati, kanë përfitime për njerëzimin në këtë botë dhe në jetën e përtejme. Disa i dinë dhe disa të tjerë nuk i dinë këto përfitime. Për shembull: është e qartë se përqendrimi dhe mendimi i thellë në diçka morale apo shpirtërore, mund të jetë fitimprurës për një njeri. Përfitime të tilla mund të shtohen më tej, nëse soditja do të çiftëzohej me përsëritjen e fjalëve dhe kup-timeve që kanë lidhje me besimet e atij që sodit. Përsiatja gjithashtu, i ndihmon ata të zhyten në një gjendje të qetë çlodhëse, përmes së cilës harrojnë mendimet dhe hallet e ditës, duke u përpjekur ta mbajnë mendjen tek ajo që është përtej asaj që shihet me sytë e ballit dhe të hyjnë në botën e ndjesive. Ata gjithashtu do të përfitojnë duke u përqendruar në ndjesitë e stërholluara, në zërat dhe lëvizjet e natyrshme të mjedisit: cicërimat e zogjve, fëshfërimën e pemëve kur fryn erë e lehtë, madje edhe lëvizjet e tyre fizike të brendshme, si frymëmarrja apo rrahjet e zemrës – një vijimësi kjo e quajtur “përsiatje mendore”. Kjo aftësi për të përfituar nga të menduarit është një veti që Zoti e ka ngulitur në tiparin njerëzor, për t’i mundësuar njeriut adhurimin, lavdërimin dhe pranimin e Zotit. Nëse njerëzit e përdorin këtë dhuratë të sjelljes shpirtërore, ashtu siç duhet, ata do të mbërrijnë cilësitë e saj psikologjike, së bashku me shpërblimin e pritur hyjnor. Nëse jo, gjithsesi do të shtojnë përfitime më të thjeshta se këto. Këto përfitime, të shijuara nga muslimanët që ushtrojnë përsiatjen, janë të ngjashme me ato që do t’i shijonin, po të vërenin mënyra të ndryshme të pastërtisë, si larja e dhembëve disa herë në ditë, larja e trupit rregullisht (si në abdes dhe gusëll), prerja e thonjve etj. Po kështu edhe po të bënin ushtrime të lehta, siç ndodh gjatë lutjeve të përditshme, apo nëse shmangin alkoolin, drogën, tejnigopjen, shthurjen etj. Besimtarët muslimanë merren me të gjitha këto veprimtari të dobishme, si deytirime fetare apo si ndjekës të suneteve të Profetit të tyre. Ata i shijojnë të mirat e tyre në këtë botë dhe kënaqësinë e Zotit në

botën e përtejme. Ndërsa ata që nuk janë muslimanë, thjesht shijojnë vlerat e ushtrimit përfitues të pastërtisë në këtë botë. Nganjëherë, këto mënyra përfitimi tërheqin njerëz të cilët, pa marrë parasysh racën dhe mjedisin ku jetojnë, kanë një prirje të lindur vetvetiu drejt kësaj mënyre jetese, të ngjashme me disa njerëz që janë të dhënë pas ujërave, gjelbërimit dhe bukurisë së jashtme. Për këtë arsye, besimtarët sositës shijojnë të gjitha përfitimet shëndetësore – mendore dhe trupore – si dhe përjetimin e një sositjeje shumë më të thellë dhe të përparuar, si pasojë e besimit të shëndoshë, njohurive të thella dhe qartësisë së përfytyrimit fetar. Përveç kësaj, muslimanët besimtarë shpesh e shohin sositjen deri diku, si një marrëveshje sipërfaqësore, ngaqë u është bërë shprehi të falen pesë herë në ditë, që në moshën e fëmijërisë. Megjithëse gjuha e Kuranit është një simfoni e patjetërsueshme arabe, kapitujt e tij të shkurtër mund të kuptohen edhe nga fëmijët, të cilët mbështeten në vargjet që lavdërojnë dhe lartësojnë Zotin, ndërkohë që i thonë ato gjatë lutjeve të tyre. Ata “sodisin” brenda kufijve të përvojës së tyre të kufizuar dhe pjekurisë së tyre të paplotësuar. Diçka tjetër që vlen të sqarohet, është fakti se Benson kuptoi që këto përvoja të hershme përsiatjeje shpirtërore dhe rite fetare kanë përfitime shumë të dobishme shëndetësore gjatë rritjes së njeriut, edhe nëse ata ndalojnë ushtrimin e tyre, pasi të mbërrijnë moshën madhore. Ai thotë:

“Kur sjell ndërmend që je shëndoshë e mirë, e bën ritin fetar një vegël shumë të fuqishme. Ka diçka shumë ndikuese në rikujtimin e një riti që ju ndoshta e keni ushtruar kur ishit fëmijë, në lidhje me ripërtëritjen e rrugëve nervore të krijuara gjatë përvojës rinore apo fetare. Në përvojën time mjekësore kjo ka qëlluar mëse e vërtetë, madje mund të shtoj edhe për shumë të rritur që e kanë hedhur poshtë fenë e ushtruar gjatë rinisë së tyre.⁵⁷

Më tej, Benson shpjegon mjetin psiko-nervor që fshihet prapa kësaj dukurie:

57 Benson, *Timeless Healing*.

Edhe nëse ti përjeton ritualin si një këndvështrim tërësisht ndryshe të pjekurisë dhe historisë jetësore, fjalët që lexon, këngët që këndon dhe lutjet që thua, do të zbusin në të njëjtën mënyrë, siç të kanë zbutur ndoshta gjatë një periudhe kohore më të thjeshtë në jetën tënde. Edhe nëse nuk e vlerësoni në mënyrë të vetëdijshme, se ka njëfarë ndjenje dhe tronditjeje mbi ritualin, truri mban mend veprimtaritë si një vegim të lidhur me ritualin, qoftë nga ana ndjesore që lejon trurin të peshojë rëndësinë e tij, qoftë nga ana e shkëndijave të qelizave nervore, ndërveprimet dhe çlirimet kimike të jetësua për herë të parë.⁵⁸

Prandaj, një besimtar sositës musliman mund të mbërrijë në një nivel më të thellë mendimi me shumë pak kohë dhe energji. Vetëm duke dëgjuar fjalët poetike të Kuranit, të kënduara nga një zë i bukur, kjo mund të risjellë të gjitha kundërveprimet e shkëlqyera mendore brenda pak minutave. Pas disa provave të ndërlikuara, të bëra në Spitalin Akbar të Floridas, në SHBA, Dr. Ahmed Elkadi doli në përfundimin se, kur muslimanët dëgjojnë recitimin e vargjeve të Kuranit, qoftë arabishtfolës ose jo, ata përjetojnë të gjitha ndryshimet psikologjike që tregojnë çlirim nga ankthi dhe rënia shpirtërore, ndjesi të ngrohtë qetësie dhe një rritje të qëndrueshmërisë ndaj sëmundjeve, apo ndryshime të tjera të përshkuara më herët rreth përsiatjes së jashtëzakonshme. Në këto eksperimente Elkadi përdori pajisjet më të përparuara elektronike për të matur shtypjen e gjakut, rrahjet e zemrës, shtrëngimin e muskujve dhe qëndrueshmërinë e lëkurës ndaj rrymës elektrike. Ai doli në rezultatin se recitimi i Kuranit qartësisht pati një ndikim qetësues në 97% të rasteve. Të provuarit gjithashtu përjetuan një kundërveprim shpirtëror në ngjitje, të cilin ata nuk mundën ta matnin, ngaqë nuk ka “matës shpirtëror” për llogaritjen e kësaj përmase të shenjtë.⁵⁹

58 Ibid., f. 177.

59 Shiko Ahmed Elkadi, *‘Quranic Concepts for Eliminating Negative Emotions: Another Aspect of the Healing Effects of the Quran’*, punë e pabotuar, e paraqitur në Takimin Ndërkombëtar për Shenjat Shkencore të Kuranit dhe Sunetit, Moskë, Rusi, shtator 1993.

Këto përfundime u mbështetën nga kërkimi mjekësor eksperimental, i kryer nën mbikëqyrjen time, në Universitetin Kartum, nga Dr. Muhammad Khair al-Irgisoosi. Ai përzgjedhi një ndryshore që bie brenda përmasës së saktë fizike, d.m.th. rritja ose zvogëlimi i shtypjes së gjakut, e cila kreu matjet me milimetra zhivë. Fizikanët nga Dega e Mjekësisë në Universitetin Kartum, ndihmuan duke na pajisur me të sëmure që vuanin nga shtypja e lartë thelbësore, e shkaktuar nga mërztitja si mënyrë jetese, apo arsye të tjera të paditura. Hulumtimi krahasoi mjekimin përmes shkrifërimit të muskujve, e ndërthurur kjo me shërim mbështetës përmes së folurit, me mjekimin përmes qetësimit të muskujve të ndërthurur me trajtim shpirtëror islam, që përmbante vargje të zgjedhura nga Kurani dhe thënie të Profetit (a.s.) që kanë të bëjnë me shërimin e sëmundjeve. Të sëmuret u ndanë në tri grupe: grupi provë, grupi i mbikëqyrur me vëmendje dhe grupi që bënte stërvitje për shkriftimin e muskujve, pa ndonjë mbështetje tjetër shëruese apo lexim Kurani.

Përfundimet ishin të qarta. Megjithëse të gjithë të sëmuret u përmirësuan, shkalla e përmirësimit tek ata që ushtruan terapi të ndërthurur me trajtim shpirtëror islam ishte dukshëm më e lartë sesa e dy grupeve të tjera. Ky përmirësim i ndjeshëm, i vërtetuar nga të dhënat, u ruajt për muaj të tërë pas mjekimit. Në rastin e disa të sëmureve, mjeku u kërkoi të ndalonin së marri barna, ngaqë shtypja e gjakut u ishte ulur në nivele të pranueshme.⁶⁰

Pra, mund të thuhet se vlera e vërtetë e përsiatjes islame varet nga lidhja e saj me adhurimin, përkujtimin dhe lavdërimin e Zotit dhe thirrjes ndaj Tij për ndihmë. Ngjashmëria midis soditjes, si një mënyrë islamike e adhurimit, dhe përsiatjes Lindore dhe Perëndimore, në të vërtetë, është vetëm sipërfaqësore,

60 Shiko Muhammad Khair al-Irgisoosi, *The Influence of Muscular Relaxation and Islamic Prayer in the Treatment of Essential Hypertension*, Ph.D. teza (Universiteti Kartum, 1992). Ky hulumtim fillimisht është regjistruar për M. A., pastaj është përdorur për Ph.D, falë ndihmesave dhe përpikërisë. Tituli ishte dhënë në vitin 1992.

ngaqë themeli i soditjes islame është besimi te Zoti që është një dhe s'bëhet dy. Është një besim i thellë, i arsyeshëm, që shpall se i Plotfuqishmi është i vetmi që mban gjithësinë, që nga elektronet pambarimisht të vogla, deri te yllësia më madhështore. Ky besim jo vetëm që është themeli i të gjitha mënyrave të përsiatjes islame, por është gjithashtu vetë themeli i Islamit. Soditja islame është e mbështetur në vijueshmërinë e përsiatjes së Krijimit, deri te vetë Krijuesi. Është një lëvizje e arsyeshme, meqë besimi islam nuk është i infektuar nga çfarëdolloj shoqërimi të krijesave apo sendeve me të Plotfuqishmin, apo ndonjë lloj shmangieje tjetër të besimit politeist.

Ata që nuk besojnë te Zoti, mund të sodisin bukurinë e mahnitshme të gjithësisë me një kuptim të turbullt, duke menduar “nënë natyrë” apo “bumin e madh”, si shkaktarë të fillimit të jetës, ose mund të shmangin çështjen se si kjo botë u bë ajo që është krejtësisht. Ata sodisin me ndjenja të zjarra, duke zhvlerësuar tërësisht anën e arsytimit se si gjithësia u krijua. Gjithashtu, paganët (ose mushrikët), pa mundur të merren vesh me njëri-tjetrin, se kush krijoi gjithçka, do ta kenë tepër të vështirë të përsiatin me shpirt dhe mendje të arsyeshme, ngaqë këto mund ta kundërshtojnë njëra-tjetrën. Për këtë arsye, perëndimorët që urojnë të kenë një përvojë “të mistershme”, këshillohen të shmangin “mënyra adhurimi të mbështetura në arsye”.⁶¹ Vërtet, siç thotë Benson në shënimet e veta te libri i Karen Armstrong, *A History of God*, kjo ndodh ngaqë përvojat e pashpjeguara nuk janë të arsyeshme, por “të vetvetishme dhe pa fjalë”. Armstrong e quan këtë “soditje pa zë”. Ajo shkruan:

“Përvoja e mistershme.... Është një përvojë emërore që përfshin një udhëtim të brendshëm dhe jo një përshtypje rreth një të vërtete qëllimore jashtë vetvetes. Ndërmerret përmes pjesës përfytyruese të mendjes – shpeshherë e quajtur përfytyrim – sesa përmes njohurisë më të thellë dhe logjike. Përfundimisht, është diçka që e mistershmbja krijon në vetvete qëllimisht”.⁶²

61 Benson, *Timeless Healing*, f. 158.

62 Përmendur në *Ibid.*, f. 158-159.

Le Shan jep të njëjtën këshillë për ata që ushtrojnë përsiatjen, si Benson dhe Armstrong. Ai gjithashtu paralajmëron nxënësit e përsiatjes: “Mos u përpiqni të flisni apo të tregoheni shumë të mençur, ndërkohë që ushtroni. Është një ndjesi, ndezja e një shqise, më shumë sesa veprim mendjeje”.⁶³

Sa për besimtarët muslimanë, soditja e tyre është ushtrim shpirtëror, në të cilin të gjitha aftësitë e tyre njohëse dhe shpirtërore vihen në punë, në kërkim të njohjes së Zotit. Ajo nuk është një përpjekje tronditëse ose turbulluese, që synon shërimin e një çrregullimi, nuk është as një ushtrim i dhimbshëm, gjatë së cilit trupi dhunohet, duke qëndruar për ditë me radhë në një këmbë, apo duke fjetur në një shtrat me gjemba. Soditja islame është një mënyrë adhurimi që bashkon mendjen me shpirtin, arsyen me ndjenjën, të mençurën me të dëshirueshmen, kështu që soditësit esëll mund ta gjejnë veten në një gjendje më të mirë shpirtërore, gjatë së cilës lutjet e tyre, dashtë Zoti, do të jenë më të pranueshme.

Përgjigjet e paarsyeshme dhe me ndjenja të zjarra janë hidhëruese në soditjen islame dhe përpunimi i gjendjes së vetëdijes nuk është, siç thuhej më parë, një fund në vetvete. Gjithashtu, disa përvoja rastësore dhe të mbinatyrshme mund të ndodhin si pasojë e përsiatjes së thellë, që janë kaq të vlerësuara nga të mistershmit lindorë dhe perëndimorë, deri në atë shkallë, saqë të jenë të gatshëm të heqin dorë nga arsyetimi, apo të lejojnë dhimbje të tmerrshme trupore për të mbërritur në ato përvoja. Këto përvoja nuk janë të dëshirueshme dhe as nuk janë qëllime të ngacmimit në soditjen e vërtetë islame. Përveç kësaj, ngaqë shumë adhurues të Shejtanit mund të kryejnë veprime të mbinatyrshme, adhuruesit dhe soditësit e vërtetë muslimanë i shohin të tilla dukuri me dyshim. Për këtë arsye, Hasan Basriu, në përcaktimin e tij tashmë të përmendur më lart, e gjykon rikujtesën e vetëdijshme dhe soditjen e shpirtërore si dy anët e së

63 Le Shan, *How to Meditate*, f. 77.

njëjtës monedhë. Dikush mund ta përshkruajë soditjen islame, në krahasim me përsiatjen e jobesimtarëve, ose atyre që besojnë në disa perëndi, dhe t'i mendojë ato si dy guaska deti që duken të njëjta, por, ndërsa njëra ka brenda një perlë të rrallë, tjetra nuk përmban gjë tjetër, veçse mbetjet e një guaske peshku të zakonshëm.

Kjo, sigurisht, nuk do të thotë se ndjenja e lumturisë, qetësia psikologjike, qartësia e mendjes dhe miqësia e ngushtë që ndjejnë jomuslimanët, lidhur me të qenit pjesë e gjithësisë, nuk janë ndjenja të çiltra. Në të vërtetë, siç e kemi thënë edhe më parë, është një ushtrim shërimi ndaj një sëmundjeje që mund të çlirojnë të vuajturit nga çrregullimet e tyre trupore dhe mendore-shpirtërore. Sidoqoftë, ky ndriçim i lehtë dhe paqja e përjetuar nga ata që nuk janë soditës muslimanë, është një shpërblim ndaj orvatjes për ta shkëputur vetveten nga hallet materiale të jetës së tyre të përditshme. Ata ndjejnë një shkëndijë të përkryer të horizontit shpirtëror, ndoshta për herë të parë në jetën e tyre, dhe e kuptojnë që është një përmirësim madhështor, krahasuar me përballjet e tyre materialiste të jetës.

Kjo ndjesi që ka një ndikim kaq të madh për ata që nuk janë soditës muslimanë, është e vështirë të krahasohet me atë që besimtarët ndjejnë, sepse ata e dinë që çdo atom në gjithësi lavdëron dhe lartëson të Plotfuqishmin. Kurani thotë:

...Nuk ka asgjë që nuk e madhëron Atë, duke e lavdëruar, por ju (o njerëz) nuk e kuptoni madhërimin që i bëjnë ata... (Kuran, 17:44).

Megjithëse besimtarët soditës nuk mund ta zbërthejnë lavdërimin e Zotit përmes gjithësisë, ata e ndjejnë harmoninë midis lavdërimit të tyre dhe të gjithë krijesave të tjera. Kjo ndjenjë thellohet me vazhdimin e soditjes, derisa ajo mbërrin në madhështi shpirtërore, në një ndjesi hareje dhe kënaqësie shpirtërore, e cila nuk krahasohet me asnjë lumturi botërore.

Duke përshkruar gjendjen e lumturisë, gjatë së cilës shqetësimet dhe sëmundjet e kësaj bote zhduken, siç zhduket errësira nga drita, në librin *Madārij al-Sālikīn*, Ibn Kajjimi thotë:

Besimtari soditës të cilit i kujtohet Zoti, do të fillojë ta shijojë vetminë dhe vendet e veçuara ku zërat dhe lëvizjet heshtin. Atje ai do të gjejë fuqi dhe vullnet shpirtëror, dhe se ai nuk do vazhdojë të shqetësohet për rënien shpirtërore. Atëherë ai do të fillojë të shijojë ëmbëlsinë e adhurimit, prej së cilit nuk mund të ngopet. Në të, ai do të gjejë kënaqësinë dhe rehatinë e begatshme, më shumë sesa do e gjente në lojë dhe argëtim, apo në kënaqësitë e dëshirave botërore. Kur ai ta përjetojë këtë gjendje, shqetësimet e të gjithë botës mund të zhduken, ngaqë ai është në një botë tërësisht të ndryshme, nga gjithë pjesa tjetër e njerëzimit.⁶⁴

Ibn Tejmije përmend në librin e tij Mexhmu el Fetva - *Majmū' al-Fatāwā* (Përzgjedhja e plotë e Fatwave) disa nga soditësit më të ndershëm që e kanë pranuar Zotin. Një nga ata ka thënë: “Kam qenë në një gjendje ku mund të thosha: ‘Nëse njerëzit në parajsë janë në të njëjtën gjendje si kjo, atëherë ata janë vërtet të lumtur’”. Një tjetër ka thënë: “Nganjëherë, shpirti përjeton çaste ku vallëzon plot gaz”. Një i tretë ka thënë: “Adhuresit e vërtetë të vëmendshëm gjejnë shumë më tepër kënaqësi në adhurimin e tyre, sesa ata që janë të dhënë pas lojës dhe argëtimit”.⁶⁵

Çfarë ndryshimi që ka midis soditësit besimtar musliman dhe atyre që nuk besojnë të Zoti, apo atyre që janë paganë, të cilët vuajnë nën shtresa të shumta errësire, të cilët mbërrijnë vetëm një vegim të mrekullive përmes përsiatjes, në kërkim të asaj që është përtej përshtypjes! Duket sikur Kurani u është drejtuar atyre, kur thotë:

Sa herë që ajo ua ndriçon rrugën, ata ecin dhe, kur i kaplon errësira, ndalen. (Kuran, 2:20).

64 Ibn al-Qayyim, *Madārij al-Sālikīn*, f. 31–32.

65 Ibn Taymiyyah, *Majmū' Fatāwā*, vol.10, f. 647.

IV

Kurani dhe Soditja e Krijimit të Zotit

Soditja e krijimit të Zotit është një ndër mënyrat më madhështore të adhurimit në Islam. Prandaj nuk është çudi, që shumë vargje kuranore nxisin këtë veprimtari, duke përdorur mënyra të ndryshme, me qëllim që të joshin çdo lloj gjendje shpirtërore dhe natyre njerëzore. Qëllimi është t'i largojë njerëzit nga shqisat e plogështisë, shprehitë e këqija dhe pajtimi me të mërzitshmen, si dhe t'i nxisin ata për të dëshmuar shenjat e Zotit të vet në gjithësi, me mprehtësi dhe shpirt mbresëlënës. Disa nga mënyrat kryesore janë së vijojnë:

FRYMËZIMI NGA NATYRA E ZOTIT DHE VETITË E TIJ TË LARTËSUARA

Soditja e vërtetë islame mund të burojë vetëm nga zemra që beson në Zot dhe nga mendja që i nënshtrohet Atij dhe vetive të Tij të lartësuara. Ky është besimi i palëkundur se Zoti është një dhe vetëm një (teuhid), ky besim dëshmon se i Plotfuqishmi është Një dhe vetëm Zoti që ka krijuar, sundon dhe mban të bashkuar gjithësinë. Çdo lloj mënyre tjetër soditjeje e bukurisë dhe e madhështisë së qiellit dhe tokës do të shqyrtohej si ateizëm apo politeizëm (*shirk*), sepse soditësi nuk do të pranonte Zotin, pa

folur për lavdërimin dhe falënderimin e Krijuesit. Për këtë arsye, shpeshherë, Kurani e përsërit këtë mësim, duke përmendur cilësitë e lartësuar të Zotit:

Thuaj: “Ai është Allahu (xh.sh.), Një e i Vetëm! Ai është Absoluti, të Cilit i përgjërohet gjithçka në amshim. Ai as nuk lind, as nuk është i lindur. Dhe askush nuk është i barabartë (a i krahasueshëm) me Atë. (Kuran, 112:1–5)

Ai është Allahu (xh.sh.), përveç të Cilit nuk ka zot tjetër (të denjë për t’u adhuruar), Njohësi i së dukshmes dhe i së padukshmes, Ai është i Gjithëmëshirshmi, Mëshirëploti! Ai është Allahu (xh.sh.), përveç të Cilit nuk ka Zot tjetër (të denjë për adhurim). Ai është Sunduesi, i Shenjti, (i pastër nga çdo e metë), Paqedhënësi, Dhënësi i sigurisë, Mbikëqyrësi mbi gjithçka, i Plotfuqishmi, Imponuesi, Madhështori. Qoftë i lartësuar Allahu (xh.sh.) mbi gjithçka që ia shoqërojnë Atij (në adhurim)! (Kuran, 59:22–24)

Ai është Krijuesi i qiejve dhe i Tokës! E si mund të ketë Ai fëmijë, ndërkohë që nuk ka bashkëshorte?! Ai ka krijuar çdo gjë dhe është i Dijshëm për çdo gjë. Ky është Allahu (xh.sh.), Zoti juaj. S’ka zot tjetër të vërtetë përveç Tij, Krijuesit të çdo gjëje, andaj adhuroni vetëm Atë! Ai është Mbikëqyrës i çdo gjëje! Shikimet njerëzore nuk mund ta arrijnë Atë, ndërkohë që Ai i arrin shikimet e të gjithëve. Ai është Bamirës i pakufi dhe di çdo gjë. (Kuran, 6:101–103)

Është e rëndësishme të tregojmë besim të patundur te Zoti, përpara se të nisim udhëtimin shpirtëror të soditjes islame, sepse besimi do ta ndriçojë rrugën e besimtarit dhe do jetë një parandalim i rrënjosur, që ai të mos shkojë në rrugë të paditur. Gjithashtu, Kurani përdor arsyetime të tjera për të drejtuar besimtarët gjatë ndërmarrjes së tyre shpirtërore. Shpeshherë, përfytyrimet madhështore shërbejnë për t’ua rikujtuar atyre që ende nuk janë të gatshëm dhe që zemrat e tyre i kanë të ngurtësuar.

SJELLJA NDËR MEND E PËRKRAHJES SË ZOTIT

Kurani përpiket ta zbusë shpirtin e njeriut në shumë mënyra. Një nga këto mënyra, është të përmendurit e mirësisë dhe përkrahjes

së Zotit. Soditja e këtyre mund të prodhojë një ndjenjë të thellë mëshire dhe dashurie.

Kafshët, Ai i ka krijuar për ju. Nëpërmjet tyre, ju siguron rroba të ngrohta dhe dobi të tjera. Prej tyre ju ushqeheni. (Kuran, 16:5)

Është Ai që zbret nga qielli shi, i cili ju siguron ujë për të pirë dhe bën që të rriten bimët, që shërbejnë si ushqim për kafshët. Nëpërmjet tij (ujit), rriten të lashtat, ullinjët, palmat, rrushi dhe fruta të shumëllojshme. Këtu ka vërtet tregues (të fuqisë hyjnore) për njerëzit, që kuptojnë. (Kuran, 16:10–11)

Ai ka bërë që ju ta shfrytëzoni natën dhe ditën, Diellin dhe Hënën. Edhe yjet janë vënë në shërbimin tuaj me urdhrin e Tij. Njëmend, në këto ka shenja për njerëzit që mendojnë. Ai ka krijuar në Tokë për ju çdo gjë me ngjyra dhe cilësi të ndryshme. Natyrisht që në këto ka shenja për njerëzit që ua vënë veshin. Është Ai që ju ka vënë në shërbim detin, që ju të hani prej tij mish të freskët dhe të nxirrni nga ai stolitë që mbani. Ti e sheh sesi anijet e çajnë atë, që ju të kërkon mirësitë e Allahut (xh.sh.) dhe të jeni mirënjohës. Ai ka vendosur male të palëvizshme në tokë, që ajo të mos tundet bashkë me ju, ka krijuar lumenj e rrugë për të arritur aty ku synoni. Ai ka vënë edhe shenja të tjera, si yjet, nëpërmjet të cilave njerëzit orientohen. Atëherë, a është njësoj si Ai që krijon, si ai që nuk krijon?! A nuk po merrni vesh? Nëse do t'i numëronit mirësitë e Allahut (xh.sh.), nuk do të mund t'i llogarisnit ato. Allahu (xh.sh.) është vërtet Falës dhe Mëshirëplotë. (Kuran, 16:12–18)

Ky rikujtim për të soditur mëshirën e dashurisë së Zotit kundrejt njerëzimit dhe të gjitha krijesave që banojnë në rruzullin tokësor, menjëherë i zbut zemrat e atyre që janë të ndjeshëm, vlerësues dhe të mençur. Sa për ata që sytë dhe shpirtrat e tyre nuk i kanë afër thirrjes hyjnore për soditje, Kurani i përshkruan ata në vargje të tilla si më poshtë:

Thuaj: "Shikoni ç'ka në qiej dhe në Tokë!" Por shenjat dhe qortimet nuk u bëjnë kurrfarë dobie njerëzve që nuk besojnë. (Kuran, 10:101)

Eh, sa shumë shenja ka në qiej dhe në Tokë, pranë të cilave ata kalojnë pa ua vënë veshin! (Kuran, 12:105)

Shenjat e pafund të krijesave të mrekullueshme të Zotit, siç shkruan Yusuf Ali në komentimin e vargut të fundit, janë të shpërndara,

fjalë për fjalë, kudo në natyrë – përmes krijimit – për të gjithë ata që kanë sy për të parë.

Prapë se prapë, njeriu është kaq kryelartë, saqë të largojë sytë e vet nga këto shenja.⁶⁶ Shpirtra kaq të pandjeshëm dhe të pamëshirshëm kërkojnë një qasje të ashpër për të shkundur qëndrimin e tyre të pa arsyeshëm.

QORTIME PËR SHPIRTRAT E PAMËSHIRSHËM

Tingëllimi i qortimeve të tilla, shpeshherë është theksuar dhe përforcuar me kërcënime. Shumica e këtyre vargjeve fillojnë me pyetjen: “Nuk e kanë parë ata?” ose “Nuk shohin ata?”

Vallë, a nuk shohin ata çfarë ka para tyre e pas tyre, në qiell dhe në Tokë?! Sikur të donim, Ne do t'i fundosnim ata në tokë, ose do të hidhnim mbi ta copa nga qielli. Me të vërtetë, në këtë ka shenjë për çdo rob që kthehet tek Allahu (xh.sh.) me pendesë. (Kuran, 34:9)

Vallë, a nuk i shohin devetë, se si janë krijuar?! Po qiellin, se si është ngritur?! Po malet, se si janë vënë të patundur?! Po Tokën, se si është shtrirë?! (Kuran, 88:17–20)

Shumë nga këto vargje vijnë nga rrëfimet kuranore ose fjalët e profetëve. Për shembull, Nuhu qortoi jobesimtarët në mes të popullit të vet, me fjalët në vazhdim:

Ç'është kështu me ju, që nuk e madhëroni Allahun (xh.sh.) siç duhet (duke e pasur frikë), ndërkohë që Ai ju ka krijuar në etapa (etapat e embrionit)?! A nuk e shihni se si Allahu (xh.sh.) i ka krijuar shtatë qiejt, njëri mbi tjetrin, dhe në ta ka bërë hënën dritë, kurse diellin e ka bërë fener?! (Kuran, 71:13–16)

66 Yusuf Ali, *The Holy Qur'ān: Text Translation and Commentary* (Marilend: Amana Corporation, 1989), f. 582, fn.1788 për vargjet 12:105.

LAVDËRIME PËR TË PËRKUSHTUARIT

Anasjellas, disa vargje afrojnë nxitje dhe lavdërim për të vëmendshmit, të cilët nuk shohin asgjë në këtë botë, që të mos u mësojë atyre një mësim dhe rikujtojë atyre përkrahjen e pa fund të Zotit. Këta janë të përkushtuarit që çojnë zotin nëpër mend në çdo lloj gjendje trupore ose mendore-shpirtërore:

Me të vërtetë, në krijimin e qiejve dhe të Tokës dhe në ndërrimin e natës e të ditës, ka shenja për mendarët, për ata që e përmendin Allahun (xh.sh.), duke qëndruar në këmbë, ndenjor ose shtrirë dhe që meditojnë për krijimin e qiejve dhe të Tokës (duke thënë:): “O Zoti Ynë! Ti nuk i ke krijuar kot këto - lartësuar qofsh (nga çdo e metë)! Prandaj na ruaj nga ndëshkimi i zjarrit. (Kuran, 3:190–191)

THIRRJE PËR SHIJE TË LINDURA ESTETIKE

Kurani gjithashtu i shtyn njerëzit të soditin shenjat Hyjnore në gjithësi duke zgjuar shijet e lindura estetike brenda tyre. Vargjet në vijim, kanë për qëllim të ngjallin ndjenjat dhe emocionet e vërteta njerëzore që të mundësojnë ata të vëzhgojnë bukurinë e çdo gjëje në tokë – qoftë ajo në ngjyra dhe hije të ndryshme, pemë apo kafshë, qoftë në sende pa jetë:

Vallë, a nuk e sheh ti se si Allahu (xh.sh.) e lëshon ujin prej qiellit dhe nëpërmjet tij krijon fruta llojesh e ngjyrash të ndryshme?! Nëpër male gjenden shtigje të bardha dhe të kuqe, ngjyrash të ndryshme dhe krejtësisht të zeza. Njerëzit, kafshët dhe bagëtitë janë llojesh të ndryshme gjithashtu. Në të vërtetë, nga robërit e Tij, Allahut (xh.sh.) i frikësohen vetëm dijetarët, (që e dinë se) Allahu (xh.sh.) është vërtet i Plotfuqishëm dhe Falës. (Kuran, 35:27–28)

Ne gjithashtu gjejmë vargje ku i Plotfuqishmi, pasi shfaq përkrahjen ndaj njerëzimit në krijimin e gjedhit, për mjet jetese dhe përdorim, jua kujton skllëvërve të Tij të soditin bukurinë e tyre:

Kafshët Ai i ka krijuar për ju. Nëpërmjet tyre ju siguron i rroba të ngrohta dhe dobi të tjera. Prej tyre ju ushqeheni dhe shikoni pamje të bukura, kur i ktheni nga kullota dhe, kur i nxirrni në kullotë. (Kuran, 16:5–6)

Ai i Cili ka përsosur çdo gjë që ka krijuar. Ai e ka filluar krijimin e njeriut prej baltës. (Kuran, 32:7)

Në veprën e tij të rëndësishme, *Fī Zilāl al-Qur’ān* (In the Shade of the Qur’an), Kutb e shpjegon këtë varg të fundit me fjalët prekëse, si vijon:

Kjo botë është e bukur, bukuri e pashtershme. Njeriu mund ta rroki dhe shijojnë këtë bukuri, si të dojë ai, dhe aq sa krijuesi i botës dëshiron. Përfaqësuesi i bukurisë në këtë botë është i brendshëm. Përkryeshmëria e krijuesit është e dukshme në bukurinë e çdo organi dhe çdo krijese. Shikoni bletët, lulet, yjet, natën, mëngjesin, hijet, retë, këtë muzkë që pushton tërë gjithësinë, këtë harmoni të plotë dhe të përkryer. Është një udhëtim i këndshëm në gjithësinë e bukurisë dhe përkryeshmërisë. Kurani tërheq vëmendjen ton; drejt gjitha këtyre, kështu që ne mund ta peshojmë dhe shijojmë atë. Prandaj: “Ai i cili ka bërë gjithçka që Ai vet; e ka krijuar më së miri”, është një varg që ngjall shpirtin për të gjurmuar pikëpamjet e bukurisë dhe përkryeshmërisë në këtë gjithësi madhështore.⁶⁷

BESIMI I TË PLOTFUQISHMIT NË KRIJIMIN E TIJ

Sido që të jetë, pika më e rëndësishme e cila lartëson statusin e soditjes është se Zoti vetë betohet për disa nga krijesat e Tij. Kjo është thirrja më madhështore për të peshuar mbi krijesën e tij, hetojë thellësinë, dhe të mendojë thellë rreth përmbajtjes së saj. I Plotfuqishmi betohet në mëngjesin, mesditën, muzgun, hënën, fiqtë, dhe ullinjtë; Ai betohet në erërat, yjet, qiellin, pushimin e ditës dhe rënien e natës.

67 Sayyid Qutb, *Fī Zilāl al-Qur’ān* (Beirut: Dār al-Shurūq, n.d.), vol. 5, f. 2809.

Nuk ka dyshim se renditja e lartë që Islami i jep soditjes është ajo që çoi besimtarët dhe të dëlirë, si për shembull: Hasan Basriu, të pohojnë se “një orë soditje është më mirë se gjithë natën vëmendje në adhurim” si dhe për kalifin emevit Omer ibn Abdulaziz të thotë që “të kujtohesh për Zotin është punë e mire, por soditja e Zotit është mënyra më e mire e adhurimit.”⁶⁸

NXITJA ISLAME E VETËSODITJES

Padituria e njerëzve lidhur me veten e tyre si dhe dështimet e tyre për të soditur dhe hulumtuar punët e njerëzimit janë shqyrtuar nga Islami si shembuj të ndritshëm të pakujdesisë dhe mungesës së vëzhgimit të njërës prej shenjave më madhështore të Zotit në gjithësi. Kur Islami nxit njerëzit të soditin qiejt, detet, malet dhe lumenjtë, dhe të mendojnë thellë në atë çfarë Zoti ka krijuar për të mirën e njerëzimit, çfarë mund të thuhet atëherë rreth soditjes lidhur me krijimin e qënjes njerëzore, përpara së cilës Zoti i detyroi engjëjt e tij të gjunjëzohen, dhe përpara të cilit nënshtroi gjithçka që gjendet në qiell dhe tokë?

Ndërkohë që ka shumë vargje kuranore që nxisin përsiatjen për tokën dhe qiellin në përgjithësi, ku qeniet njerëzore mendojnë si krijesat më të rëndësishme, gjithashtu ka edhe shume vargje që lidhen veçanërisht me soditjen e krijimit të njerëzimit. Siç kemi thënë më parë, Kurani përdor çdo mënyrë për të ngjallur shpirtin e njeriut nga ndjesia e plogështisë dhe mërzhisë, me qëllim që të dëshmojë shenjat e Zotit në tokë dhe në qiell, me vëmendje dhe ndriçim mendor. Këto vargje lidhur me njerëzimin, ndjekin mënyra të ngjashme të nxitjes, me qëllim që t'i përshtaten çdo zemre dhe çdo gjendjeje shpirtërore. Vargjet në vazhdim, janë

68 Al-Hāfiz ibn Kathīr, *Tafsīr al-Qurʾān al-ʿAzīm* (Bejrut: Dār al-Maʿrifah, 1969), vol. 1, f. 438.

shembuj të krijimit të njeriut deri në imtësi dhe përkrahjes që Zoti ua dhuroi atyre me shpirt të butë:

Me të vërtetë, Ne e kemi krijuar njeriun prej palcës së baltës, pastaj e bëmë atë pikë fare dhe e vumë në një vend të sigurt (mitër). E mandej, pikën e farës e bëmë droçkë gjaku, pastaj e bëmë copëz mishi pa formë. Mandej, me atë mish bëmë eshtrat, pastaj i veshëm eshtrat me mish dhe pastaj e bëmë atë (njeriun) krijesë tjetër (duke i futur shpirtin). Qoftë i lartësuar Allahu (xh.sh.), Krijuesi më i përsosur! (Kuran, 23:12–14)

Thuaju: “Është Ai që ju ka krijuar dhe ju ka dhënë dëgjimin, shikimin dhe zemrat, e megjithatë ju pak e falënderoni!” (Kuran, 67:23)

Sa për zemërgurët dhe mendjemëdhenjtë, Kurani u drejtohet atyre me pyetje të ngjashme qortuese:

A nuk sheh njeriu se si Ne e krijuam atë prej pikës së farës, e megjithatë ai bëhet kundërshtar i hapur?! (Kuran, 36:77)

A nuk ju kemi krijuar nga një pikë lëngu të shpërfillur, të cilën e vumë në një vend të sigurt (mitër), deri në një kohë të caktuar?! Kështu e kemi rregulluar. sa Rregullues të shkëlqyer jemi Ne! Mjerë mohuesit në atë ditë! (Kuran, 77:20–24)

Lidhur me ngjalljen e pikëpamjeve estetike të natyrës njerëzore, i Plotfuqishmi thotë:

Në të vërtetë, Ne e krijuam njeriun në trajtën më të përkryer. (Kuran, 95:4)

Ai i ka krijuar qiejt dhe Tokën me të vërtetën, ju ka dhënë format tuaja dhe jua ka bërë ato të bukura. Të gjithë tek Ai do të ktheheni. (Kuran, 64:3)

Ashtu si Zoti betohet në disa shenja të yllësisë dhe krijimeve në tokë, Ai gjithashtu betohet në shpirtin njerëzor. Nganjëherë, ai betim është si përmbajtje e shenjave të Tij të yllësisë, herë të tjera lidhet me Ditën e Gjykimit, lartësimin e shpirtit njerëzor e, si pasojë, në nivelet më të larta. Surja *El Kijameh* hapet me këtë betim madhështor:

Betohem në Ditën e Kiametit! Betohem në shpirtin qortues! A mendon njeriu se nuk do të mund t'i mbledhim eshtrat e tij?! Po, si jo! Ne jemi të Zotë t'ia ribëjmë bashkë, me përsosmëri, edhe majat e gishtave të tij. (Kuran, 75:1-4)

Betimi hyjnor mund të vijë gjithashtu, si një zotim për të krijuar një njeri me trup të rregullt, për ta frymëzuar atë me jetë, pasi i drejtohet gjithësisë, ku Zoti betohet në diell e hënë, në ditë e natë, në kupën qiellore dhe tokën e niveluar.

Për shpirtin dhe për Atë që e ka përsosur, duke ia bërë të njohur atij të keqen e të mirën! Vërtet, kushdo që e pastron shpirtin, do të shpëtojë, ndërsa kushdo që e shtyp atë (me punë të këqija), do të dështojë. (Kuran, 91:7-10)

I plotfuqishmi gjithashtu, bën një betim në të tjera pikëpamje që lidhen me njerëzimin. Për shembull, në një sure të shkurtër por të plotë, Zoti betohet në jetëshkurtësinë e racës njerëzore në faqe të dheut, pas së cilës njeriu do të lartësohet në një nivel më të lartë lumturie, ose do të fundoset në ferr:

Për kohën! Me të vërtetë, njeriu është në humbje, përveç atyre që besojnë dhe bëjnë vepra të mira, i këshillojnë njëri-tjetrit të vërtetën dhe i këshillojnë njëri-tjetrit durimin. (Kuran, 103:1-3)

Gjithashtu, Zoti betohet në qeniet e Tij të mençura, për të mbrojtur të vërtetën e Kuranit, duke marrë si shembull një nga aftësitë më të rëndësishme që Ai i ka dhuruar qenies njerëzore, që do të thotë, aftësia e tyre për të folur dhe për t'u ndërlidhur me njëri-tjetrin:

Betohem për Zotin e qiellit dhe të Tokës, se kjo (që ju premtohet) është e vërtetë, ashtu siç është të folurit tuaj. (Kuran, 51:23)

Atëherë, këto janë disa nga vargjet e Kuranit që nxisin njerëzit të sodisin vetveten. Në fakt, nëse këto nuk do të tregonin asgjë për

mrekullinë e krijimit të Zotit në gjithësi, përveç njeriut, edhe kjo do të ishte e mjaftueshme për t'i shtyrë ata drejt pranimit të pakundërshtueshëm të Krijuesit të tyre. Vërtet, njerëzit gjithmonë do të mahniten me shpirtrat e tyre, zemrat dhe mendjet e tyre, të cilat janë pikërisht krijesat që i dallojnë ata si qenie njerëzore. Ndonëse këto janë vetëm disa nga përbërësit, ato nuk mund të mishërohen në kohë dhe hapësirë, kështu që do të ngelen përtej kuptimit njerëzor. Për ta kuptuar se e kanë të pamundur ta kuptojnë plotësisht veçorinë e tyre, është në vetvete përballja më e madhe që i thërret njerëzit në përulje dhe thjeshtësi.

Madje edhe dukuri më të thjeshta psikologjike, ndikimet e të cilave mund të shënohen në laborator, siç janë mësimi, kujtesa, ndjenjat dhe shtysat, ende nuk janë përvetësuar plotësisht nga Psikologjia. Kjo e fundit vetëm sa i prek pikëpamjet e jashtme të thellësisë së tyre të pafund, si një fëmijë që luan në brigjet e pafund të një oqeani. Përveç kësaj, këndvështrimet e prekshme biologjike dhe materiale të njerëzimit mund të kuptohen vetëm në nivele sipërfaqësore.

Edhe nëse gjithë raca njerëzore do ta kalonte gjithë jetën, duke hetuar shenjat e Zotit në trupin e njeriut, vetëm do gërvishte pak sipërfaqen. Siç është thënë më parë, truri i njeriut është ende gjëja më e pashpjegueshme e gjithësisë. Të gjitha mbërritjet e turbullta të shkencës vetëm sa e kanë shtuar mahnitjen e njerëzve rreth ndërlikimit të kompjuterit biologjik të mbartur brenda kafkës së njeriut.

Benson thotë në librin *Timeless Healing*:

Truri është kaq i ndërlikuar, kaq vazhdimisht në lëvizje, kaq i shumanshëm dhe kaq i ndërlikur, saqë të gjitha përpjekjet tona për t'i përshkruar veprimet e tij, janë thjeshtëzime. Çdo zbulim të rëndësishëm që bëjmë ne, vetëm sa e sqaron më tej se sa çuditërisht i mirëmenduar është truri dhe qarku i tij, ai që na jep jetë dhe shëndet, lëvizje dhe kujtesë, hamendësim dhe mençuri. Ai që duket si grumbull qulli i papërpunuar, i mbledh dhe pastaj i ruan shënimet e çdo lëvizjeje, çdo frymëmarrjeje, çdo ngjarjeje që ka ndodhur

ndonjëherë tek ti, apo që do të ndodhë, si dhe çdo mendimi apo ëndrrë që ke pasur ndonjëherë, apo që do të kesh.⁶⁹

Prandaj, thirrja hyjnore që vë në pikëpyetje se si njerëzit mund të jenë kaq të verbër përballë krijesës së mrekullueshme të vetvetes, *dhe tek vetja juaj, nuk e shikoni?* (Kuran, 51:21), gjithmonë do të mbetet aq e re dhe sfiduese, sa ç'ka qenë kur është shpallur fillimisht. Për ta shpjeguar më mirë këtë varg, do ishte e përshtatshme ta mbyllnim kreun me një thënie nga Sejid Kutub:

Dhe brenda vetes tuaj, a nuk e shikoni? Njeriu është mrekullia më e madhe në tokë, por ai është i pavëmendshëm për rëndësinë e tij dhe të fshehtat e trashëguara, kur shpirti i tij është i pavëmendshëm për besimin dhe kur atij i janë mohuar përkrahjet me bindje të plotë. Ndërtimi i trupit të tij është një mrekulli: në të fshehtat e trupit të tij, në ndërtimin shpirtëror dhe në misteret e thelbit të tij. Ai është një mrekulli, brenda dhe jashtë, ngaqë ai përfaqëson përbërësit e kësaj gjithësie.

Ti pohon se je një gjithësi vocërrake,
ndërkohë që ti përmban një gjithësi madhështore.

Kurdo që njeriu e sodit vetveten, ai përballlet me të fshehta mahnitëse dhe befasuese: ndërtimi i organeve të tij, vendndodhja dhe puna e tyre, mënyra se si ato punojnë dhe zbatojnë, të fshehtat e shpirtit dhe fuqitë e tij të njohura e të panjohura; mënyra si i ndërton ai idetë dhe mënyra se si ato ruhen dhe mbahen mend, të gjitha këto përfytyrime... ku dhe si janë ruajtur? Ajo çka nuk dihen rreth këtyre përfytyrimeve, është pafundësisht më shumë. Pastaj janë të fshehtat e njerëzimit në vargun dhe shumimin e tyre: një qelizë mbart të gjitha veçoritë e njeriut, duke përfshirë ato të prindërve dhe stërgjyshërve. Atëherë, ku qëndrojnë të gjitha këto veçori, në një qelizë të tillë, kaq të vogël, dhe si i rikrijon ajo qelizë këto imtësi, që përfundojnë në riprodhimin e kësaj qenieje njerëzore të mrekullueshme?!⁷⁰

69 Benson, *Timeless Healing*, f. 68–69 dhe 74.

70 Qutb, *Fī Zilāl al-Qur'ān*, vol. 6, f. 3279–3280.

V

Soditja si një mënyrë e pakufizuar e adhurimit

Soditja e krijimit të tokës dhe të qiellit, ashti si gjithçka tjetër e përfshirë brenda tyre, është një ushtrim që nuk mund të pengohet nga ndryshimi i kohës, vendit apo natyrës së gjërave. Është një mënyrë e re e shfrenuar e adhurimit. Është gjithashtu, një vijimësi njohëse dhe ndjesore që gjallëron zemrën dhe ndriçon kuptimin, ndërkohë që mendja lartësohet nga soditja e shenjave të Zotit në gjithësi, drejt Krijuesit të tyre dhe Zotit. Ky është kuptimi i vërtetë i soditjes. Lidhur me çlirimin e soditjes nga kufizimet në kohë dhe hapësirë, Kurani nxit ushtrimin e soditjes së fillimit të krijimit:

Thuaj: "Udhëtoni nëpër Tokë dhe shikoni se si Ai e ka zënë fill krijimin. Pastaj do të jetë Allahu (xh.sh.) Ai që do të bëjë krijimin e dytë (ringjalljen). Me të vërtetë, Allahu (xh.sh.) është i Fuqishëm për çdo gjë. (Kuran, 29:20).

Në mbështetje të nxitjes së besimtarëve që të sodisin të tashmen, Kurani i fton ata të sodisin fundin e kombeve të zhdukura:

Vallë, a nuk udhëtojnë nëpër botë e të shohin se si kanë përfunduar popujt e mëparshëm? (Kuran, 30:9).

Ndërkohë që i urdhëron besimtarët të sodisin këtë botë, Kurani gjithashtu bën thirrje të përsiatin botën e përtejme:

Ja, kështu jua shpjegon Allahu (xh.sh.) shpalljet e Tij, që të mund të mendoni!... (Kuran, 2:219–220).

Kjo, sepse soditja e kufizuar në botën e rastësisë nuk është asgjë tjetër, veçse një përfytyrim i paplotësuar i gjithësisë dhe një pikëpamje e shpërfytyruar e vërtetësisë jetësore të qenies njerëzore. Për këtë arsye, besimtari urdhërohet të sodisë krijimin e Zotit, nga fillimi deri në Ditën e fundit të Gjykimit.

Lidhur me lirinë e soditjes, Kurani bën thirrje për soditje në krijesat natyrore të Zotit, në të cilat dora njerëzore nuk ka asnjë rëndësi, si për shembull qielli, malet, detet etj. Kurani gjithashtu, tërheq vëmendjen e besimtarëve lidhur me bujaritë, përmes të cilave është përkrahur një mënyrë e pakufizuar e adhurimit, siç është shpikja që Zoti ua ka mundësuar disave, për t'i ngritur aq lart, sa t'i shërbejnë njerëzimit:

Me të vërtetë, në krijimin e qiejve dhe të tokës, në këmbimin e natës me ditën, në anijet që lundrojnë nëpër det për t'u sjellë dobi njerëzve, në ujin që Allahu (xh.sh.) zbret prej qiellit, duke ngjallur përmes tij tokën e vdekur dhe duke shpërndarë gjithfarë gjallesash, në lëvizjen e erërave dhe në retë që qëndrojnë midis qiellit e tokës, pra, në të gjitha këto, sigurisht që ka shenja për njerëzit me intelekt. (Kuran, 2:164)

Megjithëse disa nga këto arritje dhe shpikje – siç janë anijet lundruese – janë punë e qenieve njerëzore, është i plotfuqishmi Ai që i përkrah ata me njohuri të cilat i mundësojnë këto mbërritje:

... Kush mund të ndërhyjë tek Ai për ndokënd, pa lejen e Tij? (Kuran, 2:255)

Ne i mësuam atij (Dautit) punimin e parzmoreve prej hekuri për ju, për t'ju mbrojtur në luftë me armikun, andaj, a jeni mirënjohës?
(Kuran, 21:80)⁷¹

Për më tepër, asnjë shpikje njerëzore apo zbulim nuk mund të ndodhë jashtë ligjeve natyrale të themeluara nga Zoti. Në të vërtetë, bëmat njerëzore nuk janë gjë tjetër, veçse qartësim i rëndësishëm së këtyre ligjeve. I plotfuqishmi ka aftësuar qeniet e Tij të mençura, që të kenë në pronësinë e tyre anije madhështore të cilat lundrojnë përmes oqeanit, si male që lëvizin:

Dhe Atij i përkasin anijet që lundrojnë butësisht përmes detit, të lartësuar si malet. (Kuran, 55:24).

Jo vetëm anijet i përkasin atij, por edhe aeroplanët, raketat, satelitët dhe të gjithë tjerat që gra dhe burra kanë bërë dhe që kanë zbuluar nga mirësia e Zotit: Zoti juaj është ai që e bën anijen të lëvizë nëpër det, për të kërkuar nga begatitë e Tij. Ai është vërtet i Mëshirshëm me ju. (Kuran, 17:66).

71 Përkthimi dhe vërejtjet në këtë varg nga Muhammad Asad, *The Message of the Qur'an* (Gjibraldar: Dar al-Andalus, 1980): «Dhe ne i mësuam atij [Davidit], se si të bëjë veshje [me dijeninë e Zotit] për ju, kështu që ato mund t'ju mbrojnë kundër çdo gjëje që ju shkakton frikë. Mirëpo, a jeni mirënjohës (për këtë ndihmë)?» Emri *labūs* nënkupton një veshje, mirëpo, ngaqë kjo fjalë ka qenë përdorur nganjëherë, atëherë, nga arabët islamikë në kuptimin “postë” apo “mbulesë postare”, përkthyesit tipikë hamendësuan se ky është gjithashtu kuptimi në rreshtat e mësipërm. Prandaj, ata e kuptojnë fjalën *ba's* në mënyrën dytësore të përdorimit për “luftë” ose “luftënxitës” dhe e shtjellojnë pjesën e rëndësishme të vargut kështu: «Ne i mësuam atij se si të bëjë mbulesa postare për ju, kështu që ato mund të jenë mburoja për ju, kundër (ndikimeve) tuaja luftënxitëse të dhunshme». Gjithsesi, dikush duhet ta mbajë mend që *ba's* gjithashtu nënkupton dëmtim, fatkeqësi, pikëllim etj..., por edhe “rrezik”. Prandaj, në kuptimin e vet më të gjerë, tregon çdo gjë që shkakton ankth apo frikë. Nëse ne përshtasim kuptimin e fundit, fjala *labūs* mund të përkthehet në kuptimin e saj parësor “veshje”. Në këtë rast, metafora “veshja e Perëndisë – vetëdija” (*libā sal-taqwā*), për të cilën flet Kurani në ajetet 7:26. Riprodhimi në këtë kuptim, i mundëson vargut të mësipërm të shprehë idenë se i Plotfuqishmi i mësoi Davidit se si të mbushte ndjekësit e tij me vetëdijen për Zotin, gjë që e çliron njeriun nga të gjitha frikërat dhe ankthet shpirtërore, qoftë frika ndaj njëri-tjetrit, apo frika në mënyrë të pavetëdijshme kundrejt të panjohurës. Pyetja përmbyllëse që nuk ka nevojë për përgjigje, «Mirëpo, a jeni ju mirënjohës (për këtë ndihmë)?» nënkupton që, si rregull, njeriu nuk e kupton plotësisht, kështu që nuk është vërtet mirënjohës për dhuntitë shpirtërore që i ka dhënë Zoti”. Shiko f. 497, shënimi në fund të faqes 74 për vargun 21:80.

Është për të ardhur keq në ditët e sotme, që disa besimtarë nuk sodisin shpikjet bashkëkohore, thjesht sepse ato janë prodhim i vendeve që nuk besojnë në Islam, apo në të pasurit vetëm Një Zot. Në të njëjtën kohë, ata shohin sesi bota muslimane është shndërruar në një përdoruese të dobët të shpikjeve dhe shërbimeve bashkëkohore. Në mes të kësaj çoroditjeje kaq ndjesore, disa besimtarë janë të pëçarë: në njërën anë, ata shohin fuqi, mëshirë dhe bujari të madhe të Zotit në krijesat e Tij natyrale, si lumenjtë dhe malet. Në anën tjetër, ata shohin shpikjet madhështore të teknologjisë bashkëkohore, disa prej të cilave nxisin ndër ta plot kundërpërgjigje mohuese. Trumbetues të ndryshëm të prirjeve mendore, lindore e perëndimore, kanë shtyrë në këtë drejtim, deri aty, sa që ndryshimi midis krijimeve natyrale të Zotit dhe shpikjeve bashkëkohore pothuajse janë ndarë midis shkencës dhe fesë.

Sidoqoftë, kur shpirtat e tyre shkojnë më afër Zotit dhe kur ata e shohin më qartë gjithësinë, njerëzit e kuptojnë se rruzulli tokësor, me gjithçka përmban, përfaqëson vetëm një atom të parëndësishëm në hapësirën e pafund të Zotit. Përveç kësaj, Zoti thotë në Kuran, se është Ai që krijoi qeniet njerëzore dhe çfarëdo që mendja dhe dora e njeriut të ketë bërë:

Ndërkohë që Allahu (xh.sh.) është Ai që ju ka krijuar juve dhe gjithçka që bëni?! (Kuran, 37:96).

Faktikisht, një ndër arsytet e gjendjes së palavdishme në botën muslimane sot, është nënvlerësimi që ajo i bën ligjeve të Zotit në tokë. Lidhur me këtë, duhet mbajtur mend se, momenti kur Zoti tërhoqi vëmendjen e njerëzve në Mekë dhe Medinë, apo në krahinat fqinjë, në drejtim të anijeve që lundronin butësisht, përmes oqeanit si male lëvizëse, ishte në kohën kur shumica e këtyre anijeve ishin në duart e njerëzve që ende nuk kishin përqafuar Islamin. Megjithatë, kjo nuk i pengoi besimtarët nga soditja e një shenje të Zotit, përfitimtë dhe përdorimin e së cilës Ai kishte zgjedhur ta vendoste në duart e jobesimtarëve.

Kjo ngjarje e shkurtër ka treguar se si soditja e gjithësisë është një veprimtari shpirtërore e pakufizuar. Gjithsesi, kjo botë përmban edhe qenie të padukshme dhe dukuri që nxisin kërshërinë e muslimanëve, duke krijuar pikëpamjet thelbësore të besimit të tyre. Pyetja nëse soditja e dukurive të padukshme është gjithashtu e çliruar nga çdo lloj kufizimi, do të shqyrtohet në kreun në vijim.

VI

Soditja e të padukshmes dhe kufizimet e saj

Megjithëse soditja islame është një trajtë e lirë adhurimi, ngaqë nuk ka kufizime lidhur me atë se çfarë qeniet njerëzore mund të përjetojnë apo përfytyrojnë, qoftë kjo e dukshme si dielli, lumenjtë dhe trupat qiellorë, qoftë e padukshme si engjëjt dhe xhin-det, gjithsesi ka një kufizim që nënkupton soditjen e vetë Qenies Hyjnore. Jo vetëm që është e ndaluar, por është gjithashtu e pamundur, ngaqë askush, përveç Zotit, nuk e di se si është Ai në të vërtetë. I Plotfuqishmi thotë për Vetën në Kuran:

Krijues i qiejve dhe i Tokës, Ai ju ka dhënë bashkëshorte nga vetja juaj për t'ju shumuar, si dhe bagëti në çifte. Asgjë nuk i shëmbëllen Atij. Ai i dëgjon të gjitha dhe i sheh të gjitha. (Kuran, 42:11).

Aq më tepër, Zoti është i çliruar nga kufizimet kohore dhe hapësimore që burgosin njerëzimin. Vërtet, qeniet njerëzore nuk mund ta përfytyrojnë një ngjarje, pa iu drejtuar një kohe dhe hapësire të caktuar, as nuk mund të përfytyrojnë çfarëdo, pa pasur parasysh përvojën e vet të mëparshme. Për shembull, nëse përpiqesh të përfytyrosh një lloj të ri kafshe, si asnjë tjetër që ti njeh, apo nëse përpiqesh të përfytyrosh një lloj ngjyre, ndryshe nga ngjyrat që tashmë i ke parë. Pa marrë parasysh se sa shumë përpiqesh, nuk do jesh në gjendje të përfytyrosh atë lloj kafshe, pa vizatuar atë çfarë di rreth kafshëve. Ti mund ta bësh me krahë, pastaj t'i ngjisësh ato tek koka e saj, apo të ngjisësh

veshët te këmbët, por krahët, veshët dhe këmbët janë të gjitha pjesë e trupit të kafshës që tashmë ti e njeh. Përveç kësaj, qeniet njerëzore mund të dëgjojnë vetëm në mungesë të valëve apo dridhjeve të caktuara. Nga kjo pikëpamje, njeriu tejkalohet nga shumë kafshë dhe zogj të tjerë. Siç e kemi thënë edhe më parë, njerëzit vazhdojnë të dinë shumë pak rreth trurit dhe sistemit nervor që e veçon ata si qenie njerëzore. Njohuritë rreth mendjeve të tyre, shpirttrave dhe psikikës janë të fshehta dhe thesare të mbrojtura. Në qoftë se ka kufizime të qenieve njerëzore në këtë botë kalimtare, atëherë si mund të jenë ato kaq kokëkrisur, sa t'ia lejojnë vetes mundësinë e soditjes së Atij që *Shikimet njerëzore nuk mund ta arrijnë Atë, ndërkohë që Ai i arrin shikimet e të gjithëve* (Kuran, 6:103), Ai, i cili nuk është i kufizuar nga koha, ngaqë është Ai që e ka krijuar kohën?!

Ibn Mesudi ka thënë: “Për Zotin tuaj nuk ka as ditë, as natë. Drita e qiellit dhe e tokës buron nga fytyra e Tij... Kur ai ulet në gjykim ditën e fundit, toka do të rrezatojë me dritën e Tij”.⁷²

Dijetarët gjithashtu, pohojnë se çfarëdo që dikush të përfytyrojë rreth Qenies Hyjnore, Ai është tërësisht ndryshe nga ai përfytyrim. Ibn Abbasi ka thënë: “Disa njerëz provuan të sodisnin të Plotfuqishmin, por Profeti (a.s.) u tha atyre: “Sodisni krijimin e Zotit dhe jo vetë Zotin, ngaqë ju kurrë nuk do mund të gjeni përfytyrimin e duhur!”⁷³ El-Gazali shkroi një poemë që e shpjegon shumë bukur pikëpamjen e tij:

Thuaju atyre që përfytyrojnë fjalët e mia:
“Bjerini shkurt, se përgjigjja është e gjatë!
Një mister i fshehtë gjendet atje,
që mendjet më të mira nuk mund ta kuptojnë.
Ku është thelbi i shpirtit?
A mund ta vëreni atë, apo ta dini se si endet?
Frymëmarrjet, a mund t'i numëroni ato?
Jo! Ju do gaboni në të gjitha.

72 Ibn al-Qayyim, *Al-Fawā'id*, f. 235.

73 Al-Suyūti, *Al-Jāmi'*, vol. 1, f. 514.

E ku është mendja? Ku janë përkëdheljet,
kur ti je i mundur nga gjumi?
Më thuaj i paditur!
Buka që ha, dhe s'e di se si e ha,
Apo se si shurra përshkon trupin tënd!
Nëse dështon kaq shumë të kuptosh organet që mban trupi yt,
si mund ta mbërthesh atë që është Një dhe i Vetmi,
i palëkundur në fron?!

Mos pyet se si bota është zbuluar,
si flet Zoti, apo si shikon Ai!
Vaj medet, kjo është vetëm e tepërt!
Ai nuk ka "ku" dhe "si", ngaqë Ai është Zoti i "mënyrës"
dhe ai e di se "si" ndryshon "mënyra".
Ai, Madhështori në Vetë dhe Krijesë,
më i Lartësuar se gjithçka që ju mund të thoni.⁷⁴

Vetitë e Zotit janë të njëjta si Qenia e Tij. Ngaqë vërtetësia jetësore e Qenies Hyjnore mund të kuptohet vetëm nga Ai, e njëjta gjë mund të thuhet edhe për Vetitë e Tij Hyjnore. Megjithatë, besimtarët mund ta vlerësojnë bukurinë e këtyre vetive dhe kjo do t'i udhëheqë ata drejt Qenies Hyjnore, në përputhje me nivelin e tyre të besimit. Ibn Abbasi ka thënë:

Qenia Hyjnore mbrohet nga drita e vetive të Tij të lavdishme dhe Vetitë e Tij mbrohen nga punët e Tij. Atëherë, si ndjeheni rreth një bukurie Hyjnore, e mbrojtur nga Vetitë e të përkryerës së stolisur me mbiemra madhështie dhe shkëlqimi?⁷⁵

Nëse muslimanët nuk lejohen të sodisin Qenien Hyjnore, ngaqë ata nuk mund ta rrokin qenësinë e Tij madhështore, përmes mendjes dhe ndjesisë së tyre njerëzore, përse atëherë duhet të nxiten ata të sodisin vdekjen, kufirin (*barzakh*) dhe jetën e përtejme, kur e gjithë kjo është dukuri e padukshme dhe e papërfytyrueshme me mjetet e kësaj bote?! Përgjigjja e kësaj pyetje

74 Muhammad Ibrāhīm al-Fayūmī, *Al-Imām Al-Ghazālī wa 'Alāqāt al-Yaqīnīah al-'Aql* (Kajro: Dār al-Fikr al-'Arabī, n.d.), pp. 38–39.

75 Ibn al-Qayyim, *Al-Fawā'id*, f. 235.

është se, pa marrë parasysh të gjitha këto dukuri, ata mund të kenë cilësitë e pakapshme për mendjet e besimtarëve në këtë botë që, në të vërtetë, ata janë pjesë e krijesave të Zotit. Ata gjithashtu kanë ngjashmëri në këtë botë. Për shembull, kushdo që përjeton misteret e gjumit, ankthet e tij dhe ëndrrat e bukura, mund të jetë në gjendje të përfytyrojë vdekjen, varrin dhe kufirin. Kushdo që sodit jetën e qenieve njerëzore në errësirën e shkallës fillestare të zhvillimit dhe e krahason atë me jetën pas lindjes dhe në moshën e pjekurisë, mund të jetë në gjendje të përfytyrojë pafundësinë e asaj që mund të përjetojnë njerëzit, pasi të jenë çliruar nga vdekja, nga zinxhirët materialistë të kësaj bote. Nëse embrionit në mitrën e një nëne mund t'i tregohet rreth botës, diellit, hënës, lumenjve pemëve dhe kokrrave të tyre, ai nuk do jetë në gjendje t'i përfytyrojë ato, sepse përvoja e tij është e kufizuar brenda botës së tij të errët. Atje, ai nuk ka nevojë të hajë, të pijë apo të marrë frymë, ngaqë të gjitha vlerat ushqyese për të cilat ka nevojë, sigurohen nga shtrati fëmijëror në barkun e nënës, ose përmes litarit të kërthizës. Me të vërtetë, ato i sigurojnë embrionit ushqim të lëngshëm, “të bërë gati”, si dhe oksigjen nga nëna, largon dyoksidin e karbonit dhe jashtëqitje të tjera. Kur ndodh lindja dhe embrioni vjen në këtë botë, litari i kërthizës këputet dhe shtrati fëmijëror që e ka kryer detyrën e vet, varroset ose zhduket në një mënyrë tjetër. Askush nuk do të mërzhitet për të dhe asnjë poet nuk do të vajtojë mbi varrin e tij.

Bota jonë është si një brendësi madhështore, ku trupi bën të njëjtën punë si shtrati fëmijëror në mitrën e femrës. Kur vjen ora e vdekjes, shpirti kalon në një përmasë më të lartë të jetës, në kufi, i cili është shumë më i gjerë dhe më i ndërlikuar sesa kjo botë, saqë nuk ka më nevojë për trupin (në të njëjtën mënyrë që fëmija i porsalindur nuk ka më tej nevojë për shtratin fëmijëror), prandaj trupi varroset. Kështu që njeriu vazhdon lëvizjen nga një shkallë, në një shkallë tjetër më të lartë, ashtu si një raketë,

pjesët e së cilës, në fund të çdo përshkallëzimi dhe mbarimi të karburantit, ndahet nga trupi kryesor për ta mundësuar atë të ecë më shpejt, me një peshë më të lehtë dhe fuqi më të madhe. Kjo na kujton thënien: “Njerëzit e gjallë janë në gjumë. Ata zgjohen kur vdesin”, si dhe thënien arabe: “Jetesa zgjuar është një përgjumje, vdekja është zgjim dhe njeriu, midis tyre, është një hije që lëviz”.

Al-Gazali në *Ihja Ulumid*, përdor pamje të embrionit për të krahasuar jetën në këtë botë, jetën pas vdekjes dhe jetën e përtejme, në një tregim shumë mbresëlënës që nxit soditjen në pa-fundësinë e padukshme të jetës sonë në të ardhmen, në botën e përtejme. Ai shkruan:

Njeriu lind dy herë: hera e parë është kur fillon të lëvizë nga mesi i shtyllës kurrizore dhe brinjëve (të trupave të nënës dhe babait të tij) për në kujdestarinë e mitrës, ku ai është në një vend pushimi të sigurtë, për një periudhë të caktuar. Pastaj ai ndjek shtegun drejt përkryeshmërisë nga një pikë fare, te mbarsja, e deri te një copë mishi. Hera e dytë është kur ai fillon të lëvizë nga barku i ngushtë drejt një bote më të gjerë. Përpjesëtimi i ringjalljes më të madhe, me atë më të vogël, është njësoj si ai i botës më të gjerë me barkun e ngushtë. Përpjesëtimi i botës më të gjerë, i asaj të përtejme, me botën e jashtëzakonshme, është si ajo e botës më të gjerë me barkun e ngushtë, madje më e gjerë dhe më madhështore.⁷⁶

Në mënyrë të ngjashme, lumturia e parajsës dhe gjithë frutat e saj, të ndjekura nga ujëvarat dhe bukuritë, kanë ngjashmëri me jetën e tanishme, megjithëse këto sigurisht që janë vogëlsira, në krahasim me ato çfarë afron parajsja. Profeti (a.s.) thuhet se është shprehur në një hadith kuds: “I Plotfuqishmi ka thënë: «Unë kam përgatitur për shërbëtorët e mi të drejtë (një parajsë) të paparë me sy, të padëgjuar me veshë si dhe të pamenduar nga asnjë mendje njerëzore”.⁷⁷

76 Al-Ghazālī, *Ihyāʾ*, vol.4, f. 62. Shiko gjithashtu, Al-Ghazālī, *The Remembrance of Death and the After Life (Book XL of the Ihyaʾ ʿUlūm al-Dīn)*. Përkthyer me një hyrje nga by T. J. Winter, (Kembrixh: Shoqata e Teksteve Islamike, 1989).

77 Vërtetuar nga al-Bukhārī dhe Muslim, regjistruar nga Abū Zakariyya al-Nawawī, *Riyādal-Sālihīn*, English translation by Madani Abbasi, (Rijad: Al-Matbaʿah al-Duwaliyyah al-Islāmiyyah, n.d.), vol. 2, f. 920.

Megjithatë, ngjashmëria midis lumturisë së botës kalimtare me atë të përtejmen është e dukshme. Kurani pohon se, kur besimtarët e lumtur të pranohen në parajsë, ata do të mahniten kur të gjejnë fruta të ngjashëm me ato që kanë ngrënë në jetën e mëparshme, veçse ato do të jenë paksa më të përsosura dhe të këndshme. Bashkëshortet e tyre gjithashtu, do të jenë më të bukura dhe më tërheqëse në marrëdhënie me ta:

Jepu lajme të lumtura atyre që besojnë dhe bëjnë punë fisnike, se pjesa e tyre do jetë kopsht, poshtë të cilit do rrjedhin lumenj. Kurdo që t'u jepen fruta nga ky vend, ata do të thonë: "Përse, kjo na është dhënë ne si ushqim edhe më përpara!", sepse do t'u jepen gjëra të ngjashme. Ata do të kenë shoqërues të dëlirë dhe të shenjtë, si dhe do të rrinë aty përgjithmonë. (Kuran, 2:25)

Kështu që kjo ngjashmëri vërteton aftësinë e muslimanit për të soditur kënaqësitë e botës së përtejme, pa marrë parasysh faktin që kjo vërtetësi jetësore është përtej kuptimit njerëzor. E njëjta gjë mund të thuhet rreth vuajtjeve në ferr. Në këtë botë, zjarri djeg trupa dhe shpërftyron fytyra. Ndoshta kjo është vuajtja më e rëndë që mund të përfytyrohet në këtë botë, e cila është dhe arsyeja se pse shumë adhures rrëqethen kur shohin flakë, ngaqë ato u kujtojnë zjarrin e Ferrit. Ahmed Ibn Hanbel, në librin e tij *The Book of Asceticism*, tregon se Ibn Mesudi dhe Ibn Hajthemi gjendeshin një herë në bregun e lumit Eufrat. Kur Ibn Hajthemi pa farkëtarin duke skuqur hekurin në zjarr, tymi i flakës i kujtoi atij zjarrin e Ferrit dhe ishte kaq i frikësuar, saqë ra përtokë pa ndjenja. Ibn Mesudit iu desh ta çonte në shtëpi, ku qëndroi shtrirë dhe pa ndjenja, nga dreka deri në agimin e ditës së nesërme.⁷⁸

Megjithëse kundërveprimi i tij ndjesor ishte i tepërt për qëndrueshmërinë e tij psikologjike, gjendja e tij u nxit nga një kujtesë shoqëruese – njohëse, në të cilën ai nuk synoi të humbasë lidhjet me vërtetësinë jetësore.

78 Ahmad ibn Hanbal, *Kitābal-Zuhd* (Bejrut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1983), f. 398.

E gjithë ngjarja tregon qartë, se është e mundur për besimtarin të sodisë zjarren e Ferrit, pa marrë parasysh ndryshimin e madh ti tij nga zjarri i kësaj bote. Profeti (a.s.) e përshkroi zjarren e botës së përtejme me fjalët e mëposhtme:

Ferri ishte ushqyer për njëmijë vjet, derisa u kthye në ngjyrë të kuqe, pastaj ishte ushqyer edhe njëmijë vjet të tjera, derisa mori ngjyrë të bardhë, pastaj ishte ushqyer edhe njëmijë vjet të tjera, derisa mori ngjyrë të zezë sterrë.⁷⁹

Në një përcaktim të ngjashëm, Ibn Abbasi ka thënë:

Sikur një pikë nga pema e Ferrit (Zekum) të hidhej në këtë botë, do të shkatërronte gjithë pasuritë e jetës së banorëve të saj.⁸⁰

Shumë dijetarë të moçëm dhe bashkëkohorë, si dhe shumë adhurues kanë mbajtur shënim përvojat e tyre mbresëlënëse të soditjes së natyrës së vdekjes, kufirit dhe botës së përtejme. Mes tyre është Al-Hārith al-Muhāsibī, i cili përpiloi librin *Kitābul Tewahhum (The Book of Imagination)*, në të cilin ai përshkruan vuajtjet e vdekjes, lumturinë e Parajsës dhe vuajtjet e Ferrit. Ai i çon lexuesit drejt një përfytyrimi dhe soditjeje të këtyre pamjeve të jashtëzakonshme, duke i përshkruar ato kaq imtësisht dhe me vërtetësi, sa që lexuesit mund ta përfytyrojnë vetveten, duke i përjetuar me të vërtetë këto ngjarje madhështore. Ja se si i përshkruan ai vuajtjet e vdekjes dhe ringjalljen:

“Ti e përfytyron vetveten të mundur nga vdekja, i pamundur të ngrihesh deri në Ditën e Gjykimit, kur ti duhet të paraqitesh përpara Zotit tënd. Ti e përfytyron vetveten në vuajtjet e ndryshme të vdekjes, ndërkohë që engjëlli fillon ta tërheqë shpirtin tënd nga këmbët e tua, mes dhimbjeve të tyre të tmerrshme. Pastaj engjëlli

79 Vërtetuaar nga Mālik and al-Tirmidhī dhe regjistruaar nga Muhammad ibn Sulaymān, *Jam' al-Fawā'id*, (Qipro: Bank Fay[sal al-Islāmī, 1985), vol. 2.

80 Vërtetuar nga Ahmad ibn Hanbal në *Al-Musnad* (n.d.) dhe e dokumentuar nga Muhammad Nāsir al-Dīnal-Albānī, *Sahīh al-Jamī'al- Saghīrwa Ziyādatihl-i* al-Suyūtī (Bejrut: Al-Maktab al-Islāmī, 1986), f. 931, Hadith no. 5250.

vazhdon të tërheqë shpirtin nga gjithë trupi dhe shpirti yt rrymëzon lart, përmes trupit tënd. Grahmat e vdekjes tashmë janë mbi gjithë trupin tënd.... Atëherë ti shikon fytyrën e një engjëlli dhe e shikon atë duke zgjatur dorën drejt gojës tënde, për të nxjerrë shpirtin jashtë trupit tënd. Ti tronditesh nga pamja, pastaj dëgjon goditje të fuqishme me ankth, ndërkohë që pret vendimin e pashmangshëm Hyjnor: “Gëzohem o besimtar i Zotit! Ti ke fituar kënaqësinë dhe shpërblimin e Tij”, ose “Mjerim për ty, armik i Zotit! Ti ke shkaktuar zemërimin dhe ndëshkimin e Tij”.

Kur mbarojnë përgatitjet e të vdekurit dhe qielli e toka janë boshatisur nga banorët e tyre, të cilët janë qetësuar nga ankthi, askush nuk shihet apo dëgjohej, përveçse Fuqiploti i Lartë, i vetëm në Fisnikërinë Madhështore, siç ka qenë gjithmonë. Atëherë shpirti yt trembet nga thirrja drejtuar të gjitha krijesave. Ju e merrni me mend tingëllimën e atij zëri në veshët dhe mendjen tuaj. Pastaj ti e kupton që je thirrur të paraqitesh përpara Kryeengjëllit. Kështu, zemra jote ndalet dhe flokët të thinjen, kur të thërret ai zë. Ndërkohë që je tepër i tronditur, ti ndjen tokën që hapet sipër kokës tënde, kështu që ngrihesh në këmbë, i mbuluar nga pluhuri i varrit tënd, duke parë andej nga erdhi zëri, së bashku me të gjitha krijesat të ngritura bashkë me ty, të mbuluar me dheun e tokës ku kanë qenë duke vuajtur. Ti e merr me mend gjithë ankthin dhe tmerrin, e përfytyron lakuriqësinë dhe turpin tënd, kujdesjet dhe shqetësimet tua në mes të turmës së krijesave lakuriq, këmbëzbathur dhe të turpëruara në heshtje, frikë dhe tmerr. Ti nuk dëgjon tjetër, përveç përplasjeve të këmbëve të tyre... Mbretërit e tokës, të zhveshur nga pavarësia e tyre. Ata janë më të përmbajtur dhe më të turpëruar, më shumë se kushdo tjetër në turmë, pas sundimit mbi shërbëtorët e Zotit në dheun e Tij. Kur e gjithë popullsia e tokës të jetë mbledhur së bashku, duke përfshirë njeriun dhe dreqin, keqbërësit dhe egërsirat, kafshët e egra, qetë dhe mizat, të gjithë në radhë, gati për t’u gjykuar, yjet sipër tyre janë të shpërndarë, dielli dhe hëna të zënë, toka e errësuar nga zbehja e dritës së saj. Ndërkohë që ti dhe krijesat e tjera jeni të tmerruara, qielli mbi ju vjen rrotull dhe ju e dëshmoni atë tmerr, pastaj ndahet grimca-grimca, pesëqind vjet thellë... O tmerr! Përplasia në veshët tuaj! Pastaj qielli thërrmohet në copa dhe engjëjt që presin anash qiellit për të dëshmuar shkrirjen e qiellit në lëng të argjendtë nga Zoti, duke e zbehur për frikën e Ditës së Gjykimit, siç është përshkruar nga Fuqiploti: *Veç kur të çahet qielli dhe të bëhet i kuq si trëndafili (në Ditën e Kiametit)* (Kuran, 55:37).

Pastaj libri fillon të fluturojë sa majtas – djathtas dhe peshoret bëhen gati. Ti e merr me mend, që peshoret janë të vendosura drejt, ndërkohë që shpirti yt ndjek me ankth për të parë se ku ndalon libri yt: në të majtë apo në të djathtë... Ndërkohë që ti pret me krijesat e tjera, vëren Kryeengjëllin që urdhëron shërbyesit të ndërhyjnë. Ata afrohen me lopata dhe sfurk hekuri... Ti i shikon ata dhe shpirtin tënd e kaplon tmërri. Ndërkohë, thërritet emri yt në praninë e të gjithëve: "Ku është i ashtuquajturi?" Përfytyroje veten tënde, duke u dridhur i tmerruar... Përfytyroi ata duke të kapur për krahu me duart e tyre të ashpra, ndërkohë që të tërheqin zvarrë. Duke të shtrënguar edhe më shumë, derisa të sjellin te froni i Mëshirës, ku të hedhin përtokë. Vetë i Plotfuqishmi, me madhështinë e Tij të pafund, të drejtohet me fjalët e Tij të shquara: «Eja më afër, ti biri i Ademit!» Ti je i përhumbur në dritën e Tij, ndërsa qëndron përpara Zotit Madhështor dhe Bujar. Shpirti yt është i mbushur me brengë dhe ti dukesh si një qengj i sapolindur. Sa i frikësuar dhe i turpëruar që je përpara Zotit, i cili gjithmonë ka qenë i mirë dhe të ka mbrojtur ty! Atëherë, si do ti përgjigjesh, kur Ai të pyesë ty për punët e këqija dhe mëkatet?»⁸¹

Ajo çfarë Al-Muhāsibī pati mbajtur shënim, është soditje nga një dijetar musliman, e punëve që nuk mund të shihen, lidhur me vdekjen dhe jetën e përtejme. Mund të jetë e dobishme të përmendim një përcaktim krahasues mbi përsiatjen nga Sejid Kutubi, cili ka shkruar së tepërmi mbi Ditën e Ringjalljes. Përcaktimi në vijim është rreth vargjeve të hapjes së *Sūrah al-Takwīr*:

Kur Dielli të mblidhet e të humbë shkëlqimin; kur yjet të rrëzohen dhe malet të lëvizin tutje; kur devetë barrsë të braktisen dhe egërsirat të tubohen; kur detet të vlojnë dhe shpirtrat të bashkohen (me trupat); kur foshnja e varrosur për së gjalli të pyetet për çfarë faji ishte vlarë; kur fletët të shpërndahen dhe qielli të zhvishet; kur Xhenemi të flakërojë dhe Xheneti të afrohet, atëherë çdokush do të marrë vesh çfarë kishte përgatitur (për këtë Ditë). (Kuran, 81:1–14)

Këto vargje vizatojnë një skenë të një përmbysjeje madhështore, e cila mbulon tërë gjithësinë. Është një ngjarje që shpalos çdo të fshehtë të ruajtur dhe nuk lë asgjë pa kuptuar. Çdo qenie njerëzore përballet me atë çfarë vetë ka shprehur në Ditën e Gjykimit dhe

81 Al-Hārith al-Muhāsibī, *Kitābal-Tawahhum* (Alepo: Dār al-Wa'y, n.d.), pp. 1–18.

llogaridhënies. Ngjarja madhështore e sapo përmendur tregon se gjendja e njohur e së tashmes së gjithësisë, me harmoninë e saj të përkryer, lëvizjet e matura, marrëdhëniet e zotëruara, në përkryeshmëri nga një Krijues i aftë, do të përfetojnë një shkatërrim të sistemit të vetvetes. Ai do ta ketë kryer punën e tij. Së bashku me të gjitha krijesat, do të zhvendoset në një etapë të re të paracaktuar të jetës, ndryshe nga çdo gjë e njohur për ne në këtë botë.

Surja ka për qëllim përforcimin e idesë së përmbysjes së pashmangshme të mirëngulitur në mendjet dhe zemrat e njeriut, me qëllim që t'i kushtojnë pak ose aspak rëndësi vlerave dhe pasurisë së kësaj bote, ndonëse këto mund të duket se janë me pasoja të qëndrueshme. Mendjet dhe zemrat e njerëzve duhet të themelojnë një lidhje të qëndrueshme me të vërtetën e përjetshme, si për shembull, e vërteta e Zotit të Përjetshëm, që kurrë nuk ndryshon, kur gjithçka tjetër ndryshon dhe fshihet nga faqja e dheut. Ata duhet të këpusin zinxhirët e asaj që duket e njohur në këtë jetë, me qëllim njohjen e së vërtetës së pamohueshme, e cila nuk pranon asnjë kufizim në kohë, hapësirë, njohjen e fundit të aftësive apo niveleve të përkohshme. Ndërkohë që dikush çon nëpër mend ngjarjet e kësaj përmbysjeje të përgjithshme, e ka të pamundur të mos nuhasë një ndjenjë të brendshme të këtij pohimi. Lidhur me atë që ndodh saktësisht me të gjitha llojet e këtyre krijesave përgjatë Ringjalljes, ne mund të themi që këtë e di vetëm Zoti. Ne mund të kuptojmë vetëm atë që kemi përjetuar. Kur mendojmë për përmbysjen e madhe të botës, përfytyrimi ynë nuk mund të shtrihet përtej një tërmeti të dhunshëm apo vullkani, ose ndoshta shpërthimi të një bombe. Vërshimet ndoshta janë shfaqja më shkatërruese e fuqisë së ujit të njohur nga ne. Ngjarjet më të fuqishme në gjithësi që ne kemi matur, kanë qenë disa shpërthime të kufizuara të diellit, i cili është miliona kilometra larg nesh. Të gjitha këto ngjarje madhështore, siç edhe mund të jenë, duken aq të vogla, kur ato krahasohen me përmbytjen e gjithësisë, e cila do të ndodhë në Ditën e Ringjalljes, saqë ato mund të ngjajnë si lojë fëmijësh. Nëse ne vërtetë duam të dimë se çfarë do të ndodhë atë ditë, nuk mund të bëjmë më shumë se të përpiqemi të bëjmë njëfarë krahasimi me çfarë ne kemi përjetuar në këtë botë.

Errësimi i diellit mbase nënkupton se ai do të ftohet dhe flakët e tij që shtrihen mijëra kilometra në hapësirë do të veniten dhe do vdesin përfundimisht. Ndërkohë që tani dielli është në trajtë gazi, si pasojë e nxehtësisë së tij të fuqishme, e cila mbërrin deri në 12.000 gradë, errësimi i tij ka mundësi të nënkuptojë shndërrim të tij, duke ngrirë në një mënyrë të ngjashme me atë të sipërfaqes së tokës. Ai mund të përshtatë një pamje rrethore, pa pësuar stërzgjatje.

Ky mbase është kuptimi i vargut të parë, por mund të nënkuptojë diçka krejt tjetër. Rreth asaj se si do të ndodhë, apo çfarë do e shkaktojë, ne mund të themi se këtë e di vetëm Zoti. Shkërmoqja e yjeve mbase do të thotë se ato do të shkëputen nga rrjeta që i mban të bashkuar, duke humbur shkëlqimin dhe dritën. Vetëm Zoti e di se cilat yje do ta pësojnë nga kjo ngjarje: a do të ndikojë vetëm te një grup i vogël yjesh, le të themi, vetëm te yjet e sistemit diellor, te yllësia jonë që përfshin qindra miliona yje, apo do të ndikojë te të gjithë ato miliona e miliona yje? Është fakt i mirënjohur, se gjithësia përfshin pothuajse një numër të pafund yllësish, secila prej tyre me hapësirën e vet të përcaktuar. Lëvizja e maleve mbase do të thotë se ato do të përplasen dhe shpërthejnë, siç tregohet në të tjera sure:

Ata të pyesin ty lidhur me malet. Thuaj: 'Zoti im do t'i thërrmojë ato në pluhur të imët, duke lënë pas mbetje të shkretuara. (Kuran, 20:105)

Kur malet të thërrmohen copë-copë. (Kuran, 56:5)

Dhe malet do të zhduken sikur të kishin qenë vegim. (Kuran, 78:20).

Të gjitha këto vargje kanë parasysh një ngjarje të caktuar, e cila do të ndikojë te malet, duke i larguar me themelet e tyre të qëndrueshme. Kjo mund të jetë fillimi i një tërmeti që do ta shkundë tokën dhunshëm dhe ky përmendet në suren 99, "Tërmeti".

Kur toka lëkundet në tronditjen e fundit, kur toka të shkundet nga barra e saj. (Kuran, 99:1–2). Të gjitha këto ngjarje do të ndodhin pikërisht në atë ditë shumë të gjatë, *Kur devetë, dhjetë muaj-she shtatzënë, të lihen pas dore.* Përshtkrimi arabik i devesë në këtë rast, nënvizon se ajo është në muajin e dhjetë të shtatzënisë. Në këtë gjendje, ajo është gjëja më e çmuar që një arab zotëron, sepse është gati ta shtojë pasurinë e tij me një viç deveje shumë të çmuar, si dhe t'i japë atij plot qumësht që ai dhe familja e tij do ta ndajnë me kafshën e porsalindur. Mirëpo, në atë ditë, e cila do jetë dëshmitare e ngjarjeve kaq shkatërruese, një deve kaq e çmuar do të lihet pas dore, tërësisht e pashoqëruar. Arabët, të cilëve u drejtohet ky varg fillimisht, nuk lanë kurrë kafshë të tilla pas dore, përveçse në rast rreziku të jashtëzakonshëm.

Kur kafshët e egra të grumbullohen së bashku. Tmerri i madh që kaplon egërsirat në xhunglat e tyre është arsyeja që ato grumbullohen së bashku. Ato harrojnë armikun e përbashkët dhe lëvizin në kope, të pavëmendshme për drejtimin që marrin. Ato as nuk kërkojnë strehët e tyre dhe as nuk ndjekin gjahun e tyre, siç bëjnë zakonisht. Tmerri kaplues ndryshon tiparin edhe të kafshës më të egër: Çfarë do t'i bënte njeriut?

Kur deteve t'u hyjë flaka. Fjala arabe e përdorur në këtë rast mund të nënkuptojë që detet do të tejmbushen me ujë, nga

përmbytjet e ngjashme me ato që ishin veçori e hapave të mëhershëm të jetës në tokë. Në anën tjetër, tërmetet dhe vullkanet mund të zhvendosin kufijtë që tashmë ndajnë detet, kështu që uji i njërit do derdhet te tjetri. Shprehja arabe gjithashtu, mund të nënkuptojë që detet do të përjetojnë shpërthime të cilat do të shkaktojnë flakë, siç përmendet diku tjetër në Kuran: *Kur oqeanet detyrohen të shpërthejnë*. (Kuran, 82:3). Shpërthimi mund të shkaktohet nga ndarja e oksigjenit nga hidrogjeni, të cilët janë përbërësit e ujit të detit. Ato gjithashtu mund të jenë shpërthime atomike të ndonjë lloji. Nëse shpërthimi i një numri të kufizuar atomeesh të një bombe me hidrogjen apo-atomike shkakton pasojat të tilla, kaq rrënuese, atëherë shpërthimi atomik i ujërave të oqeanëve, në çfarëdo mënyre që të ndodhë, do të prodhojë diçka tepër të frikshme për ta përfytyruar mendjet tona. Në mënyrë të ngjashme, ne nuk mund ta përfytyrojmë vërtetësinë jetësore të Ferrit, i cili gjende përtej këtyre oqeanëve të pafund.

Kur shpirtat e njerëzve të jenë çiftëzuar (në përputhje të plotë me njëri-tjetrin). Çiftëzimi i shpirtave mund të nënkuptojë ribashkimin e trupit dhe shpirtit në kohën e ringjalljes. Gjithashtu, mund të nënkuptojë grupimin e tyre, në përputhje të plotë me njëri-tjetrin, siç përmendet diku tjetër në Kuran: *Ju do të ndaheni në tri grupe* (Kuran, 56:7) – ajka e zgjedhur, njerëzit e së drejtës dhe njerëzit e mbrapshtë. Por mund të nënkuptojë edhe ndonjë mënyrë tjetër grupimi.⁸²

Kjo duket të jetë e mjaftueshme për të qartësuar rëndësinë e soditjes dhe përsiatjes së lirë të çfarëdo lloji sendi përgjatë gjithësisë, i papenguar nga kufizimet e kohës dhe hapësirës në këtë botë, apo në jetën e përtejme. Asgjë nuk ekziston në këtë gjithësi, përveç Zotit Krijues dhe krijimit të Tij. Besimtarët e kanë të ndaluar soditjen e Qenies Hyjnore, por ata janë të lirë të sodisin gjithçka tjetër.

82 Sayyid Qutb, *In the Shade of the Qur'an* (Londër: Botimet MWH, 1979), vol. 30, pp. 62–65.

VII

Nivelet vetjake të soditjes

A ka shkallë të ndryshme të soditjes dhe përsiatjes. Nëse po, a është niveli i soditjes në përpjesëtim të drejtë me përpjekjen e bërë nga soditësi? A ka dallime mes soditësve nga ky këndvështrim dhe a janë disa sende më të lehta për t'u soditur, sesa të tjerat? T'u përgjigjesh këtyre pyetjeve plotësisht, është përtej fuqisë mendore të njeriut. Megjithatë, gjenden së paku nëntë përmasa dhe ndryshore të cilat, me sa duket, ndërlidhin zanafillën e këtyre ndryshimeve. Këto do të shqyrtohen në vijim.

THELLËSIA E BESIMIT

Thellësia e soditjes dhe e përsiatjes varet, para së gjithash, nga niveli i besimit vetjak dhe afërsisë së çdonjërit me Zotin. Sa më i fuqishëm besimi, aq më e lehtë është të sodisësh fushën e Zotit dhe të kërkosh prej saj ndjenjat e dashurisë më fisnike dhe vlerësimin e Krijuesit të tyre. Sidoqoftë, kjo është çështje këndvështrimesh, të cilën vetëm Zoti dhe vetë besimtarët e dinë.

Siç është përmendur edhe më lart, soditja kalon përmes shkallëve të ndryshme: shkalla e vlerësimit të saktësisë dhe bukurisë së krijimit dhe shkalla kur ky vlerësim zgjatet deri te vetë Krijuesi. Prandaj, sa më i madh të jetë besimi, dashuria dhe nderimi vetjak

ndaj Zotit, aq më e thellë është soditja dhe përsiatja në krijimin e qiellit dhe tokës. Nëse besimtarët vazhdojnë të sodisin dhe të thellohen në mendime, ndërkohë që ata janë në këtë gjendje të ngrohtë shpirtërore dhe ndjesore, ata do të zhvendosen nga shkalla e ftohtë e njohjes drejt mesit të shkallës së dytë dhe të tretë, e cila mund të përshkruhet si lëvizje mes njohjes dhe soditjes. Kjo mund t'i çojë drejt një gjendjeje ndjesore të thellë dhe ngazëlluese, që shpeshherë mund të jetë e tepërt për anën e tyre psikologjike për ta duruar. Dikush mund të lexojë tregime kureshtare rreth soditjes së vërtetë të adhuruesve. Në të vërtetë, një njeri mund të fillojë soditjen në një gjendje fare të qetë, por, pas pak, ai gjendet i humbur në mendime, saqë ai (ose ajo) bëhet i pavëmendshëm për mjedisin që e rrethon. Për shembull, siç njofton Al-Gazali në *Ihya ulumid-din*, *Dāwūd al-Taʿī* hipi në çatinë e shtëpisë së tij, në një natë me hënë të plotë, për të soditur madhësinë e qiellit dhe tokës. Megjithatë, ai u përqendrua kaq shumë në soditjen e tij, duke parë qiellin dhe duke qarë, saqë ra sipër shtëpisë së fqinjit të tij. Fqinji u hodh nga shtrati me shpatë në dorë, duke menduar se ishte një hajdut. Kur e mori vesh që ishte *Dāwūdi*, ai uli shpatën dhe e pyeti se kush e kishte shtyrë nga çatia e tij. *Dāwūdi* u përgjigj: “Për atë Zot, as që e kisha mendjen!”⁸³

THELLIMI DHE KOHËZGJATJA E PËRQENDRIMIT

Kohëzgjatja ka lidhje me veçorinë e secilit besimtar dhe me aftësinë e lindur për t'u përqendruar pa ndjerë lodhje apo mërzitje të menjëhershme. Kjo cilësi varet më së shumti në llojin e sistemit nervor me të cilin ata janë pajisur nga i Plotfuqishmi. Një numër hulumtimesh kërkimore që janë ndërmarrë, kanë treguar

83 Al-Ghazālī, *Ihyāʾ*, vol. 4, pp. 388–389.

ndryshimin e qartë të aftësisë së njerëzve për t'u përqendruar me durim. Disa nga këto hulumtime mendore-shpirtërore janë bërë me njerëz të hapur dhe të mbyllur në vetvete, duke treguar se fuqia e përqendrimit ka një themel biologjik në sistemin nervor të njeriut. Ky përcaktim që gjendet në pjesën e palcës trunore, shërben si një derë zotëruese e rrahjeve dhe shtysave nervore, të cilat ngjiten në qendrat e sipërme të trurit.

Te njerëzit e mbyllur, përcaktimi ndërlihdës shumëfishon shenjat nervore të dërguara nga organe shqisore të ndryshme në tru. Si pasojë, këta njerëz kanë një aftësi më të madhe për t'u përqendruar dhe mund ta bëjnë atë për një periudhë më të gjatë kohore. Njerëz të tillë janë të kënaqur me nxitjen më të vogël ndjesore të mjedisit të tyre. Rrjedhimisht, ata priren të parapëlqejnë vetminë dhe janë mendimtarë. Zakonisht, ata nuk durojnë zëra të lartë apo muzikë me zë të lartë, si dhe nuk pëlqejnë ngjyra të ndezura. Ata pëlqejnë veprimtari që nuk kërkojnë përzierje me njerëz dhe pjesëmarrje në grumbullime të zhurmshme. Të tilla janë leximi në vetmi, punimi i kopshtit, apo kalimi i kohës në bibliotekë. Ata shijojnë punën e tyre të përditshme pa u mërzitur dhe priren të jenë të kujdesshëm në planet e jetës së tyre. Në marrëdhëniet shoqërore janë fjalëpakë, pa shfaqur të fshehtat e tyre, përveçse me miqtë më të ngushtë. Shumë rrallë shfaqin ndjenja shpërthyes dhe nuk kundërveprojnë me inat ose armiqësi, apo në mënyrë rastësore. Përfundimet e shumë hulumtimeve kanë vërtetuar se të mbyllurit në vetvete, mund të bëjnë punë që kërkojnë përqendrim për periudha të gjata kohore, me një mundësi gabimi të vogël, që mund të shkaktohet nga lodhja dhe ngadalësimi. Prandaj ne presim që këta lloj njerëzish të jenë në gjendje të përkushtohen në veprimtari të thella njohëse, për një kohë krahasimisht të gjatë. Nëse janë edhe soditës besimtarë, ata mund të angazhohen në soditjen e thellë të krijimit, më gjatë dhe më thellë sesa njerëzit e tjerë.

Në anën tjetër, personat e hapur me shoqërinë, kanë një sistem nervor, përcaktimi ndërlihdës i të cilit ngadalëson ose dobëson

shenjat dhe nxitjet nervore që mbërrijnë në pjesët e epërme të trurit. Rrjedhimisht dhe në kundërshtim me llojin e mëparshëm, njerëz të tillë kanë nevojë për përvoja me gjallëri dhe ndjesi në mjedisin që i rrethon, për të zëvendësuar ngadalësimin e përcaktimit ndërlidhës të sistemit të tyre nervor. Së paku, kjo është ajo çfarë thonë mbështetësit e kësaj pikëpamjeje. Atyre u pëlqejnë grumbullimet e njerëzve dhe e shijojnë të pasurit shumë miq, sepse kanë nevojë shumë të madhe për nxitje, të bëjnë diçka ndryshe dhe të bashkëbisedojnë vazhdimisht. Ata nuk e durojnë vetminë, nuk janë të prirë drejt leximi dhe janë të paduruar në veprimtaritë e përditshme. Shpeshherë ndërrojnë shtëpinë, ndërrojnë punën, ushqimin, shokët, madje edhe gratë. Ata nuk i fshehin ndjenjat e tyre dhe mund të bëhen të dhunshëm. Ata janë gjaknxehtë, por edhe falin shpejt, si dhe parapëlqejnë punë që nuk kërkojnë përqendrim të vazhdueshëm, apo që janë përsëritëse. Hulumtimet laboratorike gjithashtu, kanë treguar se personat e hapur bëjnë më shumë gabime dhe se ata përqendrohen më pak sesa të mbyllurit në veprimtari të ndryshme mendore dhe trupore.⁸⁴ Nëse kjo është e vërtetë, sipas kushteve të tyre nervore, këta njerëz mund të jenë më pak të durueshëm sesa të tjerët, kur vjen puna te thellësia dhe kohëzgjatja e të menduarit dhe veprimtarive njohëse, paçka se besimi dhe përkushtimi i tyre mund të jetë i ngjashëm. Madje, edhe sikur ne ta pranojmë faktin se personat e mbyllur janë në një nivel më të lartë sesa të hapurit, në fushën e soditjes, kjo nuk nënkupton në mënyrë të menjëhershme, se të hapurit janë të një niveli më të ulët. Në të vërtetë, sipas cilësive të sistemit të tyre psikologjik dhe nervor, ata mund të tejkalojnë të mbyllurit në përpjekjet islame të cilat kërkojnë përzierjen me njerëzit, të pasurit shokë apo të folurit në publik. Në çdo rast, shumica e njerëzve janë diku mes të mbyllurve dhe të hapurve, me numrat që ngadalë zvogëlohen drejt secilit skaj.

84 H. J. Eysenck, *The Structure of Human Personality* (Londër: Methuen, 1970).

GJENDJA MENDORE DHE NDJESORE E SODITËSIT

Ndikuesi i tretë që bën dallimin e thellësisë së soditjes, është ai mendor-shpirtëror. Sigurisht që soditja kërkon paqe mendore dhe qetësi, kërkon shëndetin psikologjik dhe trupor. Shëndeti trupor është padyshim thelbësor për thellimin e soditjes. Është e qartë që njeriu i sëmurë, njerëzit mbi peshë, apo dikush që vuan nga varësia e drogës, nuk mund të lartësojë gjendjen e tij shpirtërore në një nivel të lartë soditjeje. Siç i kam shqyrtuar më parë përfitimet e mëdha të shëndetit trupor nga ndjekja e mënyrës islame të jetesës, në librin tim *The AIDS Crisis: An Islamic Socio-Cultural Perspective*, ia kam kushtuar këtë pjesë ndikimit të këndvështrimit psikologjik.⁸⁵

Besimtari i pikëlluar nga ankthi, rënia shpirtërore, shqetësimet, problemet shëndetësore, apo ndonjë tjetër çrregullim mendor-shpirtëror, nuk pritet të sodisë me ndonjë shkallë të lartë përqendrimi. Ata që ndikohen nga ndërlikime nervore, mund të jenë në gjendje të thellohen në mendime në një nivel të ulët, por ata që ndikohen nga psikoza, shthurja mendore, vonesa të rënda mendore apo vjetërsim, mund të mos jenë në gjendje të bëjnë as këtë thellim të nivelit të ulët. Kështu që, midis qetësisë, normalitetit dhe psikozave të rënda, ka përshkallëzime të gjendjeve psikologjike dhe ndjesore, të cilat ndikojnë në aftësinë për të soditur në përpjesëtim me rëndesën e secilit prej rasteve.

Pa dyshim që, për një besimtar soditës, dobësimi psikologjik është një barrë më e rëndë sesa dobësimi trupor. Në të vërtetë, plot adhures i mirëpresin dobësimet trupore, ngaqë ata pohojnë se një sëmundje e tillë, mund të kthehet në mundësi për një soditje dhe përsiatje më të thellë, si dhe një shtysë shpirtërore më shumë për adhurim dhe pranim. Në anën tjetër, shqetësimi, ankthi, rënia

85 Shiko Badrin, *AIDS Crisis*.

shpirtërore dhe rëndimet në zemër, janë të gjithë armiq të qetësisë që nevojitet nga besimtarët gjatë soditjes: nga ku vjen edhe lutja e Profetit (a.s.), në të cilën ai i kërkon Zotit ta mbrojë nga ankthi, mërzia, dobësimi dhe përtacia.⁸⁶

Ne kuptojmë gjatë punës në klinikat psikiatrike dhe psikologjike, se këto gjendje ndjesore, prej të cilave Profeti (a.s.) i kërkon mbrojtje Zotit, janë shenjat kryesore të ankthit dhe rënies shpirtërore.

RRETHANAT MJEDISORE

Përcaktori i katërt është ndikimi i mjedisit të besimtarët, mënyra se si ata sillen me nevojat dhe hallet e jetës së përditshme, apo sa e pengojnë këto nevoja aftësinë e tyre për të soditur. Fjala vjen, një burrë musliman që ka një grua të këndshme dhe të sjellshme, i cili mëson shpjegime kuranore për orë të tëra gjatë javës në universitet dhe që jeton në një vend ku mund t'i ketë të gjitha ato çfarë duhen për një jetë të rehatshme, do ta kuptojë se gjithçka në mjedisin ku ai jeton, nxit me këmbëngulje soditjen dhe përsiatjen. Përkundrazi, një besimtar që duhet të punojë me zell për orë të tëra në një ndërmarrje vetjake, që harxhon shumicën e kohës në llogaritje tregtare dhe oferta qeveritare, pastaj mbaron punën e tij të lodhshme për të mbajtur radhën të dyqani i bukës apo pika e karburantit, me qëllim sigurimin e nevojave të jetesës për veten dhe familjen e pakënaqur, me siguri që nuk do të gjejë kohë apo qetësi për soditje të thellë, edhe nëse është i barabartë në besimin e patundur me një njeri tjetër dhe i ngjashëm me të, për sa i përket gatishmërisë nervore dhe psikologjike.

86 Vërtetuar nga al-Bukhārī dhe regjistruar në *Al-Suyūti, Al-Jāmi'*, vol. 1, f. 235.

NDIKIMI I KULTURËS

Mënyra e rritjes së fëmijëve në disa kultura, qofshin ato islame ose jo, rrënjos te njerëzit, që në fëmijërinë e hershme, dashurinë dhe vlerësimin e bukurisë artistike natyrale dhe asaj artificiale. Të rriturit me një kulturë të tillë, pa dyshim që harxhojnë shumicën e të hollave dhe kohës së tyre për të shijuar dhe soditur pamjet mahnitëse, ose për të blerë piktura të bukura. Në anën tjetër, ka kultura që i rrisin njerëzit e vet pa ndonjë kërshtëri të madhe, përveç bukurisë trupore të një gruaje, mbase edhe vlerësimin të poezisë apo muzikës vendase. Është e trishtueshme që shumë shoqëri muslimane bëjnë pjesë në renditjen e dytë. Mbjaj mend shumë mirë, gjatë viteve 1930, kur shikoja burra e gra angleze, duke drejtuar makinat e tyre, apo duke ecur me biçikleta në ditët me diell, përgjatë Urës së Nilit të Bardhë në Kartum, për të parë perëndimin e diellit. Me të vërtetë, perëndimi i diellit në Kartum është dukuri e jashtëzakonshme natyrore. Kartum gjendet në pikën ku Nili i Bardhë, me ujërat e tij shkumbëbardhë, takohet me Nilin Blu që mbart ujëra me llumin e dheut të zi. Të dy lumenjtë me rrjedhje të shpejtë, përballen me njëri-tjetrin përgjatë një kufiri ndarës të qartë, i cila pengon përzierjen e ujërave të pastër dhe të ndotur, sikur të ishin një mundës i bardhë dhe një mundës i zi, të përfshirë në një ndeshje me fuqi të barabartë. Dielli perëndon me një ngjyrim të thellë të kuqërremtë, duke përshkuar pafundësinë e qiellit perëndues blu, i cili kthehet në të murrme nga pluhuri i shkretëtirës së Omdurmanit. Këta anglezë “vlerësues” nuk ishin udhëtarë, por banorë të vendosur në Sudan. Disa prej tyre bënë udhëtime të përditshme tek Ura e Nilit të Bardhë dhe më kujtohet se si sudanezët kalimtarë dhe shoferë taksish hamendësonin sjelljet e kota të këtyre perëndimorëve: “Çfarë shohin ata në një perëndim dielli?” apo vërejtje ironike: “Ata kanë kaq shumë të holla, sa që nuk dinë se si t’i shpenzojnë!”

Në kultura të tilla, ata pak njerëz që kanë dhunti për ta vlerësuar bukurinë natyrale dhe mund të harxhojnë kohë duke e soditur atë, shpeshherë mund të duken të çuditshëm për bashk-atdhetarët e tyre. Lidhur me këtë, lexuesi mund të mrekullohet, kur të dëgjojë këtë rrëfenjë për një njeri të tillë, i cili ishte kushëriri im që jetonte në qytezën tone të vogël Rufa, në brigjet e Nilit Blu.

Një ditë, ai mori valixhen dhe u nis për në kryeqytetin Kartum. Ndërkohë që po priste trenin, i cili zakonisht vinte me vonesë, pa një zog shumë tërheqës me ngjyra, ndryshe nga zogjtë e tjerë të asaj ane të Sudanit, ulur në një tel telefoni. Atij i bëri kaq përshtypje bukuria e zogut, sa që e ndoqi zogun që fluturoi me hijeshi nga një pikë, në pikën tjetër të telit. Kur, më në fund, zogu fluturoi, ai u kthye te vendi ku ishte duke pritur dhe kuptoi se dikush i kishte vjedhur valixhen. Megjithëse kjo ka ndodhur gjatë viteve 1960, të afërmit e mi në Rufa, sot e kësaj dite vazhdojnë të qeshin me të dhe e kujtojnë atë si provë të përthithjes nga “cikërrimat”.

Mirëpo, dikush pret nga besimtarët që vijnë prej një kulture të mbështetur në vlerësimin e bukurisë natyrale, që ata të jenë soditës më të mirë sesa ata që vijnë nga kultura të cilat nuk i rrisin fëmijët e tyre me ndjesinë e të çmuarit të pikëpamjeve estetike të jetës. Kurani i drejtohet grupit të fundit, kur flet rreth bukurisë së krijimit të Zotit dhe ngjyrave të ndryshme, ngjyrimit të njerëzve, kafshëve dhe gurëve.

NJOHURITË E BESIMTARËVE LIDHUR ME LËNDËT E SODITJES

Përcaktori i gjashtë varet nga fakti se sa janë këshilluar njerëzit dhe sa dinë ata, lidhur me lëndën e soditjes së tyre, sepse kështu

do ta kenë më të lehtë të zgjedhin dhe vlerësojnë lëndët e për-siatjes brenda rrethinës që ata njohin. Për shembull, ndërsa unë mund të shikoj qiellin dhe mendoj rreth bukurisë së tij joshëse, hapësirës së tij të pafund dhe yjeve që xixëllojnë, besimtarët që janë njohës të astronomisë dhe yjeve të shndritshëm, do të shohin qiellin dhe do të mendojnë rreth gjërave që sytë e tyre mund dhe nuk mund t'i shohin. Ata shohin tek yjet e përhapur miliarda diej që flakërojnë, të cilët vërtisin zjarret e tyre përtej hapësirës. Ata shohin miliona yllësi, miliona vite-dritë larg, që udhëtojnë duke u larguar nga njëri-tjetri me shpejtësi të frikshme, deri në 40.000 milje për sekondë. Shkencëtarë të tillë shohin qiellin dhe vërtet e vlerësojnë zgjerimin në vazhdimësi të gjithësisë, kështu mund të kuptojnë edhe vargun kuranor:

Ne e kemi ndërtuar qiellin me fuqinë Tonë dhe Ne e zgjerojmë atë.
(Kuran, 51:47).

Ata gjithashtu e ndjejnë se Zoti është një dhe vetëm një, që mban së bashku krijimin e Tij. Ata e shohin këtë bashkim në elektronet, protonet dhe në grimca të tjera brenda atomit, që përbëjnë një-sitë themelore të gjithçkaje në gjithësi. Ata madje shohin për-mes pikëpamjes së Teorisë së Ajnshtajnit, sipas së cilës hapësira dhe koha janë të bashkuara në një tipar të vetëm fizik, ndërkohë që sasia dhe fuqia janë kthyer në dy veçori të së njëjtës dukuri elektromagnetike. Edhe sikur të ishim në të njëjtin nivel besimi, përqendrimi dhe ndjesie shpirtërore, me atë të astronomëve, ata përsëri do të mbërrijnë një nivel shumë më të lartë soditjeje sesa vetë ne, falë njohurisë së tyre më të thellë dhe më të gjerë.

Në rreshtat e mëposhtëm, marrë nga *The Tao of Physics*, Fritjof Capra përshkruan një përvojë të thellë soditjeje, i ndih-muar nga njohuritë e tij si fizikan.

Isha ulur pranë oqeanit në një mesditë të verës së vonë, duke parë valët që rrokulliseshin, dhe po ndjeja ritmin e frymëmarrjes sime, kur papritur u ndërgjegjësova për përkatësinë mjedisore, sikur të

isha mbërthyer nga një kërcim madhështor hapësinor. Ngaqë isha fizikan, e dija që rëra, gurët, uji dhe ajri rreth meje ishin të përbërë nga atome dhe molekula valore dhe këto të fundit përbëhen nga grimca që bashkëveprojnë me njëra-tjetrën, duke krijuar dhe shkaktëruar grimca të tjera... E gjithë kjo ishte e njohur për mua, nga hulumtimi im në Fizikën e energjisë së lartë, por deri në atë çast e kisha përjetuar përmes grafikëve dhe teorive matematikore. Ndërsa qëndroja ulur në atë plazh, përvoja ime e mëparshme u rigjallërua: “Pashë” ujëvara fuqie, duke rënë nga gjithësia. “Pashë” atomet e përbërësve dhe ato të trupit tim, duke u bërë pjesë e këtij vallëzimi hapësinor... Ndjeva ritmin e tij dhe dëgjova zërin e tij.⁸⁷

SHSEMBULLI I MIRË DHE NDIKIMI I SHOQËRISË

Profeti (a.s.) ka thënë: “Një njëri është i ngjashëm me mikun e tij, kështu që zgjidhi miqtë me kujdes!”⁸⁸ Ndikimi i shembullit të mirë dhe shoqërisë nuk ka nevojë për stërhollim. Feja e ka shpjeguar atë, vëzhgimet nga njerëzit e zakonshëm e kanë pohuar atë dhe provat bashkëkohore shoqërore, shpirtërore-mendore, e kanë vërtetuar deri në atë shkallë, saqë ai është kthyer në një përfundim të pashmangshëm. Ashtu sikurse shembulli i keq është një pengesë e madhe, shembulli dhe shoqëria e mirë përbëjnë një nga përcaktorët më të rëndësishëm që ndikojnë te soditja e besimtarit. Për këtë arsye, një ndjekës fetar mund të përfitojë shumë nga shoqërimi dhe njësimi i tij me besimtarin i cili ka mbërritur nivelin e qetësisë shpirtërore (*en-nefsul mutmeineh*), përmes dikujt që e shikon si mjeshtër shpirtëror (*shejh*). Vërtet që ndikimi shoqëror te një i mençur mund të ndryshojë vendosmërisht botëkuptimin e ndjekësit të tij dhe të përmirësojë aftësinë e tij lidhur me soditjen islame. Siç e kemi shpjeguar më herët, soditja e shëndoshë shtrihet në të gjitha fushat njohëse dhe ndjesore të

87 Fritjof Capra, *The Tao of Physics* (Glasgow: Botimet Harper Collins, 1992), f. 11.

88 Përmendur nga Abū Hurayrah dhe regjistruar nga Al-Tirmidhi.

njeriut. Ajo bëhet më e thellë dhe më e jashtëzakonshme përmes këmbënguljes. Kur ndërthuret me përmendjen dhe lavdërimin e Zotit, besimtarët mbërrijnë në një nivel që e kuptojnë fuqinë, mençurinë e mëshirës së Zotit dhe cilësitë e tjera të Tij në gjithçka që shohin dhe dëgjojnë rreth tyre. Duke e përshkruar këtë gjen-dje, Ibn Kajjimi ka thënë në librin *Madārij al-Sālikīn*, se soditja e thellë dhe e vazhdueshme e adhuruesit do t'i hapë atij një derë hyjnore, përmes së cilës ai do të:

... ngrejë sytë dhe do të shikojë më të Lartin dhe Përfundimtarin, sikur të kishte parë dhe vënë re Atë sipër qiejve, duke pushuar në fronin e tij, duke vëzhguar krijimin e tij, duke dëgjuar zërat e tyre, duke parë synimet e brendshme të tyre. Atëherë, dera e përjetësisë hapet përpara adhuruesit dhe përmes saj, ai shikon se si të gjitha ndryshimet e gjithësisë dhe punët e qenësishme janë vetëm në du-art e të Plotfuqishmit. Pastaj, kur ai vëren cilindo nga krijimet e të Plotfuqishmit, do të vërtetojë për Atë, Krijuesin e Plotfuqishëm, Vetitë e Tij të përkryeshmërisë dhe cilësitë e madhështisë. Asnjë nga krijimet e Tij nuk do të mundet ta mbulojë adhuruesin nga Krijuesi i tij. Secila pjesë përbërëse e krijimit do t'i drejtohet adhu-ruesit, duke i thënë: "Dëgjoje dëshminë time para Tij, i cili ka kriju-ar gjithçka me brumosjen më të mire! Unë jam punë e Zotit, Ai që krijon më të mirën...". Kur të ndodhë kjo, adhuruesi nuk do të ketë asgjë nga gjithësia në zemrën e tij, përveç Zotit të Plotfuqishëm. Pastaj, ndriçimet e dijes, të vërtetës, dëlirësisë dhe dashurisë do burojnë nga zemra e tij, siç buron drita nga dielli.⁸⁹

Pa dyshim që kjo dritë, të cilën Ibn Kajjimi e krahason me dritën e diellit, gjithashtu buron te çdonjëri që takon adhurues të tillë, shoqërohet me ta, ose behët nxënës i tyre.

LLOJI I SENDEVE TË SODITJES

Përcaktori i tetë që ndikon në thellimin e soditjes, është lloji i sen-deve që sodit dhe mendon. Tashmë e kam shpjeguar lehtësinë me

89 Ibn al-Qayyim, *Madārij*, f. 632.

të cilën njerëzit mund të sodisin krijimin natyror, të tillë si malet, lumenjtë, pyjet, krahasuar me mendimin rreth shpikjeve njerëzore dhe marrëdhënien e tyre me mëshirën e Zotit. Arsyeja e kësaj është se shpikjet kanë nevojë për një shkallë më të madhe e të thellë mendimi, sesa sendet natyrale. Përveç kësaj, disa dukuri natyrore nxisin menjëherë mendime dhe ndjenja të fuqishme, duke shkundur rrënjësisht pikëpamjet shpirtërore dhe mendore të qenieve njerëzore. Për shembull: drita verbuese e vetëtimës, zëri shurdhues i bubullimës, shiu që bie me rrëmbim, apo uturima e erës, të gjitha kanë një ndikim përfundimtar në shpirtin njerëzor dhe lehtësisht mund të çojnë drejt soditjes pa mundime, lidhur me frikën e Zotit dhe shpresën për mëshirën e Tij. Kurani shpall:

Ai jua tregon vetëtimën, duke ju bërë të frikësoheni e të shpresoni. Është Ai që krijon re të rënda (me shi). Bubullima e madhëron Atë me falënderim, por edhe engjëjt, nga frika ndaj Tij. (Kuran, 13:12–13).

Në anën tjetër, disa dukuri janë të vështira të soditen, qoftë ngaqë janë artificiale, siç janë shpikjet njerëzore teknologjike, qoftë sepse janë të paqarta në mënyrë të tejskajshme. Shkak është trajta e tyre teorike apo ideore. Ato janë përtej kufijve të kohës dhe hapësirës, ndaj është e vështirë për mendjen e njeriut të zakonshëm t'i përfytyrojë apo sodisë ato. Shembuj të këtyre dukurive tashmë janë dhënë më sipër.

AFËRSIA ME SENDET E SODITJES

Megjithëse njohuritë dhe kuptimi i sendeve që sodisim, mund të nxisin soditje më të thellë, nuk duhet të na befasojë mendimi që e kundërta është gjithashtu e vërtetë. Kjo do të thotë se afërsia e tejskajshme me sendin mund të përbëjë një pengesë për ta

soditur atë. Në fakt, përsëritja e vazhdueshme shteron edhe dukurinë më madhështore të gjithësisë, nga fisnikëria dhe shkëlqimi i saj. Përndryshe, si mund të mos na bëjë përshtypje pamja e lindjes së diellit çdo mëngjes, me gjithë shenjat e qarta dhe të magjishme që mbart në vetvete?! Si mund të mos mbushen shpirtrat tanë me dashuri bindëse për Zotin, kur vëzhgojmë dhe vëmë në përdorim krijimet e Tij gjatë gjithë ditës: pemët, kafshët, zogjtë dhe peshqit?! Është me rëndësi të përmendim atë çfarë Ibn Xheuzije thotë rreth çështjes së afërsisë dhe risisë. Ai tregon se si, përgjatë udhëtimit të tij të gjatë fetar për në Mekë, u prek shumë nga pamja e maleve madhështore Kajbar, duke qortuar veten për përjetimin e një ndjenje kaq të fortë dashurie, bindjeje dhe vlerësimi të frikshëm ndaj të Plotfuqishmit, vetëm pasi i kishte soditur këto male. Në atë çast, ai filloi të sillte nëpër mend detet e mëdha, qiejt dhe yjet që aq shpesh i kishte vëzhguar, por që asnjëherë s'i kishin bërë kaq përshtypje. Ja si e përshkruan Ibn Xheuzije përvojën e tij:

Gjatë udhëtimit tim në Mekë, isha disi i shqetësuar rreth kaçakëve beduinë, kështu që ndoqa shtegun drejt maleve Kajbar. Pashë male kaq madhështore dhe shtigje të mrekullueshme, të cilat m'u dukën të mahnitshme. Madhështia e Krijuesit u rrit brenda shpirtit tim, në një mënyrë që nuk e kisha ndjerë kurrë më parë. I thashë shpirtit tim: 'Turp të kesh! Kapërce detin dhe shiko mrekullitë e tij me sy dhe shpirt, dhe do të dëshmosh fisnikëri edhe më të madhe! Pastaj vëzhgo gjithësinë dhe do të duket, krahasuar me (shtatë) qiejt dhe orbitat, sikur është më shumë sesa një kokërr rëre në shkretëtirë! Pastaj përfytyro orbitat dhe fronin e Zotit, Ferrin dhe Parajsën! Atëherë lëri të gjitha këto dhe kthehu mbrapa, që të shohësh se gjithçka është nën sundimin e të Plotfuqishmit, fuqitë e të cilit nuk kanë kufij! Pas kësaj, kthehu te vetvetja, që të shohësh fundin dhe fillimin tënd! Mendo se çfarë ka qenë përpara se të fillonte - ka qenë një hijgje - dhe çfarë do ketë pas fundit, i cili s'është gjë tjetër veçse pluhur e hi!' Si mundet një njeri të jetë i qetë në këtë botë, kur syri i shpirtit vëren fillimin dhe fundin?! Si munden zemrat e ndjeshme të jenë të pavëmendshme, lidhur me përkujtimin e Zotit?! Pas jetës sime, nëse shpirtrat njerëzorë do të largoheshin prej ëndërrimit të tyre, ata do të shkriheshin nga frika e Zotit, ose do u

binte të fikët nga dashuria për Të. Mirëpo ndjesitë janë kaq të plogështa, saqë fuqia e Krijuesit mund të kuptohet vetëm kur vështron një mal. Gjithsesi, a e patën ata zgjuarsinë ta përfytyronin kuptimin e vërtetë të kësaj, sepse vetëm atëherë Fuqia mbi atë mal do kishte qenë tregues më i madh sesa vetë mali!⁹⁰

Sa më e madhe të jetë afërsia jonë me mjedisin që na rrethon, aq më e rënduar është pamja dhe vetëdija jonë, prandaj ne nuk ja dalim të vëzhgojmë apo të mbajmë mend gjëra shumë të rëndësishme. Faktikisht, është e mundur që velloja e afërsisë që na e turbullon shikimin, i ka penguar njerëzit në soditjen e qenies njerëzore në mish, gjak e shpirt. Në të vërtetë, përgjatë kohërave të ndryshme, njerëzit kanë qenë në gjendje të vërejnë gjithçka rreth tyre dhe kanë zhvilluar njohuritë e tyre në Gjeologji, Agrokulturë, Kimi, Astronomi, transport, mënyrat e prodhimit, artin e luftës etj. Gjithsesi, njerëzimi ka bërë përparim të madh në hulumtimet biologjike dhe fizike, por shkencat njerëzore si Psikologjia apo Sociologjia vazhdojnë të mbeten mbrapa në mënyrë të dukshme. Deri diku, kjo ndodh ngaqë këto shkenca shoqërore e zhvlerësojnë tërësisht shpirtin dhe pikëpamjet shpirtërore të qenieve njerëzore, por kjo ndodh edhe sepse ato marrëzisht përsërisin mënyrat e përdorura nga shkencat fizike. Hulumtimi rreth tyre fillon shumë vonë, në krahasim me shkencat fizike dhe biologjike. Ky kapitull, deri tani, ka vrojtuar disa nga përbërësit më të rëndësishëm që mund të ndikojnë në thellimin e soditjes, duke na çuar në këtë mënyrë, drejt një bashkëbisedimi ndërveprues, lidhur me pikëpamjet mendore, shpirtërore dhe psikologjike të besimtarit musliman. Hapi tjetër do të jetë vlerësimi i rëndësishëm përkatës të këtyre përbërësve.

Nuk ka dyshim, se rëndësia e ndonjërit prej këtyre përbërësve varet nga rrethanat e vetë atyre që sodisin. Në disa raste, soditja varet shumë nga mirëqenia e gjendjes shpirtërore-mendore

90 Ibn al-Jawzī, *Saydal-Khātir*, ed., Ali al-Tantawi (Damask: Dār al- Fikr, 1978), pp. 148-149.

dhe ndjesore të besimtarëve. Në të tjera raste, muslimanëve do t'u duket më e lehtë të përsiaten vazhdimisht, nëse largohen nga qyteti i zhurmshëm drejt fshatrave të veçuar dhe të qetë. Sidoqoftë, vendimtar për thellimin në seditje është besimi. Thellësia e besimit dhe afrimi me Zotin janë shtylla kurrizore e seditjes. Përbërësit e tjerë janë dytësorë dhe përftojnë ndikimin e tyre nga fuqia e besimit. Dijetarët bashkëkohorë, veçanërisht ata që vetëpërcaktohen si *mutezilitët* e rinj, janë larg të vërtetës, kur pohojnë se në ditët e sotme, ne jemi më të aftë se stërgjyshërit tanë, madje edhe më të aftë se shoqëruesit (sahabët) e Profetit (a.s.) për të seditur krijimin e Zotit, thjesht ngaqë ne dimë më shumë rreth natyrës së gjërave, si pasojë e përparimit madhështor në shkencën dhe teknologjinë bashkëkohore.

Rrjedhimisht, ndikimi i vërtetë në atë se çfarë shohin dhe ndjejnë besimtarët në mjedisin që i rrethon, varet më shumë nga thellësia e besimit të tyre, nga dashuria dhe bindja ndaj Zotit, sesa në atë çfarë dinë dhe zbulojnë rreth natyrës së gjërave. Seditja është një gjendje e ngrohtë ndjesore, ku besimtarët ndikohen nga ajo që ndjejnë, rrokin nga saktësia dhe bukuria e gjithësisë së pafund të Zotit. Kjo nuk është një gjendje e ftohtë grumbullimi të dhënash, e përmirësuar nga rritja e diturive. Një ide sqaruese, paçka se e thjeshtë, mund të jepet nëse dikush i përfytyron këto kufizime si të matshme me njësi të njëjta, të cilat rriten ose zvogëlohen sipas rrethanave të muslimanit seditës.

Nëse faktorin e besimit e shënojmë me "B", aftësinë për t'u përqendruar e shënojmë me "P", njohuritë e besimtarit i shënojmë me "Nj", cilësitë e sendit që seditet i shënojmë me "C", e kështu me radhë, atëherë thellësia e seditjes do të varet nga ndikimi i besimit "B" në secilin prej faktorëve të tjerë kufizues. Kjo mund të shtrohet në një ekuacion të thjeshtë, si më poshtë:

$$\text{Thellësia e Seditjes} = B (P + Nj + C + \dots)$$

Ky ekuacion tregon se një rritje e besimit do të çojë drejt një shumëfishimi të thellësisë së soditjes, ngaqë ndërvepron me të gjithë përbërësit e tjerë. Megjithatë, kur përbërësit e tjerë përmirësohen, do të kenë vetëm një ndikim shtesë të kufizuar në thellimin e soditjes, i ngjashëm me dallimin midis mbledhjes së numrave dhe shumëzimit të tyre.

Ngjashëm, kur faktori i besimit “B” shkon në zero dhe barazohet me mosbesim të plotë, të tjerat nuk do të vlejnë, pa marrë parasysh madhësinë e tyre, ngaqë përfundimi i shumëzimit të çdo numri me zero nuk është më shumë se zero. Prandaj, ata që kanë shkallë të tillë besimi, si ajo e shoqëruesve të Profetit (a.s.), nuk do të kenë shumë nevojë për njohuri rreth atyre që shohin në mjedisin rrethues dhe u duhet shumë më pak kohë për të kapur thellësinë e soditjes, e cila është e pakapshme për njerëzit më të dobët. Me shifra, nëse një musliman ka besim të dobët prej 10 njësish, por ka njohuri të zgjeruara rreth sendeve që sodit, mund të ketë gjithë kohën dhe qetësinë e mendjes që i nevojitet, si dhe faktorë të tjerë, të cilët shtohen deri në 100 njësi. Atëherë, thellësia e soditjes së tij do të jetë 1.000 njësi. Megjithatë, dikush që ka shumë më pak njohuri dhe më pak kohë, mund të sigurojë vetëm gjysmën e njësive të soditjes, që do të thotë 50. Por, ngaqë ai zotëron një faktor të lartë besimi prej 100 njësish, thellësia e soditjes së tij do të shkojë deri në 5.000, që do të thotë pesë herë më e madhe se më parë.

Siç edhe mund të pritej, pikëpamjet shpirtërore dhe fetare, si besimi dhe soditja, nuk mund të shqyrtohen me përmasa kaq të thjeshta dhe sipërfaqësore, apo me ekuacione. Ky ishte vetëm një mendim i thjeshtë, që dukej tërheqës për ta ndarë me lexuesit, me qëllim qartësimin e çështjes në shqyrtim.

Shpresoj që lexuesit të cilët duan të përmirësojnë trajtën e ushtrimit të adhurimit dhe të mbërrijnë soditje më të thellë, do të përfitojnë nga shpjegimet e dhëna. Ata mund të zbulojnë aftësitë e tyre të mira, të dhëna nga Zoti, dhe mjedisin përfitues që i

rrethon, së bashku me ndihmën shpirtërore, me qëllim shfrytëzimin e plotë të tyre, në përpjekje për të zgjeruar botën e soditjes së tyre, derisa ajo të jetë ngulitur thellë dhe të jetë bërë shprehi e qenësishme psikologjike dhe shpirtërore.

Gjithashtu, ata duhet të përpiqen të zbulojnë përbërës dhe shprehi që i detyrojnë të jenë më të përmbajtur me soditjen, me qëllim shmangien prej tyre. Nëse njerëzit janë të çiltër dhe shumë të nxitur, me siguri që ata do të jenë të udhëzuar për të kapërcyer të gjitha pengesat, lidhur me adhurimin e të Plotfuqishmit dhe soditjen e krijimit të Tij. Gjendet gjithmonë një zgjidhje krijuese dhe parashikuese për hallet e përsëritura. Për shembull: një miku im që është shumë i zënë me punë dhe ankohej për mungesë kohe për soditje dhe rikujtim të Zotit, papritur zbuloi se kishte humbur nga dy orë çdo ditë, duke udhëtuar vajtje-ardhje në punë. Pasi e kuptoi këtë dhe vendosi të përdorte kohën që kalonte në makinë, për të soditur dhe rikujtuar Zotin, jo vetëm që arriti ta shfrytëzonte kohën në mënyrë më frytdhënëse, por largoi prej vetes të gjitha ankthet dhe shtrëngimet e një udhëtimi të gjatë, apo ngacmimet nga drejtuesit grindave të automjeteve.

Megjithëse ky kapitull shqyrtoi faktorët më të rëndësishëm që çojnë drejt ndryshimeve vetjake të besimtarëve, duket qartë se çdo besimtar ka përvojën jetësore dhe rrethanat e tij apo të saj, të cilat kanë lidhje me vijimësinë e plotë të soditjes.

VIII

Shkenca e provave dhe feja: Ligjet e gjithësisë

Kur dikush merr parasysh renditjen e lartë që i jep Islami seditjes së krijimit të Zotit, e kupton vendndodhjen mjerane të atyre që shpirtrat, veshët, sytë dhe mendjet i kanë të mbyllura, kundrejt shenjave të dallueshme të Zotit, megjithëse ato janë të dukshme përpara tyre, ditë e natë, kudo në gjithësi.

Eh, sa shumë shenja ka në qiej dhe në Tokë, pranë të cilave ata kalojnë pa ua vënë veshin! (Kuran, 12:105).

Disa nga këta njerëz mund të jenë në dijeni të shenjave të Zotit, përmes ligjeve që ata zbulojnë lidhur me lëndën, fuqinë, biologjinë, por njohuritë e tyre nuk i çojnë përtej pikëpamjeve të jashtme sipërfaqësore, apo t'i mbartin ato nga mrekullitë e krijimit për te Krijuesi. Kurani i përshkruan këta njerëz si më poshtë:

Ata dinë vetëm anën e dukshme të kësaj jete, ndërsa për jetën tjetër janë të pakujdesshëm. (Kuran, 30:7)

Faktikisht, ky kalim nga vëzhgimi i dukurisë trupore, mendore, shpirtërore dhe biologjike, te Krijuesi, shënon dallimin themelor midis ushtrimit të soditjes nga shkencëtarët eksperimentale jomuslimanë dhe soditjes islame. Në të vërtetë, hapat e parë të soditjes, që përfshijnë soditjen e mjedisit sipërfaqësor të njeriut, mbështeten në vëzhgimin e vetëdijshtëm nga afër, duke përdorur shqisat e dëgjimit, shikimit, nuhatjes, shijes dhe prekjes. Ky është një lloj vëzhgimi i njëjtë me atë që përdorim si hap fillestar në mënyrat shkencore. Në shkencat eksperimentale, vetëm të dhënat nga përvoja jetësore janë të pranueshme. Përfundimet e nxjerra përdoren për përgjithësime, teori dhe zbatime. Për t'u siguruar rreth teorive të tyre, shkencëtarët kthehen mbrapa te një periudhë e re vëzhgimi dhe këqyrjeje. Në librin e tij *Human Behavior*, L. Malpass tregon se si Alfred North Whitehead krahason shkencat eksperimentale me avionin që ngrihet nga dheu i ngurtë, për të fluturuar përmes ajrit të hollë të përgjithësimiut dhe teorisë, vetëm për t'u ulur përsëri në tokën e vëzhgimit dhe përshtypjes përmes shqisave.⁹¹ Një tjetër ngjashmëri mes soditjes muslimane të gjithësisë dhe hulumtimit të shkencës eksperimentale, është se në vëzhgimet e tyre fillestare, ato nuk janë duke kërkuar përbërës të shumëllojshëm, pa lidhje me njëri-tjetrin, të imtësuar si kundrinor të hulumtimit të tyre, por janë në kërkim të pikëpamjeve të përgjithshme dhe më të qëndrueshme, siç janë ligjet që mbikëqyrin punën e tyre.

Arsyeja e kësaj është se, pa marrë parasysh besimin dhe nga vetë natyra, qeniet njerëzore kundërshtojnë rrëmujën dhe paqartësinë, priren të venë rregull dhe qartësi në shtysa të panumërta, me të cilat përballen vazhdimisht. Madje edhe në një përshtypje të thjeshtë shqisore, të një mënyre të papërfunduar apo të paqartë, punonjësit në eksperimentet laboratorike kanë mundur të plotësojnë vetvetiu hapësirat e pjesëve të paplotësuara të figurave, me qëllim përfundimin e një trajte të afërt me rrethin, trekëndëshin apo

91 Shiko L. Malpass, *Human Behavior* (Nju Jork: Mc Graw Hill, 1966), f. 3.

ndonjë shenjë tjetër, si flamuri i një vendi të caktuar, ose shenja dalluese e një shoqate të caktuar. Kjo prirje e qenieve njerëzore për të dalluar modele shqisore kuptimplota, të mirëvendosura dhe tërësore, nga pjesë të shkëputura, është një dukuri që nxiti psikologun gjerman të themelonte pikëpamjen psikologjike të njohur si *Gestalt* – një fjalë gjermane që mund të përkthehet si “tërësi”.

E njëjta dukuri mund të shihet në mënyrën se si njerëzit e kuptojnë atë rreth të cilës krijojnë një përshtypje, përmes shqisave të tjera, apo përmes përpunimeve më të ndërlikuara të mendjeve të tyre, të cilat u duhen për zgjidhjen e halleve, për mendimet rreth gjërave që nuk preken apo shihen, si idetë etj.

Fjala vjen, kur njerëzit kthejnë sytë nga gjithësia, ata vetvetiu fillojnë të hulumtojnë ligjet që drejtojnë dukuritë e ndryshme të saj, me qëllim që të jenë në gjendje të parashikojnë ndodhinë e tyre brenda rregullores së kësaj ngrehine, për t’iu shmangur paqartësisë sfillitëse. Ato çfarë vënë në lëvizje shpirtin e besimtarit më së shumti, janë të fshehtat që zbulojnë rreth ligjeve hyjnore që drejtojnë krijimin e Zotit, qoftë zbulimi i gjuhës kimike të një buburreci të vogël, qoftë zbulimi i orbitës së një rruzulli madhështor. Kjo natyrë e lindur, që Zoti e ka mbjellë në shpirtrat e qenieve njerëzore, mund të jetë arsyeja se përse disa shkencëtarë të ditëve të sotme flasin një gjuhë të ngjashme me atë të adhuruesve. Për shembull, ja se çfarë thotë profesori amerikan i biologjisë, Cecil Hamann, rreth zogut Oriole:

Çfarë mund të them për folenë e Oriolës? Kush ia ka mësuar këtij zogu atë lloj arti të përsosur? Përse të gjitha foletë e ndërtuara nga këta lloj zogjsh duken të njëjta? Nëse thua se kjo ndodh vetvetiu, atëherë kjo është një mënyrë për të shmangur pyetjen, por kjo është përgjigje e pasaktë. Çfarë është vetvetiu? Disa njerëz thonë që është sjellja të cilën kafsha nuk e mëson. Ajo nuk ka logjikë, prandaj, mos kjo do të thotë të shohësh fuqinë e Zotit të shfaqet në këto krijesa që Ai i krijoi sipas ligjeve rreth të cilave ne vështirë se dimë ndonjë gjë?⁹²

92 Shiko John Clover Monsma, ed., *Evidence of God in an Expanding Universe* (Botimet G.P. Putman&Sons, 1958).

Kur lexojmë ato që dijetarët soditës muslimanë kanë shkruar, që nga brezat më të hershëm të Islamit, lehtësisht mund të çuditemi nga saktësia e vëzhgimeve të tyre, veçanërisht kur i krahasojmë ato me gjërat që shkencëtarët bashkëkohorë kanë mësuar. Fjala vjen, në vazhdim të tezës së zogjve, Al-Gazali ka përmbledhur në librin *Al-Hikmahfi Makhlūqāt Allāh*, vëzhgimet soditëse të tij me imtësi, në një mënyrë të ngjashme me atë të shkencëtarëve bashkëkohorë:

Ta dini, Zoti ju bekoftë, se i Plotfuqishmi krijoi zogun dhe e bëri atë të lehtë për ta ndihmuar të fluturojë, me asgjë të rëndë për ta ulur atë poshtë! Ai krijoi këmbë për zogjtë dhe jo duar, duke ua bërë lëkurën e këmbëve të trashë dhe të mirëpunuar, ngaqë mund t'i duhen për t'u ulur në vende ku ka ujë dhe baltë, me qëllim që këmbët e mbuluara me pendë të mos dëmtohen nga lagështira dhe papastërtitë. E gjithë kjo ndihmon zogun në fluturimin e tij. Ai ia krijoi gjoksin gjysmë-rrethor, që të çajë përmes ajrit më me lehtësi. Të tilla janë edhe majat e krahëve. I Plotfuqishmi ua bëri rrënjët e pendëve të forta, të thurura vertikalisht, që t'u përshtaten lëkurës së ashpër të krahëve. Ai e mbrojti zogun me këto pendë kundër të nxehtit dhe të ftohtit, i dha krahët me pendët më të fuqishme, ku ato janë të ngulura mirë, sepse ato i duhen më së shumti, ndërkohë që pjesa tjetër e trupit është e mbuluar me një lloj tjetër më të lehtë pendësh për ngrohje, mbrojtje dhe hijeshi... Prandaj sodite një pendë të vetme dhe do ta shohësh që është e thurur si një copë pëlhere, me penj të trashë, aq e fortë, sa të qëndrojë e bashkuar dhe aq e lakueshme, saqë të mos thyhet! Pendët janë fyshtër (të shkrifët) nga brenda, për ta bërë fluturimin më të lehtë, nuk ndikohen nga moti i keq dhe balta nuk i mbulon ato. Kur i spërkat me ujë, shkundja më e vogël e largon lagështirën dhe zogu lehtësohet përsëri. Zoti i dha zogut një pikë shkarkimi në trup, për të bërë vezë dhe glasa, për të ulur peshën. Ai gjithashtu e krijoi zogun për të çelur vezë dhe jo për të pjellë këlyshë, ngaqë kjo do ta bënte zogun shumë të rëndë për të fluturuar. Ai krijoi pendët e bishtit për ta ndihmuar zogun të fluturojë me siguri, përndryshe krahët do të tërhiqeshin majtas-djathtas gjatë fluturimit. Pra, bishti vepron si timon që ruan qëndrueshmërinë e lëvizjeve të një anijeje.⁹³

93 Al-Ghazālī, *Al-Hikmah*, pp. 87–95.

Ky shembull tregon se soditja e nxitur shpirtërisht mund të dhurojë te një dijetar i lashtë musliman aftësinë e thellë dhe njohuritë për të folur rreth krijimit të një zogu dhe fluturimit të tij, sikur ai të ishte një mjeshtër bashkëkohor në rrymat ajrore. Zogjtë janë të bukur, krijesa të hijshme që gjithmonë i kanë mahnitur njerëzit me aftësinë e tyre për të fluturuar lehtësisht nëpër qiell, deri aty sa qeniet njerëzore janë munduar të imitojnë krijimin e zogjve dhe, më në fund, të mbërrijnë këtë qëllim duke shpikur avionin.

Krijesa të tjera për t'u marrë parasysh, janë insektet, të tilla si buburrecat. Pjesa në vazhdim është përmbledhje e Mustafa Mahmud në hulumtimin e tij shkencor të kohëve të fundit, lidhur me këto krijesa mahnitëse:

Një çast i soditjes së një buburreci është i mjaftueshëm për të shkaktuar çudi të madhe. Si mëson ky buburrec të ndërtojë këto shtëpi të ndërlikuara gjeometrike, me rrugëkalimet e tyre, fshatrat, hapësirat për depot dhe qilarët?! Si bëhet ai pjesë e një bashkësie ku detyrat e posaçme janë të caktuara me saktësi?! Si mëson t'i kapë insektet e tjera dhe t'i tufëzojë ato?! Ndërlidhja midis këtij numri shumë të madh buburrecash në një bashkësi të mirëregulluar, tregon se ata kanë gjetur njëfarë lloj gjuhe të përbashkët. Hulumtimet e fundit të kësaj fushe, tregojnë se buburrecat merren vesh me njëri-tjetrin, jo nëpërmjet një gjuhe të folur apo me shenja, por nëpërmjet një gjuhe kimike. Vëzhgoni një fole. Herë pas here, ju do të gjeni dy buburreca duke u takuar dhe duke shkëmbyer ato që në pamje të parë, duken si puthje ose pëshpërime... Në të vërtetë, nuk është as njëra dhe as tjetra, por secili buburrec lëshon në gojën e buburrecit tjetër një lloj të veçantë pështyme me cilësi kimike, që do të thotë: "Të bëjmë këtë ose atë...". Kjo është një gjë tjetër rreth buburrecave, të cilën nuk mund ta quajmë mendësi, por që duket më shumë si mprehtësi. Buburreci e ruan ushqimin, fara të lashedash, thërrime buke dhe çfarëdo lloj teprice, pastaj i fsheh ato nga keqbërësit, si pjesë e përgatitjeve të tyre për dimrin që ende nuk ka ardhur. Ai e bën këtë pa e pasur aftësinë të mendojë apo përfytyrojë të ardhmen, por sepse rrethanat ia kërkojnë. Si ndodh e gjithë kjo?⁹⁴

94 Mustafa Mahmud, *Lughz al-Hayāh* (Kajro: Dār al-Nahdah al-'Arabiyyah, n.d.), pp. 47–49.

Nëse dikush e krahason këtë me shkrimet e soditësve të brezave të kahershëm të dijetarëve muslimanë, do vërejë që këto të fundit paraqesin vëzhgime të sakta, të ngjashme me ato të dijetarëve të ditëve të sotme. Në librin *Nahjal- Balāghah*, ‘Alī ibn Ebī Tālib pati thënë rreth buburrecit dhe karkalecit:

Shikoni buburrecin me trup të vogël dhe të thyeshëm! Vështirë se mund të shohë me cep të syrit dhe të ketë përshtypje apo përfytyrim, lidhur me mënyrën se si lëviz në tokë. Ai i mbart thërrimet e ushqimit në vrimat e tij dhe i ruan në vendin e tyre të caktuar. Grumbullon gjatë verës për kohën e dimrit dhe gjatë kohës së shëndetit të mire, për kohën kur mund të jetë shëndetlig. Mënyra e tij e jetesës është e siguruar dhe ai ushqehet sipas përshtatshmërisë. Allahu i Mirë nuk e harron atë dhe (Zoti Bujar) nuk ia mohon atij, edhe nëse ai gjendet në gur të thatë apo shkëmbinj të palëvizshëm.

Nëse keni menduar lidhur me rrugët e tretjes në pjesët e tij të epërme dhe të poshtme, zhguallin e barkut, sytë dhe veshët e tij në kokë, do të mahniteshit me krijimin e tij dhe do ta kishit të vështirë ta përshkruanit atë. Madhështor është Ai që e ka bërë të qëndrojë në këmbët e veta dhe të qëndrojë lart, duke u mbështetur (në gjymtyrë). Asnjë krijues tjetër nuk ka marrë pjesë bashkë me Të në krijimin e buburrecit. Nëse ndjek shtigjet e përfytyrimit tënd dhe mbërrin në skajin tjetër, nuk do të çojë asgjëkund, përveçse te Krijuesi i hurmave, sepse gjithçka (ka të njëjtën) butësi dhe imtësi, dhe çdo qenie e gjallë ka shumë pak ndryshim. Në krijimin e Tij, i madhi, i vogli, i rëndi, i lehti, i fuqishmi, i dobëti, janë të gjithë të barabartë. Kështu që ju shikoni diellin, hënën, bimësinë, pemët, ujin, gurët ndryshimin e ditës dhe natës, shpërthimin e burimeve, numrin e madh të maleve, lartësitë e majave të tyre dhe shumëllojshmërinë e gjuhëve! Atëherë, mjerë ai që nuk beson në Urdhëruesin dhe mohon Sundimtarin. Ata besojnë se janë si bari për të cilin nuk ka përmirësues apo krijues për shumëllojshmërinë e formave të tij. Ata nuk janë mbështetur në asnjë të vërtetë për atë që pohojnë, apo në ndonjë hulumtim për atë që kanë dëgjuar. A mund të ketë ndonjë ngrehinë pa një ndërtues, apo ndonjë shkëlqej pa shkëlqës?!

Nëse dëshiron, mund të flasim edhe për gjinkallën (gjithashtu). Allahu (xh.sh.) i dha asaj dy sy të kuq, ndezi për të dy hëna si fenerë, i bëri asaj veshë të vegjël, hapi për të një gojë të përshtatshme dhe i dha ndjesi të mprehtë, i dha dy dhëmbë për të prerë dhe

dy këmbë si drapër për t'u kapur me to. Bujqit kanë frikë prej saj në lidhje me të korrat, ngaqë nuk mund ta largojnë gjinkallën, edhe nëse bëhen bashkë me të. Gjinkalla sulmon fushat dhe kënaq dëshirat e saj (të urisë) nëpër to, megjithëse trupi i saj nuk është madje sa një gisht i hollë.⁹⁵

Në një shkrim të ngjashëm që zbulon deri në thellësi soditjen dhe vëzhgimin e tij të mprehtë, Ibn Kajjimi shkruan në *Miftāh Dār al-Sa'ādah*:

Mendo rreth këtij buburreci të dobët dhe mënyrave të tij të zgjuara të grumbullimit të ushqimit dhe ruajtjes së tij! Në të gjithë këtë, gjen shenja dhe nxjerr mësim. Shiko një grusht buburrecash, kur dalin të kërkojnë ushqim! Ata ndahen në dy palë: njëra palë mbart ushqimin drejt folesë, pala tjetër shkon për të kërkuar ushqim. Të dy palët nuk përplasen, por ato duken si dy degë të veçuara. Nëse gjejnë diçka shumë të rëndë për ta mbartur, një palë tjetër do vijë t'i ndihmojë. Pastaj ata e ndajnë gjahun në pragun e folesë. Ja edhe një shembull tjetër mahnitës i zgjuarsisë së tyre! Kur ata mbartin farat për në vrimat e tyre, i copëtojnë ato, me qëllim që të mos mbijnë. Nëse fara ka dy pjesë, secila prej të cilave mund të mbijë, ata e ndajnë farën në katër pjesë. Kur fara merr lagështi, e nxjerrin jashtë të thahet në diell, pastaj e fusin brenda përsëri. Për këtë arsye, nganjëherë ju mund të shikoni plot fara të copëtuara afër vrimave, por, nëse ktheheni pak më vonë për të parë, të gjitha do të jenë zhdukur.⁹⁶

Në këtë shqyrtim të buburrecave, Ibn Kajjimi rikujton një rrëfë: një të një adhuruesi që ishte thellësisht kureshtar për vëzhgimin dhe soditjen e buburrecave, si dhe për veprimtaritë e tyre. Ai bëri një provë shkencore që e çoi në përfundimin se buburrecat kanë një gjuhë të veçantë për t'u marrë vesh. Ata vendosin një masë të rreptë ndëshkimore mbi atë që sjell të dhëna të gabuara, përmes të cilave çorienton bashkësinë e buburrecave. Ibn Kajjimi shkroi:

95 'Alī ibn Abī Tālib, *Nahjul Balagha: Peak of Eloquence*. Përkthyer nga Sayed Ali Reza, (Nju Jork: Tahrike Tarsile Qur'an, Inc., 1985), pp. 370–371.

96 Ibn al-Qayyim, *Miftāh*, vol. 1, pp. 242–243.

Një adhurues më rrëfeu tregimin në vazhdim: “Pashë një buburrec që kishte gjetur një copë karkaleci dhe po përpiqej ta tërhiqte atë, mirëpo dështoi. Pastaj u largua për t’u kthyer me një grusht buburrecash të tjerë për ta ndihmuar. Para se të mbërrinin, e mora copën nga toka. Kur buburreci dhe shoqëruesit e tij u kthyen, të gjithë filluan të lëviznin në rreth pranë vendit ku kishte qenë karkaleci i ngordhur. Pasi nuk gjetën asgjë, ata u larguan. Pastaj e vura copën e karkalecit përsëri në tokë, aty ku kishte qenë më pare. Buburreci u kthye përsëri dhe u mundua ta tërhiqte, por më kot. Kështu që, edhe njëherë tjetër, shkoi të kërkonte pak ndihmë. Përsëri e mora copën nga toka, para se të ktheheshin. Kur buburrecat u kthyen dhe nuk gjetën gjë, ata e rrethuan pikërisht atë buburrec që i njoftoi dhe, përpara se unë të mund të bëja diçka për ta ndihmuar, ata e sulmuan, ia bënë copa-copa gjymtyrët, njëra pas tjetrës, ndërkohe që po i shikoja me habi.”⁹⁷

Në librin e tij *Tafsīr al-Kashshāf* (Interpretation of the Qur’an), dijetari musliman El Zemahshari përshkruan insektet shumë të vogla, saqë nuk mund të shihen me sy të lirë. Duke i studiuar ato, ai parashikoi zbulimin e qenieve mikroskopike.

Ju mund të keni vëne re në brendësi të fletëve të një libri të vjetër ndonjë insekt të imët, i cili vështirë se mund të dallohet me sy të lirë, përveçse kur lëviz. Kur ndalon së lëvizuri, bëhet i padukshëm. Nëse e lëviz dorën në drejtim të tij, ai largohet për të shmangur ndonjë dëmtim të mundshëm. Lavdi Atij që e dallon formën e atij insekti, organet e tij, qofshin të dukshme ose të padukshme, imtësitë e krijimit të tij, shikimin e syve dhe qëllimet e fshehura! Ndoshta ka qenie të gjalla tejskajshmërisht të imëta dhe pambarimisht të vogla në krijimin e tij. *Qoftë lavdëruar Ai që i ka krijuar çift të gjitha llojet: çka mbin prej tokës, ata vetë dhe ato që nuk i dinë!* (Kuran, 36:36).⁹⁸

Në një gjendje shpirtërore thellësisht të përsosur, ai vazhdoi të thoshte se kjo i rikujtoi atij poemën që kishte shkruar vetë. Vargjet e saj janë shumë prekëse, nëse lexohen në arabisht. Përkthimi është pak a shumë si më poshtë:

97 Ibid.

98 Al-Zamakhshari, *Tafsīr al-Kashshāf* (Kajro: Al-Maktabah al-Tijāriyyah, 1354ah), vol. 1, f. 57.

O ju që shikoni mushkonjën,
duke shtrirë krahët e saj në natën thellësisht të errët
dhe dalloni venat e zemrës në qafën e saj,
si dhe palcën në këto cipa të holla!
Falenë një adhurues i cili tani pendohet,
pasi kishte humbur rrugën në të shkuarën!⁹⁹

Dijetarë të tillë, nuk u mjaftuan me soditjen e krijesave të dukshme, por vazhduan përsiatjen rreth ideve ende të paqartësuarra, duke përfshirë edhe vetë soditjen. Kjo është ajo çfarë Al-Gazali ka shkruar, ndërkohë që sodiste mendjen dhe fuqitë që i janë besuar asaj:

Mendja nuk është njeri apo përfytyrim që mund të shihet, nuk është një zë që mund të dëgjohet, ose diçka që mund të preket, merret erë apo shijohet. Sidoqoftë, ajo udhëheq dhe bindet. Ajo është gjithmonë në kërkim të zmadhimit. Mund të mendojë rreth të padukshmes dhe është në gjendje ta shohë atë. Ajo çfarë është tepër e ngushtë për syrin, është e gjerë mjaftueshëm për mendjen. Ajo çfarë është e gjerë për ta mbajtur çfarëdo lloj ene, mund ta përmbajë brenda saj mendja. Ajo beson në gjërat që Zoti u ka venë perde, përgjatë dhe përtej qiejve të Tij si dhe nën dhe'. Ajo mund t'i shohë të gjitha këto më qartë se çfarëdo lloj syri. Është vendndodhja e mençurisë dhe thelbi i diturisë. Sa më shumë shtohet dituria, aq më e ndritur dhe e fuqishme bëhet mendja. Ajo i urdhëron gjymtyrët të lëvizin, por koha midis synimit për t'u bindur dhe vepërimit është shumë e shkurtër për t'u ndjerë, paçka se gatishmëria për të lëvizur është parësore.¹⁰⁰

Al-Gazali vazhdoi të peshonte mençurinë e të Plotfuqishmit, lidhur me kufizimet e aftësive të mendjes në foshnjat e porsalindura. Ai ka folur edhe rreth zhvillimeve mendore me aftësi vëzhgimi të një psikologu zhvillimor:

Shiko dhe mendo ndërlikimet e një fëmije, lindur me dëshirë dhe përshlyetje në mendje! Nëse do kishte lindur ndryshe, nuk do mundej të

99 Ibid.

100 Al-Ghazālī, *Al-Hikmah*, f. 83.

përballë me botën që e rrethon. Do të ishte tërësisht i humbur, kur të shikonte atë që nuk e ka njohur apo parë edhe më herët. Do të mërzi-tej kur ta shikonte veten, duke u shëtitur nga të tjerët andej-këndeje, i mbështjellë në pelena dhe mbulesa, i shtrirë në djep, megjithëse të gjitha këto i duhen, falë trupit të tij të brishtë. Ngjashëm, nuk do të përmbushej me butësi dhe dashuri, që zakonisht një fëmijë e shijon, sa herë që ngul këmbë të zgjedhë në mënyrën e tij. Kjo tregon se, të kesh një mendje dhe përshtypje që rritet ngadalë, është në të mirën e vetë fëmijës. A nuk e shikon se si Zoti i ka bërë të gjitha krijesat e Tij me zgjuarsinë dhe saktësinë më të madhe?¹⁰¹

Këta janë disa shembuj të soditjes së thellë të dijetarëve dhe adhuruesve të kahershëm, të cilët tregojnë aftësinë e tyre për të gërmuar në thellësi dhe për të zbuluar ligjet e të Plotfuqishmit, lidhur me krijimin e Tij. Ky hulumtim rreth ligjeve të gjithësisë është bashkëpërdorur nga adhuruesit që sodisin dhe shken-cëtarët bashkëkohorë, pa marrë parasysh dallimet e qëllimeve dhe bindjet fetare. Në të vërtetë, ligjet dhe parimet që udhëheqin gjithësinë, janë parë nga shkencëtarët bashkëkohorë si ndihme-së në parashikimet e ngjarjeve hapësinore me saktësi të madhe. Parashikimi i saktë është gjithashtu treguesi më i rëndësishëm i përdorur në Kuran, për të përcaktuar të vërtetën e të gjitha të vërtetave: Kjo gjithësi ka një Krijues dhe një Zot, i Cili e mban atë të bashkuar sipas ligjeve që Ai vetë i ka shpallur. Rrjedhimisht, Kurani duhet parë si një frymëzim gjallërues që tërheq natyrën e lindur, të dorëzuar nga Zoti në shpirtat e qenieve njerëzore, në kërkim të këtyre ligjeve të cilat rregullojnë gjithësinë. Kjo është e vërtetuar në Kuran:

Me të vërtetë, Allahu (xh.sh.) është Ai që farën dhe bërthamën e bën të mugullojë! Ai e nxjerr të gjallën prej të vdekurës dhe të vdekurën prej të gjallës. Ky është Allahu (xh.sh.). Atëherë, përse i largoheni Atij?! Ai bën të feksë drita e agimit. Ai e ka bërë natën për pushim, ndërsa diellin dhe hënën për të njehsuar kohën. Kjo është urdhëresa e Allahut (xh.sh.), të Plotfuqishmit dhe të Gjithëdijshtit. (Kuran, 6:95–96)

101 Ibid., f. 68.

Dielli sillet në drejtimin e vet të caktuar. Kështu e ka paracaktuar i Plotfuqishmi, i Gjithëdijshti. Hënës i kemi caktuar faza: ajo përditë hahet e bëhet si rremi i përkulur i hurmës. As dielli nuk mund ta arrijë hënën, as nata nuk mund t'ia kalojë ditës. Të gjitha lundrojnë në orbitat e veta. (Kuran, 36:38–40)

Të dyja këto dukuri që shfaqin saktësinë e ligjeve të gjithësisë dhe mundësinë e parashikimit të tyre, janë themelet kryesore të rregullit shkencor bashkëkohor, pa të cilin asnjë provë shkencore nuk mund të zhvillohet. Është e vërtetë se përfytyrimi i mekanizmit të orës së Newtonit, lidhur me gjithësinë, u trondit nga shkenca e Relativitetit dhe Fizika Kuantike. Gjithsesi, ky revolucion shkencor nuk nënkupton domosdoshmërisht se gjithësia nuk ka një rregullsi, apo nëse ka një të tillë, thjesht njerëzimi nuk është në gjendje ta kuptojë atë.

Hulumtuesit, qofshin muslimanë apo jo, do të marrin të njëjtën famë dhe shpërblim material, të dyja palët do të gjejnë kënaqësi dhe ndjesi përmbushjeje në kapërcimin e paqartësive, gjatë hulumtimeve të tyre. Megjithatë, kur hulumtuesit muslimanë të jenë vërtet të ndershëm në punën e tyre, shtysat e tyre për kërkime, si pasojë edhe shpërblimet, do të jenë shumë më kuptimplota sesa ato të bashkëpunëtorëve të tyre jomuslimanë. Me të vërtetë, kur ata zbulojnë marrëdhëniet e ndërlikuara brenda lëndës, dukurisë biologjike dhe mendore-shpirtërore, kur vëzhgojnë punën e Zoti dhe ligjet që përshkojnë atë, në fakt, ata po shfaqin trajtën më të lartë të adhurimit. Për ata zbatohen fjalët e Kuranit:

Në të vërtetë, nga robërit e Tij, Allahut (xh.sh.) i frikësohen vetëm dijetarët. (Kuran, 35:28).

Nëse studentë të tillë, ndershmërisht i përqendrojnë hulumtimet e tyre në shërbim të Zotit, të gjitha përpjekjet e vëzhgimit, përsiatjes dhe soditjes (të shfaqura në laborator apo në fushë) do të shpërblehen së tepërmi. Fatkeqësisht, studentët muslimanë duket sikur

nuk e kuptojnë këtë porosi të shenjtë, ashtu sikurse nuk e kuptojnë që nuk do të jenë në gjendje të mbërrijnë shumë pa këmbëngulje. Nëse hulumtuesit muslimanë e kanë parë detyrën e tyre të vëzhgimit dhe soditjes si një trajtë adhurimi, për të cilën ata mund të sigurojnë kënaqësinë e Zotit, atëherë mund të jenë më të nxitur. Nëse një besimtar shpik diçka që i shërben njerëzimit, do të shikohet nga Zoti si një bamirësi e vazhdueshme. Ai do të shpërblehet për të në këtë jetë dhe në botën e përtejme, ngaqë prej punës së tij do vazhdojnë të përfitojnë të gjithë ata që e përdorin atë shpikje. Çdo hulumtim i kryer nga një musliman, është gjithashtu një ndjekje e udhëzimit të Profetit (a.s.): “Kërkimi i njohurive është detyrë për çdomusliman”¹⁰²

Marrëdhëniet pohore midis soditjes vazhdimisht në përmirësim (si një trajtë e përparuar e adhurimit) dhe përparimit të njohurive shkencore, janë vërtetuar nga historia e përparimit të shkencave eksperimentale në botën muslimane. Faktikisht, nuk ka asnjë dyshim, se zbulimet dhe shpikjet e bëra nga shkencëtarët muslimanë në çdo fushë, i mësuan Europës mënyrën shkencore që krijon themelet e qytetërimit bashkëkohor. Nuk ka dyshim, së paku në botën muslimane, se një përparim i tillë ishte drejtpërdrejt pasojë e besimit të thellë të shkencëtarëve muslimanë te Zoti dhe zbatimit të mësimave të fesë së tyre në soditjen e qiejve dhe tokës. Zbulimet dhe shpikjet e tyre madhështore u bënë sepse ata po kërkonin me zell për shenjat e mençurisë së Zotit në krijimin e Tij, si dhe ligjet e përgjithshme, përmes së cilave Ai drejton gjithësinë. Në librin e saj të shkëlqyer, *The Sun of Allah Shines on the West*, orientalistja gjermane Sigrid Hunke thotë:

Profeti Muhamed (a.s.) i nxiti përkrahësit e tij të sodisnin dhe hulumtonin mrekullitë e krijimit, si mënyra të vlerësimit të fuqisë së Krijuesit. Ai gjithashtu i siguroi nxënësit e tij, se dituria ndriçon udhën e tyre të besimit. Ai këshilloi çdo musliman, burrë apo grua,

102 Përmendur nga Anasin Al-Suyūti, *Al-Jāmi'*, vol. 2, f. 182.

të thellohet në dituri, duke e kthyer atë në një detyrim fetar. Kërki-mi i ditorisë dhe përhapja e saj – mësonte ai – shpërblehet nga Zoti, në të njëjtën mënyrë që Ai shpërblen adhurimin. Shpërblimi i të mësuarit është i ngjashëm me shpërblimin e të agjëruarit dhe shpërblimi i mësimdhënies është i ngjashëm me shpërblimin e *sallah* apo lutjeve të përditshme.¹⁰³

Hunke pohon se Francis Bacon, Galileo dhe dijetarë të tjerë perëndimorë nuk ishin të vetmit që hodhën themelet e mënyrave shkencore, siç thonë historianët perëndimorë, por pararendësit e vërtetë dhe mësuesit e botës në këtë fushë, ishin muslimanët. Ajo gjithashtu, provon se Ibn Hejthemi ishte ai që themeloi Fizikën bashkëkohore dhe ishte në gjendje ta bënte këtë, përmes aftësisë së përsiatjes teorike dhe vëzhgimit të thellë. Ndërkohë që bota e qytetëruar e kohës së tij nuk mundi të gjente diçka të ngjashme me teorinë e Euklidit apo Ptolemeut, të cilët patën thënë se syri i njeriut rrezaton dritë, me qëllim që t'i shohë gjërat, Ibn Hejthemi me këmbëngulje e hodhi poshtë atë teori. Ai tha: “Nuk ka rreze drite që dalin nga syri, të cilat ndikojnë te pamja. Është kundrina që shohim, ajo që pasqyron rrezen në syrin tonë, duke ndikuar në pamje përmes lentes së syrit”.¹⁰⁴

Hanke shton:

“Ibn Hejthemi pati arritje të madhe në hulumtimin e tij rreth optikës dhe tejkaloi gjithçka që dihej në këtë degë të shkencës, duke themeluar një lëndë të re shkencore. Ai ishte i pari që bëri prova, të cilat çuan në shpikjen e tij - kamera e vrimave. Kjo ishte e para në llojin e vet, duke u paraprirë kamerave bashkëkohore. Kështu, ai vërtetoi se rrezet e dritës udhëtojnë në vijë të drejtë. Ai gjithashtu hulumtoi ndryshimin e dendësisë mes ajrit dhe ujit, dhe gjeti një shpjegim lidhur me përthyerjen e dritës, ndërkohë që depërton përmes një mjeti të tejdukshëm me dendësi të ndryshueshme. Përmes kësaj, ai mundi të llogariste thellësinë e shtresës së ajrit që rrethon tokën dhe doli me përfundimin se është 15 km. Në këtë

103 Sigrid Hunke, *The Sun of Allah Shines on the West*. Përkthyer në arabisht nga Faruq Baydun and Kamal Dasuqi (Bejrut: Dār al-afāq al-jadīdah, n.d.), f. 369.

104 Ibid.

mënyrë, mbërriti në një përfundim të pashembullt, në saktësi dhe rregullsi. Ai gjithashtu zbuloi ligjin që sundon ndikimin e pasqyru-
esve të lehtë dhe shpiku llojin e parë të syzeve të leximit. Ndikimi i
këtij gjeniu arab në Perëndim ishte shumë i madh. Teoritë e tij kanë
mbizotëruar Fizikën, Optikën dhe shkenca të tjera europiane, deri
në ditët e sotme”.¹⁰⁵

Pastaj ajo rendit ndihmesën e dijetarëve të tjerë muslimanë në
Astronomi, Matematikë, Mjekësi, Kimi, Gjeometri si dhe fusha
të tjera. Hanke pati shkruar me ngazëllim rreth Ibn Sinës (Avi-
cenna) dhe librit të tij: *Ek Kanun (Canon of Medicine)*:

Çfarë gjeniu është ky njeri, që përvetësoi të gjitha këto pikëpamje
teorike dhe praktike të mjekësisë, në të gjitha degët e saj, duke i
renditur ato në një mënyrë aq të veçantë, si dhe duke i paraqitur
ato në një lloj kaq shprehës dhe të vërtetë, gjë që e bëri librin një
arritje të madhe dhe të rëndësishme në mesin e librave të mjekësi-
së, të të gjitha kohërave! Për shekuj me radhë, ai libër pati ndikimin
të madh, si në Lindje, ashtu edhe në Perëndim, në një mënyrë të
pashembullt në historinë e mjekësisë.¹⁰⁶

Një tjetër orientalist i paanshëm, i cili shkroi lidhur me ndihme-
sat e dijetarëve të kahershëm muslimanë në shkencë përgjatë
Mesjetës, është Montgomery Watt. Në librin e tij *The Influence
of Islam on Medieval Europe*, ai bëri vërejtjet e mëposhtme në
Kanunin e Ibn Sinës:

Ai (libër), me të drejtë, është vlerësuar si “kryevepra dhe kulmi i
metodikës arabe” (Meyerhof). U përkthye në latinisht gjatë njëqind-
vjeçarit të dymbëdhjetë dhe vazhdoi të mbizotërojë mësimin e
mjekësisë në Europë, së paku deri në fund të njëqindvjeçarit të
gjashtëmbëdhjetë. Libri u botua gjashtëmbëdhjetë herë gjatë
njëqindvjeçarit të pesëmbëdhjetë, njëri prej të cilëve në gjuhën he-
braisht; njëzet herë gjatë njëqindvjeçarit të gjashtëmbëdhjetë dhe
shumë herë të tjera në të shtatëmbëdhjetin.¹⁰⁷

105 Ibid.

106 Ibid., f. 289.

107 W. Montgomery Watt, *The Influence of Islam on Medieval Europe* (Edinburg:
Botimet e Universitetit të Edinburgut, 1987), f. 38.

El Balhi tashmë është përmendur lidhur me ndihmesën e tij në Psikologjinë e njohjes, përshkrimin e ndikimit të mendimit në fillesat e çrregullimeve mendore-shpirtërore, si dhe për përdorimin e soditjes në mjekimin e tyre. Ai ishte gjithashtu, shkencëtar dhe mendimtar musliman, që ofroi ndihmesë të pashembullt në Psikiatri. Faktikisht, ai ishte fizikani i parë që bëri dallimin midis nervozës dhe psikozës, si dhe renditi çrregullimet ndjesore, në një mënyrë çuditërisht bashkëkohore. Ai ndërthuri mendimin e thellë dhe soditjen me mësimet islame, lidhur me renditjen e nervozës në katër lloje: frika dhe ankthi (*al-khawf wa al-faza*); inati dhe dhuna (*al-ghadab*); hidhërimi dhe rënia shpirtërore (*al-huzn wa al-jaza*); mendimet e ngulitura (*el vesves*). Në mënyrë të qartë, ai ia vesh zhvillimin e çrregullimit ndjesor, mjedisit ku jeton dhe veprimtarive njohëse të brendshme. Në shtjellimin e këtyre pikëpamjeve mendore-trupore dhe ndryshimeve vetjake, El Balhi ka thënë se, meqë njeriu është i përbërë nga trupi dhe shpirti, që të dyja mund të tregojnë shëndet dhe sëmundje, baraspeshë dhe çekuilibër.¹⁰⁸

Çrregullimet trupore përfshijnë ethe, dhimbje koke dhe sëmundje të tjera trupore, ndërsa çrregullimet shpirtërore përfshijnë shenja të inatit, ankthit dhe mërzi.

Titujt e tetë kapitujve në ushqimin shpirtëror apo frymor ngjajnë me faqen e përmbajtjes së një libri bashkëkohor, rreth terapisë shpirtërore dhe pastërtisë mendore. Me të vërtetë, El Balhi – i cili ishte mjeshtër i shkrimit arab – qartësisht bën dallimin midis të mesmes dhe të përgjithshmes, midis kundërveprimit të tejskajshëm ndjesor të njerëzve të zakonshëm dhe të atyre, natyra ndjesore e të cilëve tashmë është shndërruar në sëmundje. Qasja e tij është parandaluese dhe shëruese njëkohësisht, ajo përfshin njohjen e brendshme dhe psiko-fiziologjinë. Në dy kapitujt e parë, ai thekson rëndësinë e shëndetit mendor-shpirtëror dhe se si çrregullimet e tyre mund të jenë më

108 Al-Balkhī, *Masālih al-Abdān*, pp. 270–271.

shqetësuese sesa sëmundjet fizike. Pjesa tjetër e dorëshkrimit, tregon me hollësi se si të kapërcesh ankthin, rënien shpirtërore, inatin dhe ngulitjen në tru, përmes terapisë njohëse mendore-shpirtërore krijuese, i ndihmuar nga shembuj zbavitës të prekshëm. Për shembull, kur shqyrton nervozat e shoqëruara me frikë dhe ankth, ai jep plot sqarime klinike deri në imtësi të ankthit, në marrëdhënie me të kuptuarit e halleve të së ardhmes, siç janë: humbja e vendit të punës, përkeqësimi i shëndetit apo frika si pasojë e vetëtimave apo vdekjes. Pastaj, pikërisht si terapistët bashkëkohorë të përmbajtur, ai thotë që shumica e gjërave nga të cilat njerëzit kanë frikë, nuk janë të arsyeshme. Për të vërtetuar mendimin e tij, e krahason një të prekur nga nervoza e frikës, me një beduin që, kur udhëton në të ftohtë, në vende me lagështirë dhe shikon mjegull për herë të parë, mendon se është një send i ngurtë, i padepërtueshëm. Gjithsesi, me të hyrë në mjegull, ai zbulon se është thjesht ajër me lagështirë, i njëjtë me ajrin që sapo ka qenë duke thithur më parë.¹⁰⁹

Përveç terapisë së tij të mirëzhvilluar mbi nervozat, El Balhi gjithashtu, në mënyrë të vazhdueshme, përmend çrregullimet ndjesore të njerëzve të zakonshëm, duke i përshkruar ato si trajta të zvogëluara të sëmundjes së vërtetë ndjesore. Ai nuk flet për të ashtuquajturin *nevrik*, si “i sëmuri”, por si një njeri të cilit kundërveprimi i tepruar i është bërë shprehi. Kjo, siç e kam përmendur në një shkrim rreth El Balhit¹¹⁰, është një qasje mëse e nevojshme në psikiatrinë dhe psikoterapinë bashkëkohore, të cilat gabimisht, duke përshtatur një mënyrë të mjekuarit, gjerësisht e kanë kufizuar vetveten në një terapi që ka në shënjestër “të sëmurin”, në vend që të synojë shërimin mendor-shpirtëror të një “shpirti jo të lumtur”.

Ç’është më e rëndësishme, nga kjo soditje dhe vëzhgim i imët klinik, ai ishte në gjendje të rendiste rënien shpirtërore në

109 Ibid., f. 307.

110 Malik B. Badri, ‘Abū Zayd al-Balkhī: A Genius Whose Contributions to Psychiatry Needed more than Ten Centuries to be Appreciated’, *Malaysian Journal of Psychiatry*, vol. 6, no. 2, September 1999, pp. 48–53.

tri lloje të përmendura në renditjen më të fundit të shenjave psikiatrike (dsm-111-r). Lloji i parë, i cili njihet nga renditja bashkëkohore si “rënia shpirtërore e mesme”, është përshkruar nga El Balhi si mërzia e përditshme mesatare, ngaqë “kjo botë është një vend, ku nuk mund të jetohet pa halle dhe mungesa të gjërave të domosdoshme”. Megjithatë, ajo që më së shumti shquhet, është aftësia e tij për të bërë dallimin midis llojit të dytë dhe të tretë të rënies shpirtërore. Fjalë për fjalë, mes çrregullimeve mendore-shpirtërore për shkaqe të brendshme, që vijnë si pasojë e shkaqeve kimike, dhe çrregullimeve si pasojë e shkaqeve të jashtme ose mjedisore që nuk kanë lidhje me trupin. Në thënien e mëposhtme që tregon mendjehollësinë e mprehtë klinike, lidhur me këto dy lloje të rënies shpirtërore, lexuesit me njohuri psikiatrike apo psikologjike-klinike, do të jenë në gjendje ta vlerësojnë saktësinë e aftësisë së tij për të bërë dallimin mes tyre.

Mërzia ose rënia shpirtërore (*huzn*) është dy llojesh. Njëri lloj dihet qartë, se ka arsye (mjedisore), të tilla si humbja e njerëzve të afërm ose të dashur, huamarrja, humbja e diçkaje që njeriu me rënie shpirtërore e vlerëson pa masë. Lloji tjetër ka shkaqe të panjohura. Është një vuajtje e papritur pikëlluese dhe shqetësuese (*ghum-mah*), e cila këmbëngul gjithë kohën, duke mos ia mundësuar njeriut me dhimbje veprimtaritë fizike, shfaqjen e lumturisë, apo shijimin e çfarëdolloj kënaqësie (*shahawāt*). I sëmuri nuk di ndonjë arsye të dukshme të mungesës së veprimtarisë së tij. Lloji i fundit i rënies shpirtërore që ndodh pa arsye, buron nga shenja fizike si papastërtia e gjakut dhe ndryshime të tjera në të. Mjekimi i saj bëhet me ilaçe për trupin, njëri prej të cilëve synon pastrimin e gjakut.¹¹¹

Këto vëzhgime mbetën pa u vënë re përafërsisht njëmbëdhjetë shekuj, vetëm për t’ia veshur në mënyrë të padrejtë Emil Kraepelin, puna e të cilit u botua nga fundi i shek. XIX dhe, si pasojë, vlerësohej si themeluesi i rregullores së renditjes psikiatrike.

111 Al-Balkhī, *Masālih*, pp. 316–319.

Këta janë disa nga shembujt e zhvillimit të shkencës eksperimentale në botën muslimane, në një kohë kur soditja e krijimit të Zotit dhe ligjet me të cilat Ai e mban gjithësinë, hodhën themelet e Rilindjes shkenore. Ishte një qytetërim i baraspeshuar dhe mirëmenduar, në të cilin truporja dhe shpirtërorja ndërvepruan në një mënyrë harmonike dhe të njëtrajtshme, të mbështetur në kuptimin e vetive të lindura të qenieve njerëzore, si kafshë të arsyeshme dhe qenie shpirtërore. Fatkeqësisht, shkencëtarët bashkëkohorë muslimanë kanë dështuar në përkrahjen e këtyre vlerave që sollën epërsi për stërgjiyshërit e tyre, ndërkohë që Europa ka ndërtuar një qytetërim laik të përparuar teknologjik, të rrënjësuar në një botëkuptim jofetar materialist.

Megjithatë, edhe nëse qytetërimi perëndimor ia ka dalë të sjellë begati dhe zotërim për njerëzit e vet, ai i ka grabitur ato nga kënaqja e dëshirës së lindur shpirtërore. Në të vërtetë, ndryshe nga qytetërimi islam, i ka hequr shpirtin dhe e ka zëvendësuar fenë me një zot të ri, i njohur si shkenca laike. Ky mohim i shpirtit është, në të vërtetë, arsyeja kryesore e përhapjes së pakënaqësisë dhe rritjes së vazhdueshme të rasteve të nervozës, psikozës, varëtësisë, mëkatit, vetëvrasjes, ndarjes bashkëshortore, dështimit dhe lënies pas dore e të moshuarve në shoqëritë bashkëkohore laike. Të dhënat e zymta të shqetësimeve të tilla shoqërore të Perëndimit, tregojnë qartë që shoqëritë muslimane, pa marrë parasysh të gjitha mangësitë, shijojnë një qenësi shumë më të lumtur dhe më të qetë. Nëse botëkuptimi i njeriut nuk përfshin besimin te shpirti apo jeta e përtejme, është mëse e natyrshme që ai (ose ajo) të jetë një kafshë hedonistike, në kërkim të kënaqësisë dhe jetës material, duke shmangur çdo lloj përvojë të dhimbshme, sa më shumë të jetë e mundur. Mirëpo, kur kjo dëshirë pengohet nga hallet e jetës, sëmundjet apo vjetërsia e moshës, njerëz të tillë, në mënyrë të pashmangshme, do të ndihen të brengosur, të rënë shpirtërisht dhe në ankth, do t'u dorëzohen kundërveprimeve psiko-nervore, ose do të përpiqen të mohojnë humbjen përmes

alkoolit, drogës apo vetëvrasjes. Rrjedhimisht, nëse qeniet njerëzore nuk besojnë që shpirtin e kanë dhuratë nga Zoti, përse duhet të presim që gratë të lindin fëmijë nga një shtatzëni e padëshiruar? Nëse njerëzit vuajnë nga sëmundje të dhimbshme apo të pashërueshme në dukje, nëse nuk besojnë në jetën e përtejme ose përjetësinë e jetës dhe shpirtit, përse ata duhet të vazhdojnë këtë vuajtje “të pakuptimtë”?

Tjetërsimi i Islamit dhe i rrënjëve të qytetërimit të tij është fatkeqësia më e madhe, ngaqë kjo ka çuar përfundimisht në një ndarje tragjike mes trupit dhe shpirtit, mes shkencës dhe fesë. Kurrë nuk ka pasur një qytetërim më të baraspeshuar sesa ai që lulëzoi nën udhëheqjen e Islamit, kur njohuritë njerëzore dhe feja shfaqën vetveten në një harmoni të pashembullt, nën mbrojtjen me përulësi të Zotit të Plotfuqishëm. Shkencëtarët si Ibn Sina, El Balhi dhe Ibn Hejthemi, hynë në laboratorët apo spitalet e tyre, u siguruan që janë jo më pak të vlerësuar apo të shpërblyer nga Zoti, sesa adhuruesit që hyjnë në xhami për periudha të gjata për-siatjeje. Në të vërtetë, ata fituan më shumë mirënjohje dhe shpërblyerje. Kjo mund të na i sjellë ndërmend dy vargje kuranore (35:27 dhe 28), të përmendura më lart, që vënë në dukje ata të cilët nxënë dituri përmes soditjes së thellë dhe përkujtimit të madhështisë së krijimit të Zotit, si njerëzit dhe kafshët e formave dhe ngjyrave të ndryshme. Gjithashtu, gjenden një numër hadithesh të cilat fuqimisht lavdërojnë njeriun e ditur, krahasuar me një adhurues të thjeshtë. Në njërin prej këtyre thënieve, Profeti (a.s.) nënvizon se ‘*alimi* - dikush që, përmes dijeve, e shtyn veten drejt një vlerësimi më të mirë të Krijuesit të tij - në krahasim me një adhurues, është njëlloj si Profeti (a.s.), në krahasim me bashkudhëtarin e tij, që ka besimin më të dobët.¹¹²

Kjo mbështetet nga thënia e lashtë islame: “Boja e dijetarit është më e shenjtë sesa gjaku i dëshmorit”. Gjithashtu, ky parashtrim mundëson një vlerësim më të plotë të thënies së Hasan el

112 Al-Albānī, *Sahīh al-Jamī‘ al-Saghīr*, vol. 2, f. 776.

Basriut dhe Omer ibn Abdulazizit, tashmë të lartpërmendur, se “një orë soditje është më e mirë sesa adhurimi në heshtje, gjatë një nate të plotë” dhe se “mbajtja e mendjes te Zoti është një punë e mirë, por soditja e mirësive të Zotit është mënyra më e mirë e adhurimit”.

Kështu që ne mund të shohim dallimin e theksuar mes ndërthurjes së shkencës dhe besimit fetar të dijetarëve të hershëm muslimanë, me gjendjen e tanishme në botën perëndimore dhe në shumicën e bashkësisë shkencore ndërkombëtare. Fatkeqësisht, plot dijetarë muslimanë të “laikizuar”, gjithashtu kanë zgjedhur të ndjekin dhe të përshtatin modelin laik. Gjithsesi dhe si për kundërpeshë, në kohën që muslimanët po i shmangen lëndës së tyre të shtrirjes njerëzore, shoqërore dhe shkencore, bota perëndimore ka filluar të kuptojë shpërftyrimin shoqëror, shkaktuar nga përçarja midis shkencës, fesë dhe laikes. Shumë prej mendimtarëve të tyre flasin hapur kundër kësaj ndarjeje jo të natyrshme. Për shembull: në librin e tij më të shitur, *People of the Lie*, psikiatri amerikan Scott Peck thekson se arsyeja kryesore për shqetësimet psikologjike dhe psikiatrike të cilat ai i shqyrton në librin e tij, janë si pasojë e kësaj çarjeje:

Arsyeja kryesore për këtë gjendje të çuditshme të këtyre punëve vjen ngaqë modeli shkencor dhe fetar kanë qenë menduar deri tani si të papërzier, si uji me vajin, të papërputhura dhe kundërshtuese të ndërsjella. Gjatë fundit të njëqindvjeçarit të shtatëmbëdhjetë, pasi vepra e Galileos i lëndoi të dyja, shkenca dhe feja përpunuan një marrëveshje shoqërore të pashkruar të mosmarrëdhënieve. Bota ishte e ndarë prerazi në të “natyrshme” dhe të “mbinatyrshme”. Feja u pajtua që “bota e natyrshme” ishte një krahinë vetëm për shkencëtarët. Si shpërblim, shkencëtarët pranuan të mos i fusnin hundët në çështjet shpirtërore, apo çdo gjë tjetër që kishte të bënte me vlera, sa për atë punë. Në të vërtetë, shkenca e përkufizoi veten si “të pa vlerë”.¹¹³

113 M. Scott Peck, *People of the Lie: Hope for Healing Human Evil* (Londër: Arrow Books, 1990), f. 43.

Në një nga librat e tij më të fundit, emërtuar me të drejtë *Denial of the Soul*, Scott Peck parashton arsyet e kundërshtimit të “shpirtit” në shkencën perëndimore. Ai sulmon fuqishëm qëndrimin ateist dhe telashet e “zanatçinje” amerikanë të fesë, të cilët nuk bëjnë asgjë rreth kësaj çështjeje:

Fjala “shpirt” ka të ngjarë të jetë në fjalorin e çdo klase të dytë. Atëherë, përse kjo fjalë nuk është në të folurën profesionale të psikiatrit, punonjësve të tjerë të shëndetit mendor, nxënësve të mendjes dhe fizikanëve në përgjithësi?

Kjo ndodh për dy arsye. E para është se pikëpamja mbi Zotin është e trashëguar në pikëpamje shpirtërore dhe “të folurit për Zotin” është pothuajse përtej kufijve të këtyre, pak a shumë, zanatçinje laikë. Sado fetarë të jenë nga ana vetjake, ata nuk duan të fyejnë bashkëpunëtorët e tyre laikë. Apo nuk do të rrezikonin vendet e tyre të punës, sa për atë punë. E vërteta është se të flasësh për Zotin apo shpirtin në mbledhjet e tyre zyrtare, do të ishte politiki-sht e gabuar.

Arsyeja tjetër është se këta zanatçinj kanë shijen e duhur për pak ashpërsi intelektuale dhe shpirti, në këtë rast, është diçka që nuk mund të përcaktohet tërësisht. Nuk janë laikët që më shqetësojnë mua, lidhur me përhapjen e mohimit të shpirtit. Është bashkësia fetare e cila nuk e merr fenë e vet seriozisht.¹¹⁴

Në *Timeless Healing*, Benson gjithashtu, qorton vrullshëm zëvendësimin e besimit me shkencën në “botën bashkëkohore”. Ai madje shkon deri aty, sa ta lidhë besimin te Zoti me anën gjenetike, me qëllim shpjegimin se përse ateistët që shkojnë kundër rregullores gjenetike të besimit, bëjnë një jetë të mjerë dhe të papërmbushur. Ai gjithashtu shpjegon lidhjet e tij të trashëgimisë nga pikëpamja Darwiniane e zhvillimit, e cila si kundërpeshë mbart përgjegjësinë më të madhe të qëndrimit kundër besimit fetar në mesin e shken-cëtarëve perëndimorë. Kjo është e rëndësishme, pasi e afron besimin islam edhe një hap më pranë faktit se besimi në Zot është një

114 M. Scott Peck, *Denial of the Soul: Spiritual and Medical Perspectives on Euthanasia and Mortality* (Hemel Hempstead, UK: Simon & Schuster, 1997), pp. 129 and 131.

pjesë përbërëse e natyrës njerëzore (*fitrah*), paçka se Islami shkon më tej, duke nënvizuar se ai buron nga shpirti (*ruh*) që Zoti i fryu brenda Adamit dhe nuk është thjesht një rastësi biologjike. Benson shkruan: “Edhe kur ne si shkencëtarë marrim të dhëna të reja, edhe kur pushtojmë mistere, ne ndjehemi bosh dhe të papërmbushur. Besimi është i vetmi ngushëllim afatgjatë. Pjesërisht, kjo ndodh sepse besimi me një pafundësi pa kufij, është kundërfuqia e vetme e fakteve përfundimtare të sëmundjes dhe vdekjes. Ja përse unë këmbëngul që shenja jonë gjenetike e ka bërë besimin në pafundësinë pa kufij (Zotin), pjesë të asaj çfarë ne jemi. Nga vijimësia e përzgjedhjes natyrale, gjenet e ndryshueshme ngulitën besim të mjaftueshëm te stërgjyshërit dhe nënat tona të mbijetuara, aq sa ne jemi të pajisur me të njëjtën prirje. Atëherë, në mënyrë ironike, mund të thuhet se zhvillimi e përkrah fenë, duke e shtyrë trurin tonë të prodhojë ngacmimet që na duhen për të vazhduar të besojmë, shpresojmë dhe dashurojmë, duke u bërë pjesë e rrjetit nervor me të cilin ne e qasim jetesën”.¹¹⁵

Me shumë dobi është edhe fakti se zbulimet e fundit në shkencën laike perëndimore, e cila fillimisht erdhi për të zhvlerësuar dhe zëvendësuar fenë, nga ana tjetër, janë duke shkaktuar një revolucion të ri shkencor dhe një rikthim te vendndodhja e kahershme. Kjo vijimësi është e udhëhequr nga Fizika, “mbreti” i shkencave të sakta. Asnjë fizikan nuk mund të na e shpjegojë me fjalë, më mirë se skica e re nga Fritjof Capra, i cili thotë në parathënien e librit *Metaphors of Consciousness*, shkruar nga Ronald Valle dhe Rolf von Eckartsberg:

Fizika ka luajtur një rol të madh në gdhendjen e skicës së vjetër (Njutoniane). Ka qenë shembull i shkëlqyer i një shkence “të saktë” dhe ka shërbyer si model për të gjitha shkencat e tjera. Skica që tani është përfshirje e zhvendosur, vlerëson ato që kanë mbizotëruar shoqërinë tonë për disa qindra vite... Ato përfshijnë besimin te trajta shkencore, si e vetmja qasje e vyer drejt diturisë, dhe ndarjen

115 Benson, *Timeless Healing*, pp. 202 dhe 208.

mes mendjes dhe sendit, (dhe) të vëzhguarit e natyrës si sistem mekanik.

Gjithsesi, në shek. XX, fizika kaloi nëpër disa revolucione pikëpamjesh të cilat qartësisht treguan kufizimet e mekanizmit të botëkuptimit dhe çuan drejt një pikëpamjeje organike e mjedisore, duke shfaqur ngjashmëri të mëdha me pikëpamjet e mistershme të të gjitha kohërave dhe shprehive. Në fizikën bashkëkohore, çështja e vetëdijes është lartësuar në Teorinë Kuantike, bashkë me shqetësimet e vëzhgimit dhe matjeve. Të kuptuarit se vetëdija e njeriut përcakton, në një masë të madhe, vetitë e vëzhgimit të dukurisë atomike, ka shtyrë fizikanët të pranojnë faktin se ndarja e thellë karteziiane midis mendjes dhe sendit, midis vëzhguesit dhe vëzhgimit, nuk mund të mbahet në këmbë.¹¹⁶

Një shpresëplotë mund të hamendësojë se fjalë të tilla frymëzuese mund të ndryshojnë shpirtrat e shkencëtarëve laikë të stërsigurtë perëndimorë, të cilët vazhdojnë të mendojnë se janë vëzhgues të shkëputur të dukurive shoqërore dhe fizike, dhe se Zoti s'ka të bëjë me përfundimet e tyre të nxjerra nga vëzhgimet dhe eksperimentet. Fatkeqësisht, shumë pak shkencëtarë, të cilët kanë depërtuar thellë në shtresat e jashtme të specializimit të tyre, për të mbërritur deri te thelbi, kanë filluar të vënë në pikëpyetje vendndodhjen e tyre kokëfortë të mëparshme të gjuhësimit të natyrës. Benson e shpreh këtë mendim shkurtimisht: "Hulumtimet tregojnë se shumica e shkencëtarëve 'perëndimorë' e quajnë veten ateistë. Mirëpo është një thënie e vjetër: "Nëse pak shkencë e largon dikë nga Zoti, shumë shkencë e afron dikë me Zotin".¹¹⁷

Duket qartë nga shkrimet e dijetarëve perëndimorë, si Scott Peck, Benson dhe Capra, se një riformim i përshtatshëm, i cili do të sillte lumturi për njerëzimin, nuk mund të mbërrihet plotësisht, derisa përparimi shkencor të mbështetet në baraspeshën mes përpjekjeve njerëzore dhe udhëheqjes hyjnore. Në të vërtetë, kjo është e vetmja rrugë që shkencëtarët do t'i kthehen

116 Ronald S. Valle and Rolf von Eckartsberg, *Metaphors of Consciousness* (Nju Jork: Plenum Press, 1981; Londër: Plenum Publishing, 1994), pp. ix-xii.

117 Ibid., f. 200.

dhe do rizbulojnë dashurinë për këtë baraspeshë, detyrimin dhe bashkimin me gjithë krijimin e Zotit. Nga kjo pikëpamje, Kurani shpall:

Ai ka vënë në shërbimin tuaj çka gjendet në qiej dhe në Tokë, të gjitha janë prej Tij. Me të vërtetë, në këto ka shenja për njerëzit që mendojnë. (Kuran, 45:13).

Megjithatë, pikëpamja materialiste laike fatkeqësisht e ka përmbysur këtë bashkëngjitje midis njerëzimit dhe natyrës, për ta shndërruar në një luftë dhe përballje të përvetshme. Çdo zbulim apo shpikje shpallet me bujë në shtyp, si një “mposhtje e natyrës”, sikur natyra është një armik i vazhdueshëm. Duke shqyrtuar pikërisht këtë çështje, Sejid Kutub shkruan:

Perëndimorët, trashëgimtarët e devijuar të romakëve, gjithmonë përdorin shprehjen ‘mposhtje e natyrës’, në vend të ‘shfrytëzimit i fuqisë së natyrës’. Kjo shprehje është tregues i pikëpamjes laike të devijuar, e cila është larguar nga udhëheqja hyjnore e Zotit. Mirëpo, muslimani i vërtetë, zemra e të cilit është pranë Zotit të tij Mëshirëplotë dhe Zemërgjerë, shpirti i të cilit është pranë shpirtit të gjithë krijimit që lavdëron Zotin e gjithësisë, është njeriu që beson se Zoti është Krijuesi i të gjitha këtyre fuqive dhe ai nuk ka nevojë t’i luftojë ato, apo të jetë kundërshtari i tyre. Zoti i krijoi të gjitha këto fuqi në përputhje me të njëjtin ligj, kështu që ato mund të bashkëpunojnë për të përmbushur qëllimet e njëjta, për të cilat edhe janë paracaktuar. Ai i nënshtroi ato përpara njeriut nga fillimi dhe i bëri të mundur njeriut të zbulojë të fshehtat dhe ligjet e tyre. Zoti është Ai që i nënshtroi këto fuqi përpara njeriut, nuk është njeriu ai që i pushton apo i mposht këto fuqi.¹¹⁸

Bota sot, në mënyrë të menjëhershme, duhet t’i japë fund kësaj lufte dhe të ribashkojë shkencën me natyrën në harmoni të përvetshme. Vetëm atëherë kur pajtimi i vonuar të jetë përmbyllur, shkencëtarët dhe dijetarët e vërtetë nuk do të mbajnë më ndonjë armiqësi kundër gjithësisë, apo ndonjë dëshirë për ta pushtuar natyrën. Ata do të jenë si Ibn al- Haytham, Jābir ibn

118 Qutb, *Fī Zilāl al-Qur’ān*, vol. 1, pp. 25–26.

Hayyān dhe Al-Khawārizmī, të cilët përmbushën mbërritjet e tyre të mëdha shkencore, duke soditur krijimin e Zotit, me zemër të hapur dhe mendje të mprehtë. Në marrëdhënien e tyre të ngushtë me të gjithë përbërësit e krijimit të Zotit, shkencëtarët muslimanë në të shkuarën, faktikisht, u ndikuan nga shembujt dhe thëniet e Profetit (a.s.). Në të vërtetë, ai shpeshherë fliste rreth sendeve pa jetë në natyrë, me ndjenjën e të ndarit me to përlulen para Zotit të Plotfuqishëm. Për shembull, njëherë, gjatë Hixhrit në Medinë, ai iu drejtua hënës së re me një dashuri të brendshme, të ndërthurur me dashurinë dhe përlulen ndaj Zotit që i krijoi të dy: hënë dhe veten (Profetin), për të cilin po jehonin të dyja lavdërimet. Ai tha: “O hënë e re, e së mirës dhe udhëheqjes! Besimi im është tek Ai i cili të krijoi ty. (O hënë) sundimtari ynë është Zoti”.¹¹⁹ Profeti (a.s.) gjithashtu iu drejtua Malit Uhud në Medinë, me fjalët më të ngrohta dhe u tha shoqëruesve të tij: “Uhud është një mal që na do ne dhe ne e duam atë”.¹²⁰

Nëse një dashuri dhe dhembshuri mund të drejtohet për nga sendet pa jetë, lexuesi mund ta përfytyrojë dashurinë e vërtetë që Profeti (a.s.) kishte për pemët, kafshët dhe qeniet e tjera njerëzore. Thuhet se Profeti (a.s.) ka thënë se një grua duhet të dërgohet në Ferr, nëse ajo e mbyll macen, derisa të ngordhë nga etja apo uria.¹²¹ Nga anën tjetër, një prostitutë mund të pranohet në Parajsë, sepse ajo zbriti në muret e një pusi për t'i dhënë ujë një qeni të etur në shkretëtirë.¹²² Kështu që është shumë e vështirë për muslimanët ta shohin natyrën si një armik që duhet mundur, sesa një mik që duhet vlerësuar.

119 Vërtetuar nga Al-Tirmidhī dhe regjistruar në Muhyī al-Dīn al-Nawawī, *Al-Adh-kār al-Muntakhab min Kalām Sayyid al-Abrār* (Beirut: Al-Maktabah al-Thaqāfiyyah, 1983), f. 171.

120 Treguar nga Anasin al-Bukhārī dhe regjistruar në Al-Suyūtī, *Al-Jāmi'*, vol. 1, f. 332, hadithi numër 2176.

121 Vërtetuar nga Al-Bukhārī dhe regjistruar në Al-Suyūtī, *Al-Jāmi'*, vol. 1, f. 646, hadithi numër 4191.

122 Vërtetuar nga Al-Bukhārī dhe regjistruar në Ibn Sulaymān, *Jam' al-Fawā'id*, vol. 2, p. 476, hadithi numër 10/8294.

IX

Përfundimi

Në këtë hulumtim, jam përpjekur të përshkruaj rëndësinë e *tefekkurit* apo soditjes së thellë të krijimit të Zotit, si një detyrë fetare për të gjithë muslimanët, dhe të tregoj se Kurani me Hadithet e Profetit Muhamed (a.s.), begatuar me mësimet e tyre, nxisin muslimanët të adhurojnë rregullisht Zotin, duke sjellë ndërmend krijimin e Tij. Këto mësimet përdorin të gjitha llojet dhe trajtat, të tilla si lavdërimin e adhuresve që përfshihen në këtë veprimtari të bekuar dhe dënimin për jobesimtarët që nuk arsyetojnë në krijimin e vet, apo në krijimin e botës në të cilën jetojnë. Në fakt, asnjë musliman nuk mund të falet apo të kryejë *dhikrin* (të përmendë Zotin), pa u përfshirë në një mënyrë soditjeje, lidhur me Bujarinë dhe Plotfuqishmërinë e pakufizuar të Tij. Po kështu, soditja nuk mund të përmbushet pa rikujtim. Siç e kam shpjeguar, ato janë dy anët e së njëjtës monedhë.

Për më tepër, nëse muslimanët urojnë të ndjekin udhën shpirtërore të adhuruesit të përkushtuar në udhëtimin e tyre të jashtëzakonshëm, deri në shkallën e ndriçimit shpirtëror dhe mprehtësinë e të njohurit (*shuhud*), ata nuk do të gjejnë zëvendësues për soditjen e thellë. Ndërkohë që vazhdimisht stërhollojnë dhuntinë soditëse - thjesht nga kuptimi përmes ndjesisë, deri

te mprehtësia e të njohurit - ata do të mbërrijnë shkallën e bekuar, në të cilën mendja dhe shpirti i tyre pushtohet nga dashuria dhe lavdërimi i të Plotfuqishmit. Do të shohin, nga pamja fizike dhe pasqyrimi shpirtëror, se si gjithçka në gjithësi tërësisht i përulet Zotit, i nënshtrohet vullnetit të Tij dhe peshohet nga mëshira dhe dhembshuria e Tij. Siç e kanë dëshmuar shumë dijetarë dhe urtësi muslimane, adhuruesit që mbajnë këtë nivel, janë njerëzit më të lumtur. Ata sigurojnë kënaqësinë e Zotit dhe qetësinë, bekimin dhe lumturinë e plotë të kësaj bote.

Lexuesi musliman që uron të ngjitet këtyre shkallëve, do të ketë përfituar, shpresoj, nga shqyrtimi i dallimeve vetjake mes soditësve muslimanë, në mbërritjen e një shkalle të lartë soditjeje, lidhur me mprehtësinë e të njohurit dhe nëntë përfaqësuesit që ndikojnë në thellësinë e kësaj veprimtarie të bekuar. Ai që do të bëhet vërtet lexues, duhet t'i zbulojë këto dhurata shpirtërore, aftësinë e tij të trashëguar për t'u përqendruar dhe kushtet mjedisore të dobishme. Ai gjithashtu duhet të përpiqet të kërkojë shprehitë e këqija dhe pikëpamjet shqetësuese që e pengojnë atë në soditje, me qëllim zhdukjen e tyre, dhe t'i baraspeshojë ato me shprehi dhe aftësi të kundërta.

Nëse ai kërkon ta bëjë këtë me zell dhe ndershmëri, fusha e soditjes së tij do të zgjerohet, derisa të bëhet shprehi thellësisht e ngulitur në rregulloren e tij shpirtërore dhe psikologjike. Megjithatë, njerëzit janë të ndryshëm, për sa i përket përpjekjeve të tyre për përmirësimin e aftësisë së soditjes dhe ushtrimeve që u duken atyre më të përshtatshme. Fjala vjen, ndërkohë që disa njerëz mund të përfitojnë nga sjellja e krahasuar soditëse me një model të bekuar, të tjerët mund të preken nga zgjerimi i njohurive të tyre, lidhur me ndërlikimet e mrekullueshme të gjithësisë së Zotit, të mishëruara në krijesat e vogla dhe yllësitë e largëta. Por dikujt mund t'i duken më të dobishme lutjet dhe rikujtimi i Zotit, gjatë natës apo gjatë orëve të para të mëngjesit. Pa dyshim, një njeri i ndershëm dhe shumë i nxitur do të udhëhiqet drejt një njohjeje më të mirë të Zotit dhe ndriçimit shpirtëror. Duhet thek-

suar se çdo ndryshim i përhershëm i sjelljes nuk mund të përfitohet pa harxhim energjish dhe përkushtim kohor dhe se përmirësimi shpirtëror nuk bën përjashtim.

Shpresoj që dy kapitujt e parë të këtij libri mbi soditjen si pikëpamje psikologjike dhe ndihmesa e dijetarëve muslimanë do të jenë befasi e këndshme për kolegët e mi të fushës së Psikologjisë dhe Psiko-terapisë, veçanërisht për ata të cilët ende imitojnë modelet perëndimore.

Me të vërtetë, nëse psikologët europianë po ankohen rreth amerikanizimit të psikologjisë, pa marrë parasysh gjithë ngjashmërinë e kulturave të tyre, si mundemi ne, si muslimanë dhe zanatçi të Botës së Tretë, të vazhdojmë përdorimin e ushtrimeve dhe teorive të tyre, duke përfshirë edhe ata që madje janë mësuar me shoqëritë perëndimore?!

Përfundimisht, psikologët perëndimorë tashmë kanë kuptuar se kjo mbartje e papërshtatshme e “Psikologjisë së amerikanizuar” drejt vendeve të Botës së Tretë, është një punë që vetëm sa e përjetëson shprehinë e varësisë dhe shfrytëzimit, gjë që të kujton kolonizimin. Në një shkrim me titull *But is it a science?*, rreth qasjeve zakonore dhe alternative të sjelljes shoqërore, dy psikologë, f. Moghaddam nga Universiteti Georgetown dhe R. Harre nga Universiteti Oxford, shumë qartësisht zbulojnë grackat e skllavërisë mendore të Psikologjisë perëndimore të “amerikanizuar” në vendet e Botës së Tretë:

Faktori më i rëndësishëm që gdhend Psikologjinë nga pikëpamje ndërkombëtare, vazhdon të jetë pabarazia e fuqisë ndërmjet dhe brenda kombeve. Paaftësia e Psikologjisë për të ndihmuar zhvillimin e Botës së Tretë, lidhet në pjesën më të madhe me këto pabarazi dhe sigurisht, *kjo është një punë e pamoralshme*. Njohuritë hamendësuese psikologjike, të cilat janë tejet të diskutueshme nga ana e vlerave dhe besueshmërisë, madje edhe nga këndvështrimi perëndimor, po mbartet me shumicë drejt shoqërive të Botës së Tretë, si pjesë e një shkëmbimi të gjerë rregullues, që përfundimisht shtyhen nga përfitimet ekonomike.

Dy psikologët vazhdojnë të nënvizojnë mbizotërimin e sotëm të Psikologjisë amerikane kundrejt pjesës tjetër të botës dhe se si kjo gjë mund të ushqejë gjunjëzim dhe varësi në mesin e nxënësve të psikologjisë së vendeve në zhvillim:

Shtetet e Bashkuara kanë themeluar vetveten, si të vetmen super-fuqi psikologjike... Psikologjia vazhdon të mbartet nga SHBA drejt pjesës tjetër të botës, pa ose me fare pak vëmendje kushtuar për-shtatshmërisë së asaj që po sillet në vendet përkatëse. Psikologët e Botës së Tretë janë të ushtruar në SHBA dhe në vendet perëndimore, pa ndonjë vlerësim të pyetjes rreth përshtatshmërisë gjatë mësimmarjes së tyre. Me të vërtetë, vazhdimi i kësaj mbartjeje dhe ushtrimi i papërshtatshëm i punonjësve nga perëndimorët për vendet e Botës së Tretë, fuqizon lidhjet e varësisë dhe vazhdon shprehitë mbisunduese të themeluara përgjatë kolonizimit.¹²³

Psikologjia perëndimore në përgjithësi dhe Psiko-terapia në veçanti, për shumë vite janë lënë në hije nga teori dhe praktika laike, derisa vetë ato u zhvlerësuan si të papërshtatshme, të padobishme dhe nganjëherë plotësisht të dëmshme. Për shembull, Teoria psiko-analitike dhe Terapia e Frojdit, me theksimet e gabuara në shtysën e pavetëdijshme dhunuese dhe seksuale, ka sunduar Psikoterapinë perëndimore për më shumë se 70 vjet, vetëm për t'u zëvendësuar nga një skicë e sjelljes rrënjësore. Ndonëse më bindës me çrregullimet e vogla dhe të përcaktuara, siç është frika, terapia e mirësjelljes nuk është më pak armiqësore sesa Psiko-analiza në pikëpamjen shpirtërore të natyrës njerëzore. Megjithatë, me ardhjen e revolucionit bashkëkohor të njohjes, psiko-terapistët perëndimorë, më në fund, kanë filluar të kuptojnë ndikimin e madh të vetëdijes dhe mendjes tek të sëmurët e tyre, gjë e cila në mënyrë të pashmangshme do të çojë drejt nderimit të besimeve të tyre fetare dhe shpirtërore. Ky është një revolucion i vërtetë, ngaqë tani është kuptuar se nuk janë as ngatërresa e pavetëdijshme seksuale dhe as shtysa mjedisore, shkaktarët e vetvetishëm

123 *Journal of World Psychology*, 1:4, 1995, pp. 53–54.

të çrregullimeve të ndjenjave. Përkundrazi, janë përshtypjet, mendimet dhe suditja e këtyre shtysave, apo përvojat e vetë njeriu, të cilat mund ta shndërrojnë atë në një të sëmurë nervor. Kështu që, pas shumë vitesh përhumbjeje në shkretëtirë të teorive pa shpirt, më në fund, Psiko-terapia po kthehet në ushtrimin e maturisë së shërimit, përmes aftësive njohëse që gjithmonë ka qenë përdorur për të ndihmuar ata njerëz me ndjenja të çrregulluara. Siç e përmenda në kreun e veprave të dijetarëve të kahershëm muslimanë të Psikologjisë njohëse islame, këto mënyra njohëse të shërimit të sëmundjeve ishin studiuar dhe përshkruar me përpikëri nga shëruesit dhe fizikanët tanë të lashtë muslimanë. Nëse dikush ka kthyer sytë nga feja, të gjitha përshtypjet dhe kuptimi i asaj që ai përjeton në këtë botë, do të marrin jetë nga besimi i tij. Ndhimesa psikologjike që mund t'i ofrohet, pa hetuar dhe përdorur kahun e tij shpirtëror, është e paracaktuar të dështojë. Prandaj, nëse një terapist kapet pas një mënyre të vjetër perëndimore të qasjes laike, ai është i paracaktuar ta dështojë të sëmurin musliman, botëkuptimi i të cilit është i brumosur nga Islami si fe' dhe mënyrë jetese. Sa për shkencëtarët muslimanë, veçanërisht ata që kalojnë pjesën më të madhe të kohës së tyre në hetime laboratorike dhe hulumtime, shpresoj që ta gjejnë kapitullin e shkencëtarit musliman, si një lloj suditjeje me vend. Vërtet, shumë nxënës të rinj të shkencës mendojnë se shkencëtarët ndjekin saktësisht hapat e përvojës jetësore dhe mënyrat përfshirëse e përjashtuese, kur përpiqen të zbulojnë teknologji apo dukuri të reja. Sidoqoftë, këto hapa të përcaktuara qartë për njehsimin e një problemi, përcaktimin e një teorie, marrje të dhënash, eksperimente dhe provimin e teorive, janë thjesht udhëzime të përgjithshme. Në të vërtetë, mendimi i thellë dhe suditja janë shumë më të zakonshme sesa shkencëtarët duan ta pranojnë. Nganjëherë, një zbulim apo shpikje madje, mund të ndodhë si pasojë e një "gabimi" të rastësishëm, i cili qëllon të regjistrohet në një laborator. Shkencëtari musliman i frymëzuar shpirtërisht, që beson fuqimisht se ajo që ai po kërkon është "atje",

në njohurinë e pafund të Zotit, dhe që përmes punës së palodhur, soditjes së thellë dhe lutjeve do të ndriçohet me zgjidhjen e problemit, përfundimisht është më shumë adhures sesa një besimtar që thjesht lutet në xhami. Në fakt, shpeshherë harrojmë vlerën e lutjes (*salah*) dhe thirrjes së zërit (*du'ā*) në zgjidhjen e problemeve tona të mendjes dhe çlirimin nga rënia shpirtërore, megjithëse Zoti thotë në Kuran se Ai është:

I Vetmi që i vjen në ndihmë nevojtarit të këputur, kur i lutet Atij, që ia largon të keqen (Kuran, 27:62).

Vuajtja e një shkencëtari që pret me durim për t'i ardhur në mend diçka e re, mund të vlerësohet vetëm nga ata që kanë pasur përvoja të ngjashme. Unë vetë kam njohur dy studentë muslimanë të përkushtuar, të cilët po studionin për Master dhe Doktoraturë. Ata po përballeshin me vështirësi të mëdha në mbërritjen e ndonjë përfundimi të dobishëm. Mund të shpenzonin orë të gjata në laboratorë, duke punuar vetëm dhe duke iu lutur Zotit për një zgjidhje. Njëri prej tyre, në Universitetin amerikan të Bejrutit, mblidhte mjetet e tij, fillonte eksperimentin, pastaj ulej në gjunjë dhe i lutej shumë gjatë Zotit për një zbulim, lutej duke vënë ballin e tij në dyshemenë e laboratorit. Befas, dy studentëve iu dhuruan mënyrat e sakta kimike të veprimit, njëra erdhi vetvetiu, kurse tjetra nga një ëndërr e qartë, në të cilën ai gjeti një formulë kimike që u porosit ta mbante shënim, sapo të zgjohej nga gjumi. Psikologët bashkëkohorë laikë dhe disa muslimanë me frymë perëndimore, mund të shpjegojnë dukuri të tilla të Gestaltit, përmes të mësuarit në mënyrë të vetvetishme (sipas së cilës, majmunëve papritur u lind ideja të lidhin dy shkopinj bashkë, për të kapur një banane që nuk mbërrihej me asnjërin shkop), ose sipas kushteve të të mësuarit në heshtje. Ëndrrat janë parë si një dëshirë e përmbyshjes së shtysave seksuale të dhunshme pa vetëdije, si një mënyrë e përdorur nga truri për të shlyer të dhënat e padëshirueshme – saktësisht e kundërta e asaj që ndodh me kimistin musliman të lartpërmendur –

ose thjesht shpërthime nervore të rastësishme të pakuptimta, të cilave truri përpiqet t'u japë një kuptim. Përmasa shpirtërore e ëndrrave, si mbartëse e dijes hyjnore, nuk ka vend në një botëkuptim të tillë laik. Shkencëtarët perëndimorë kapen pas shpjegimeve të tilla materialiste, sepse ata nuk duan të kapërcejnë anën fizike. Zoti dhe "shpirtërorja" nuk njihen si mënyra të mundshme të shpjegimit të dukurisë. Në vend të saj, ata mendojnë se, duke e përshkruar ngjarjen në kushte laike dhe zbulimin e kushteve të reja për "vënien e tyre në punë", tashmë ata kanë zbuluar misterin e tyre. Kur kjo fjalë përdoret, psikologu mbetet me përshtypjen e pavërtetë të sigurisë. Nganjëherë, fjalë të tilla madje përdoren në trajtë rrethore, për të "shpjeguar" ngjarje psikologjike. Për shembull, fjala e turbullt "këshillë", shpeshherë përdoret për të shpjeguar atë që ndodh gjatë hipnotizimit, ndërsa "hipnotizim" është përkufizuar si një gjendje e shndërruar e vetëdijes, gjatë së cilës këshillimi luan rol të rëndësishëm. Natyra e vërtetë e hipnozës dhe këshillës ende janë të paqarta në Psikologjinë bashkëkohore, ndoshta ngaqë ato nuk janë pjesë e diagramit të thjeshtë të mirësjelljes.

Si muslimanë profesionistë, ne duhet të jemi të kujdesshëm në përqaftimin e prirjeve të tilla laike. Edhe nëse një ngjarje apo teori psikologjike ka qenë vërtetuar në mënyrë të vazhdueshme, përmes fakteve të përvojës jetësore, ne duhet t'ia kujtojmë vetes "Kush-in" që e krijoi këtë vërtetësi psikologjike dhe të kthejmë sytë nga mençuria hyjnore për një parim të tillë. Në pranimin e çdo teorie apo praktike mësimore, gjithmonë duhet t'ia veshim atë parimeve dhe mënyrave që Zoti ka zgjedhur për të na dhuruar njohuri. Duhet t'i jemi mirënjohës Atij, ngaqë asnjë qenie njerëzore nuk do të përfitojë ndonjë lloj diturie, pa lejen e Tij, siç Ai vetë e thotë në Kuran.

Burimet

- Abī Tālib, 'Alī ibn, *Nahjul Balagha: Peak of Eloquence*. Përktheu: Sayed Ali Reza (New York: Tahrike Tarsile Qur'an, Inc., 1985).
- Al-Albānī, Muhammad Nāsir al-Dīn, *Sahīh al-Jamī' al-Saghīr lī Al-Suyūtī wa Ziyādah* (Beirut: Al-Maktabah al-Islāmī, 1986).
- Al-Aqqad, Abbas Mahmud, *Al-Lughah al-Shā'irah* (Kajro: Maktabat Gharīb, n.d.).
- Ali Yusuf, *The Holy Qur'ān: Text Translation and Commentary* (Meriland: Amana Corporation, 1989).
- Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: A 4000-Year Quest for God* (London: Heinemann, 1993).
- Asad, Muhammad, *The Message of the Qur'ān* (Gjibraltar: Daral-Andalus, 1980).
- Badri, Malik B., *'Ilm al-Nafs min Manzūr Islāmī* (Kartum: IIIT Publications, 1987).
- Badri, Malik B., "Abu Zayd al-Balkhi: A Genius Whose Contributions to Psychiatry Needed more than Ten Centuries to be Appreciated", *Malaysian Journal of Psychiatry*, vol. 6, no. 2, September 1999, pp. 48–53.
- Badri, Malik B., *The AIDS Crisis: An Islamic Socio-Cultural Perspective* (Malajzia: ISTAC Publications, 1997).
- Al-Balkhī, Abū Zayd, *Masālih al-Abdān wa al-Anfus*, MS 3741, (Stamboll: Libraria Aja-sofia). Fotokopjuar nga Instituti i Shkencave Arabike-Islamike, Frankfurt A. M., 1984.
- Beck, Aaron T., *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders* (Nju Jork: Libraria New American, 1976).
- Benson, Herbert, *Beyond the Relaxation Response: How to Harness the Healing Power of your Personal Beliefs* (Nju Jork: Berkley Books, 1985).

- Benson, Herbert, *Timeless Healing* (Londër: Simon&Schuster, 1996).
- Capra, Fritjof, *The Tao of Physics* (Glasgow: Botimet Harper Collins, 1992).
- Carson, R. C., Butcher, J. N., and Coleman, J. C., *Abnormal Psychology and Modern Life*, 8th edn., (Londër: Scott, Foresman&Co., 1988).
- Eccles, J., *Evolution of the Brain: Creation of the Self* (Londër: Botimet Routledge, 1991).
- Elkadi, Ahmed, "Quranic Concepts for Eliminating Negative Emotions: Another Aspect of the Healing Effects of the Quran", punë e pabotuar, e paraqitur në Takimin e 5-të Ndërkombëtar të Shenjave Shkencore të Kuranit dhe Sunetit, Moskë, Rusi, Shtator 1993.
- Eysenck, H. J., *The Structure of Human Personality* (Londër: Methuen, 1970).
- Eysenck, H. J., *Psychology is about People* (Londër: The Penguin Press, 1972).
- Al-Fayumi, Muhammad Ibrahim, *Al-Imām Al-Ghazālī wa' Alāqāt al-Yaqīn bi al-'Aql* (Kajro: Dār al-Fikr al-'Arabī, n.d.).
- Al-Ghazālī, Abū Hāmid, *Al-Hikmah fī Makhlūqāt Allāh* (Bejrut: Dār Ihyā' al-'Ulūm, 1984).
- Al-Ghazālī, Abū Hāmid, *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn* (Beirut: Dār al-Qalam, n.d.).
- Al-Ghazālī, Abū Hāmid, *The Remembrance of Death and the After Life (Book X Lof the Ihyā' 'Ulūm al-Dīn)*. Përktheu me një hyrje T. J. Winter (Kembrixh: Shoqata e Teksteve Islamike, 1989).
- Al-Ghazali, Muhammad, *Fiqh al-Sīrah* (Bejrut: Dār al-Kutub al-Hadīthah, 1960).
- Ibn Hanbal, Ahmad, *Kitāb al-Zuhd* (Bejrut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1983).
- Ibn al-Jawzī, *Sayd al-Khātir*, ed., Ali al-Tantawi (Damask: Dār al-Fikr, 1978).
- Ibn Kathīr, al-Hāfiz, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (Bejrut: Dār al-Ma'rifah, 1969), vol. 1.
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Al-Fawā'id* (Bejrut: Dār al-Nafā'is, 1981).
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Miftāh Dār al-Sa'adah* (Rijad: Ri'āsat al-Iftā', n.d.).
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, *Madārij al-Sālikīn*, ed., Abd al-Munim al-Salih (The Emirates: Wizārat al-Awqāf, n.d.).
- Ibn Sulayman, Muhammad, *Jam'al-Fawā'id* (Qipro: Bank Faysal al-Islāmi, 1985), vol. 2.
- Ibn Taymiyyah, *Majmū' Fatāwā al-Imām Ahmad ibn Taymiyyah* (Rijad: Matābi' al-Riyād, n.d.), vol. 10.
- Al-Irgisoosi, Muhammad Khair, *The Influence of Muscular Relaxation and Islamic Prayer in the Treatment of Essential Hypertension*, teza Ph.D (Universiteti Kartum: 1992).
- Al-Jundī, Anwar, *Al-Fushā: Lughat al-Qur'ān* (Bejrut: Dār al-Kitāb al-Lubnān, 1982).

- Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions* (Çikago: Shtypi I Universitetit të Çikagos, 1970).
- Le Shan, L., *How to Meditate* (Londër: Bantam Books, 1988).
- Mahmud, Mustafa, *Lughz al-Hayāh* (Kajro: Dār al-Nahdah al-'Arabiyyah, n.d.).
- Malpass, L., *Human Behavior* (Nju Jork: McGraw-Hill, 1966).
- Mawdudi, Abul A'la, *Mabādi' al-Islām* (Damask: Dār al-Qur'ān al-Karīm, 1977).
- Monsma, John Clover, ed., *Evidence of God in an Expanding Universe* (Botimet G. P. Putman & Sons, 1958).
- Al-Muhāsibī, al-Hārith, *Kitāb al-Tawahhum* (Alepo: Dār al-Wa'y, n.d.).
- Al-Nawawī, Abū Zakariyyā, *Riyadh al-Sālihīn*, Përktheu në anglisht Madani Abbasi (Rijad: Al-Matba'ah al-Duwaliyyah al-Islāmiyyah, n.d.), vol. 2.
- Al-Nawawī, Muhyial-Dīn, *Al-Adhkār al-Muntakhab min Kalām Sayyid al-Abrār* (Bejrut: Al-Maktabah al-Thaqāfiyyah, 1983).
- Pearce, J. C., *Evolution's End* (San Françisko: Botimet Harper Collins, 1992).
- Peck, M. Scott, *People of the Lie: Hope for Healing Human Evil* (Londër: Arrow Books, 1990).
- Peck, M. Scott, *Denial of the Soul: Spiritual and Medical Perspectives on Euthanasia and Mortality* (Hemel Hempstead, UK: Simon&Schuster, 1997).
- Pinel, J. P., *Biopsychology* (Boston: Allyn&Bacon, 1993).
- Popper, Karland Eccles, John, *The Self and Its Brain* (Londër: Botimet Routledge, 1990).
- Qutb, Sayyid, *Fī Zilāl al-Qur'ān* (Bejrut: Dār al-Shurūq, n. d.), vol. 5.
- Qutb, Sayyid, *In the Shade of the Qur'an* (Londër: Botimet MWH, 1979), vol. 30.
- Al-Suyūti, Jalāl al-Dīn, *Al-Jāmi' al-Saghīr fī Ahādīth al-Bashīr al-Nadhīr* (Bejrut: Dār al-Fikr, 1981), vols. 1 and 2.
- Al-Tijani, Yusuf Bashir, *Dīwān Ishrāqah* (Bejrut: Dār al-Thaqāfah, 1972).
- E. M. Thornton, *Freud and Cocaine: The Freudian Fallacy* (Londër: Blond&Briggs, 1983).
- Uttal, W., *The Psychobiology of the Mind* (Londër: Botimet John Wiley, 1978).
- Valle, Ronald S. and von Eckartsberg, Rolf, *Metaphors of Consciousness* (Nju Jork: Plenum Press, 1981; Londër: Plenum Publishing, 1994).
- Watson, J. B., *Behaviourism* (Londër: W. Norton&Co., 1970).
- Watt, Montgomery, *The Influence of Islam on Medieval Europe* (Edinburg: Shtypsh-kronja e Universitetit të Edinburgut, 1987).

Wolf, S., 'Effects of Suggestion and Conditioning on the Action of Chemical Agents on Human Subjects: The Pharmacology of Placebos', *Journal of Clinical Investigation* 29 (1950).

Al-Zamakhsharī, *Tafsīr al-Kashshāf* (Kajro: Al-Maktabah al-Tijāriyyah, 1354 ah).

Al-Zubaydī, Imām Zayn al-Dīn Ahmad ibn 'Abdal-Latīf, *Mukhtasar Sahīh al-Bukhārī* (Bejrut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1993), vol. 1.

BURIMET E PARATHËNIES NGA JEREMY HENZELL THOMAS

Taha Jabir Al-Alwani, *The Ethics of Disagreement in Islam*, Përktheu Abdul Wahid Hamid (IIIT, 2011).

Muhammad Asad, *The Message of the Qur'an* (Dar al-Andalus, Gibraltar, 1980, Ribotuar dhe përkthyer nga The Book Foundation, Bath, 2004).

Titus Burckhardt, *Mirror of the Intellect*, përktheu dhe redaktoi William Stoddart (Kembrixh: Quinta Essentia, 1987).

Guy Claxton, *Hare Brain Tortoise Mind: Why Intelligence Increases When You Think Less* (Londër: Fourth Estate, 1997).

Karim Douglas Crow, "Between Wisdom and Reason: Aspects of 'Aql (Mind-Cognition) in Early Islam", *Islamica*, 3:1 (1999).

Robert Fisher, *Teaching Thinking: Philosophical Enquiry in the Classroom* (Londër: Continuum, 1998).

Howard Gardner, *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences* (Basic Books, 1983).

Howard Gardner, *Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice* (Basic Books, 2006).

Cyril Glassé, *The Concise Encyclopedia of Islam* (Londër: Stacey International, 2001).

Daniel Goleman, *Emotional Intelligence* (Nju Jork: Bantam, 1995).

Jack Goody, *The Theft of History* (Shtypshkronja e Universitetit të Kembrixhit, 2006).

Jack Goody, *Renaissances: The One or the Many?* (Shtypshkronja e Universitetit të Kembrixhit, 2010).

Yuval Noah Harari, *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (Londër: Vintage, 2017).

- Camille and Kabir Helminski, *Jewels of Remembrance: A Day book of Spiritual Guidance Containing 365 Selections from the Wisdom of Rumi* (Putney, Vermont: Threshold Books, 1996).
- Jeremy Henzell-Thomas, *Foreword to Wholeness and Holiness in Education: An Islamic Perspective*, by Zahra Al Zeera (Londër: Instituti Ndërkombëtar i Mendimit Islamik, 2001).
- Jeremy Henzell-Thomas, "The Challenge of Pluralism and the Middle Way of Islam", in *Islam and Global Dialogue: Religious Pluralism and the Pursuit of Peace*, redaktori Roger Boase (Aldershot: Ashgate, 2005). Ky shkrim fillimisht u botua nga Shoqata Muslimane e Shkencave Shoqërore si punim rastësor (AMSS UK), Tetor 2002.
- Jeremy Henzell-Thomas, "Thinking Skills: Engaging the Intellect Holistically", Education column, *Islamica*, Issue 15 (2005).
- Jeremy Henzell-Thomas, "The Power of Education", *Critical Muslim*, 14, Power, Prill-Qershor 2015 (Londër: Hurst).
- Jeremy Henzell-Thomas, *Rethinking Reforming Higher Education: From Islamization to Integration of Knowledge*, co-authored with Ziauddin Sardar (London and Herndon: Instituti Ndërkombëtar i Mendimit Islamik, 2017).
- John Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Shtypshkronja e Universitetit të Kembrixhit, 2004).
- Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (Londër: Penguin Books, 2012).
- Jonathan Lyons, *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization* (Bloomsbury, 2009).
- James Winston Morris, *The Reflective Heart: Discovering Spiritual Intelligence in Ibn Arabi's Meccan Illuminations* (Louisville: Fons Vitae, 2005).
- John Andrew Morrow, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World* (Angelico Press/Sophia Perennis, 2013).
- Neil Postman, *The End of Education* (Nju Jork: Vintage Books, 1996).
- Barry Schwartz, "What Learning How to Think Really Means", *The Chronicle of Higher Education*, Qershor 2015.
- Reza Shah-Kazemi, *Common Ground Between Islam and Buddhism* (Louisville: Fons Vitae, 2010).
- Robert J. Sternberg, *Beyond IQ: A Triarchic Theory of Intelligence* (Shtypshkronja e Universitetit të Kembrixhit, 1985).
- Brian Thorne, *Infinitely Beloved: The Challenge of Divine Intimacy*, Sarum Theological Lectures (Londër: Dartford, Longman and Todd, 2003).

Në këtë punë mbresëlënëse, Malik Badri kërkon të përqendrohet te shpërfillja e përmasës shpirtërore nga Psikologjia perëndimore. Ai tregon se ideja dhe ushtrimi i zhytjes në mendime (tefekkuri) është një mjet i fuqishëm që lidh mendjen me shpirtin dhe zemrën. Përmes soditjes me mend, veçanërisht në pasqyrimin e Zotit, ne mund të thellohem në psikologji, për të sjellë lehtësim dhe shërim mbi çrregullimet psikologjike, të cilat shkaktojnë vuajtje për njerëzimin dhe që, të menduara më mirë, mund të quhen “sëmundjet e shpirtit”.

Badri përshkruan shumë përbërës të soditjes mendore, duke përfshirë trashëgiminë historike të sajuar në zakonet lindore, madje një rikthim të saj te pikëpamjet filozofike të psikologjisë bashkëkohore.

Malik Badri i ka bërë një shërbim të madh shpalosjes në thellësi dhe gjerësi të praktikës soditëse islame. Në kapjen e nivelit më të lartë të aftësive të pranuar në tefekkuri, ai tregon rrugën drejt rivendosjes së një përfytyrimi islam, shpirtërisht të lartësuar, tërësisht njerëzor dhe vërtet hyjnor, i cili, mbi të gjitha, ka fuqinë të frymëzojë muslimanët për të ndjekur një mënyrë jetese më të lartësuar dhe, duke e vënë këtë në jetë, t'u shërbejnë mbarë njerëzimit.

Malik Badri (1932) është Profesor i Shquar i Psikologjisë, në Ahfad University, Sudan. Njëkohësisht, jep mësim edhe në Zaim University të Stambollit, Turqi. Ai është drejtues i Katedrës Ibn Khaldun, në Fakultetin e Dijes së Shpallur Islame dhe Shkencave Humane, Universiteti Ndërkombëtar Islamik, në Malajzi. Një terapist i kualifikuar, ai ka shërbyer si Profesor, Shef Departamenti, Dekan Fakulteti dhe ushtrues i detyrës së Zëvendës Kancelarit në universitete të ndryshme ndërkombëtare. Ka qenë ekspert i UNESCO-s për Psikologji, në Institutin e Pedagogjisë, Etiopi (1973-74); si dhe ekspert i OBSH-së në Komitetin për Praktikën Mjekësore Tradicionale (1980-84). Autor librash dhe artikujsh të shumtë, është fitues i shumë çmimeve, duke përfshirë çmimin Zubair për Ekselencë Akademike, në vitin 2003, çmimi më i lartë akademik në Sudan.

ISBN 978-9928-126-31-3

